

Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine

ÖMER ENGİN LÜTEM KONFERANSLARI 2021

Editör: Alev Kılıç

TERAZİ
YAYINCILIK

Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine

ÖMER ENGİN LÜTEM

KONFERANSLARI

2021

Editör: Alev KILIÇ

Mart, 2022

**Bu kitap Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) tarafından derlenmiş ve
Terazi Yayıncılık tarafından yayınlanmıştır.**

Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2021

ISBN: 978-605-73572-0-5

TERAZİ YAYINCILIK

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA

Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26

E-mail: terazi yayincilik@gmail.com

www.terazi yayincilik.com

EDİTÖR

Alev Kılıç

YAYINA HAZIRLAYAN

Gülperi Güngör

TASARIM

Ruhi Alagöz

BİRİNCİ BASKI

Mart 2022

BASKI

Karmatsan Basım Yayın Matbaacılık
Kazım Karabekir Cad. Kültür Çarşısı 7/12 Altındağ / ANKARA

Sertifika No: 52418

© Terazi Yayıncılık - 2022

Her hakkı saklıdır. Bu yayının hiçbir bölümü izinsiz kopyalanamaz, dağıtılamaz ya da çoğaltılamaz.

İçindekiler

Yazarlar	V
Önsöz	VII
Ermenilerin İkinci Meşrutiyet'in İlanına Yaklaşımı (1908).....	1
Celaleddin ERDOĞAN	
Orta Çağ'da Ahîlik Tarzı Ermeni Birlikleri: Kardeşlikler (Եղբայրներություն)	19
Erdi ÖZTÜRK	
1914-1921 Türk-Ermeni İlişkileri: 7 Yıl-7 Olay	37
Mehmet Arif DEMİRER	
Ermeni Soykırımı İddialarının Sosyal-Psikolojik Perspektiften Genel Bir Değerlendirmesi	63
Kasım TATLILIOĞLU - Nuri DEMİREL	
Sovyet Ermenistanı'nın Demografik Yapısı (1920-1991).....	79
Sinan KOÇAK	
Strabon'un <i>Geographika</i> 'sında Armenia Olarak Anılan Coğrafya.....	125
Erdi ÖZTÜRK	
İfade Özgürlüğüne Müdahale Bağlamında Avrupa'da "Soykırımı İnkâr" Suçları	141
Aytekin Kaan KURTUL	

Yazarlar

Celeleddin Erdoğan

Arş. Gör. Celeleddin Erdoğan, 2013 yılında Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü bitirdi. 2014-2015 Eğitim-Öğretim yılında Aksaray Üniversitesinde Pedagojik Formasyon eğitimi aldı ve başarıyla tamamladı. 2017 yılında “Adana Halkevi (1933-1952)” başlıklı tezini savunarak Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yüksek lisans programını tamamladı. 2018 yılında Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Anabilim Dalı’nda doktora eğitimi görmeye başladı. 2020 yılından beri Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı’nda doktora eğitimine devam etmektedir.

Erdi Öztürk

Erdi Öztürk 2014 yılında Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü’nden “şeref öğrencisi” derecesiyle mezun oldu. 2018 yılında Doç. Dr. Resul Ay’ın danışmanlığında hazırladığı “Etnik ve Dinsel Dönüşüm Çağında Anadolu: Halklar, İnanışlar ve Kültürel Etkileşim (XII-XIII. Yüzyıllar)” adlı tez çalışmasıyla Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’ndan yüksek lisans derecesini aldı. Aynı yıl Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda doktora eğitimi almaya hak kazandı. 2019 yılında doktora çalışmasına yardımcı olması amacıyla Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı’nda ikinci lisans öğrenimine başladı. “Doğu Anadolu’da Ermeniler: Siyaset, Sosyo-Ekonomik Yaşam ve Kültürel Etkileşim (XI-XV. Yüzyıllar)” adlı doktora tez çalışmasına devam etmektedir.

Mehmet Arif Demirer

1957 yılında Ankara Koleji’nden mezun olan Mehmet Arif Demirer, aynı yıl öğrenimine Cambridge Üniversitesi Mühendislik Fakültesinde devamla, 1961 yılında lisans ve 1964 yılında İleri Mühendislik (Advanced Engineering) Diploması olarak Türkiye’ye dönmüş ve İstihkam Okulunda temel eğitimi tamamlayıp Genelkurmay İstihbarat Başkanlığında yedek subay olarak görev yapmıştır. Demirer, Ekim 1966 – Ekim 2016 yılları arasında 50 yıl makine mühendisi olarak çalışmıştır. Demirer, politikada Demokrat Parti’nin GİK Üyesi ve Genel Başkan Yardımcılığı görevlerinde (1993-1996 ve 2009 – 2011) bulunmuştur. Yayımlanmış 70 kitabı (son 8 kitabı Ermenilerle ilgili) olan Demirer’in, 1974 yılında Adalet Gazetesinde başlayan köşe yazarlığı Anayurt Gazetesinde devam etmektedir. Demirer, www.kemalizm1938.org sitesi ile “Kemalist- Demokrat Türkiye” dergisinin sahibi ve yazarıdır.

Kasım Tatlıoğlu

Doç. Dr. Kasım Tatlıoğlu, 1995 yılında Selçuk Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik bölümünden mezun oldu. Aynı bölümde 1999’da Yüksek Lisans, 2010 yılında da doktora öğrenimini tamamladı. 2010 yılında Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü, Gelişim Psikolojisi Ana Bilim Dalında Yrd. Doç. Dr. olarak göreve başladı. 2018 yılında Doç. Dr. Ünvanını aldı. Halen aynı bölümde Doç. Dr. Olarak görevine devam etmektedir.

Nuri Demirel

Dr. Nuri Demirel 1997 yılında Selçuk Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji bölümünden mezun oldu. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Sosyal Yapı Sosyal Değişme Anabilim Dalı’ndan yüksek lisans derecesini 2004 yılında aldı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü’nde 2009 yılında doktorasını tamamlayan Demirel, halen Bingöl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü’nde öğretim üyesidir.

Sinan Koçak

Arş. Gör. Sinan Koçak, 2016 yılında Bartın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü’nden mezun oldu. Aynı yıl Bartın Üniversitesi, Eğitim Fakültesi’nde Pedagojik Formasyon eğitimini başarıyla tamamladı. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi bölümünden 2019 yılında yüksek lisans derecesini aldı. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ermeni Dili ve Kültürü bölümünde doktora eğitimine devam eden Koçak, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı’nda araştırma görevlisidir.

Aytekin Kaan Kurtul

Aytekin Kaan Kurtul, hukuk alanındaki lisans eğitimi ile uluslararası hukuk alanındaki yüksek lisans eğitimini Roma’da bulunan LUISS Guido Carli Üniversitesi’nde tamamlamış, yüksek lisans tezini “soykırımı inkâr suçları” üzerine yazmıştır. Londra’da bulunan Middlesex Üniversitesi’nde hukuk alanında doktora adayıdır. Prof. Laurent Pech ve Dr. David Keane’in gözetmenliğinde doktora çalışmalarını yürüttüğü Middlesex Üniversitesi’nde 2018-2020 yılları arasında uluslararası insan hakları hukuku dersi veren Kurtul, bu dönemde “devlet başkanlarına karşı işlenen suçlar ve basın özgürlüğü” üzerine bir kitap bölümü yazmış ve söz konusu kitap Routledge Yayınevi tarafından 2020 yılının Temmuz ayında basılmıştır.

Önsöz

Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) kurucu ve Onursal Başkanı merhum Ömer Engin Lütem'in 2018 yılında vefatının ardından "Ömer Engin Lütem Konferansları" başlığıyla gerçekleştirilmeye devam edilen konferanslarımız, Türkiye-Ermenistan ilişkileri, 1915 Olaylarıyla ilgili Türk-Ermeni uyuşmazlığı ve bu bağlamdaki Ermeni iddialarını konu alan çalışmalara yer vermektedir. Merkezimiz, çalışmalarında bu konuları tarihsel, hukuksal ve sosyolojik açıdan ele alan akademisyen, araştırmacı-yazar ve diplomatları her yıl bu konferanslarda misafir etmektedir. Konferanslarımızda sunulan tebliğler yıl sonunda kitap olarak derlenmekte ve yayınlanmaktadır.

AVİM 2021 yılında, bir önceki yılda olduğu gibi, ulusal ve uluslararası resmi ve sivil kuruluşlar, bağımsız araştırma kurumları ve üniversitelerle iş birliği içerisinde gerçekleştirdiği etkinliklerini çevrim içi ortamda devam etmiştir. Ömer Engin Lütem Konferansları kapsamında 2021 yılında on iki konferans gerçekleşmiş, bu konferansların kayıtları internet ortamında paylaşılmış, böylece geniş sayıda katılımcılarla buluşma olanağına ulaşılmıştır.

"Türk Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2021" başlıklı bu kitapta, "Ömer Engin Lütem Konferansları" çerçevesinde 2021 yılında düzenlenen yedi çevrim içi konferansta sunulan tebliğlerin makaleleri ve düzenlenmiş metinleri yer almaktadır.

Kitapta yer alan çalışmalardan ilk ikisi Şubat ve Mart aylarında gerçekleşen konferanslarda sunulan tebliğlerin makaleleridir. İlk makale, Ermeni cemiyetlerinin Osmanlı Devleti'nde İkinci Meşrutiyet'in ilanından beklentilerini ve tutumlarını ele almaktadır. İkinci Meşrutiyet'in ilanı Osmanlı Devleti'nde ve yabancı ülkelerde bulunan Ermeni cemiyetleri üzerinde etkisini göstermiştir. Celaleddin Erdoğan, makalesinde, İkinci Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamının gayrimüslim topluluklarca başlangıçta olumlu karşılandığını ancak merkezî yapının güçlendirilmesine karşı muhalif tutumlarıyla, bu süreçte, Ermenilerin arasında ayrılıkçı hareketlerin yaygınlaştığını belirtmektedir. Erdi Öztürk'ün "Orta Çağ'da Ahîlik Tarzı

Ermeni Birlikleri: Kardeşlikler” isimli makalesi, Ermeniler üzerine tarih yazımında literatürde az sayıda yer alan kültürel çalışmalara katkıda bulunmaktadır. Öztürk’ün Türk-Ermeni kültürel etkileşimi sonucunda Ermeniler arasında ortaya çıkan ahi tarzı birlikleri ele aldığı makalesi, Türkler ve Ermeniler arasındaki ortak yaşama tecrübesi ve kültürel etkileşimleri ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir.

Üçüncü çalışma, Nisan ayında Mehmet Arif Demirel’in konuşmacı olarak yer aldığı “1914-1921 Türk-Ermeni İlişkileri: 7 Yıl-7 Olay” başlıklı konferansta sunulan tebliğin düzenlenmiş metninden oluşmaktadır. Demirel, Ağustos 1914 – Mart 1921 tarihleri arasındaki Türk-Ermeni ilişkilerini ve bu dönemdeki 7 önemli olayı ele almaktadır. Bu çalışmada, 1914 yılında Türklerin ve Rusların Ermenilere yaptığı tekliflerden başlayarak, “Van İsyanı ve İşgali”, “Doğu Anadolu’da Rus İşgali (1915-1917),” “Bolşevik İhtilali”, “Trabzon Konferansı ve Batum Barış Antlaşması,” “Sevr Antlaşması” ve “18 Mart 1921 Tarihli Vratsiyan Mektubu” başlıkları altında bu dönemdeki kilometre-taşı niteliğindeki olaylar incelenerek, önemli görgü tanıkları ve başaktörlerin eserlerinde yazdıklarından yola çıkılarak, yanlış iddialar ve çarpıtmaların sorgulanmasını sağlayacak bilgilere ışık tutulmaktadır.

2021 yılı Ömer Engin Lütem Konferansları kapsamında Doç. Dr. Kasım Tatlılıoğlu’nun konuşmacı olarak yer aldığı “Ermeni Soykırımı İddialarının Sosyal-Psikolojik Perspektiften Genel Bir Değerlendirilmesi” başlıklı konferans Mayıs ayında gerçekleştirilmiştir. Doç. Dr. Kasım Tatlılıoğlu, Dr. Öğretim Üyesi Nuri Demirel ile hazırladığı literatür taramasında 1915 Olaylarına ilişkin iddiaların sürdürülmesinin arkasında yatan sosyal-psikolojik nedenleri irdelemektedir.

Diğer bir çalışma, Ekim ayında konuşmacı olarak yer alan Sinan Koçak’ın “Sovyet Ermenistanı’nın Demografik Yapısı (1920-1991)” başlıklı makalesidir. Koçak makalesinde Sovyet Ermenistanı’nın 1920-1991 yılları arasındaki demografik özelliklerini ve yaşanan nüfus hareketliliklerini; nüfusun yerleşim yeri, cinsiyet yapısı, doğum, ölüm, medeni hâl, etnik yapı, dil, eğitim ve göç bağlamında ele almaktadır. Koçak’ın çalışması Sovyet Ermenistanı üzerine yapılmış çalışmaların kısıtlı olmasından dolayı literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır.

Erdi Öztürk’ün Kasım ayında konuşmacı olduğu konferansın makalesi “Strabon’un Geographikasında Armenia Olarak Anılan Coğrafya” ismiyle yayınlanmaktadır. İlk Çağ’ın önemli coğrafyacılarından biri olarak kabul edilen Strabon’un Geographika’sı bir coğrafya eseri olması yanında dönemin tarihi, etnolojisi ve sosyolojisiyle ilgili önemli bilgiler vermektedir.

Strabon'un eserinde "Armenia"yı bir coğrafi bölge olarak tanımladığını ifade eden Öztürk, Armina adının, tarihte ilk kez, Ahameniş İmparatorluğu'nun bir vilayeti olarak geçtiğini belirtmektedir. Strabon'un eserinden yola çıkan Öztürk'ün makalesi, Armenia coğrafyasının tarihsel, ekonomik, siyasi durumu ve Ermenilerin kökenleri ve dinî inanışları hakkında aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır.

Son olarak, Aralık ayında konuşmacı olan Aytekin Kaan Kurtul'un "İfade Özgürlüğüne Müdahale Bağlamında Avrupa'da "Soykırımı İnkâr" Suçları" makalesi Avrupa'da yürürlükte olan "soykırımı inkâr" suçlarına ilişkin mevzuat ve bu mevzuatla ilgili uygulamaları mercek altına almaktadır. "Halkı kin ve düşmanlığa sevk etmediği sürece tarihî olaylar üzerine yapılan hukuki değerlendirmeler cezalandırılmaz" tezi doğrultusunda Kurtul, insan hakları açısından mukayeseli bir değerlendirme ortaya koymaktadır. Kurtul, ayrıca hukuki tahlili temelinde bir dizi öneri sunmakta ve Avrupa'da ifade özgürlüğüne getirilen keyfî sınırlandırmalarla mücadele konusunda Türk hukukçu ve akademisyenlerin üstlenebileceği rol üzerinde durmaktadır.

2021 yılı Ömer Engin Lütem Konferanslarında yer almış saygıdeğer konuşmacıları değerli katkılarından dolayı kutlarım. Kitabın yayınlanmasında emeği geçenlere teşekkür eder, herkese iyi okumalar dilerim.

Alev KILIÇ
E. Büyükelçi
AVİM Başkanı

Ermenilerin İkinci Meşrutiyet'in İlanına Yaklaşımı (1908)

Celaleddin ERDOĞAN*

Özet: Osmanlı Devleti'nde İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle özellikle zanaat ve ticaret alanında ön plana çıkan Ermeniler meşruti idarenin getirdiği özgürlük ortamı sayesinde diğer unsurlara göre devlet içinde daha etkili olacaklarını ve zenginliklerinin daha da artacağını inanmışlardır. Böylece iktisadi güçlerine güvenerek, özerklik ya da komşu devletlere katılmak için daha iyi bir imkân elde edeceklerini düşünmüşler ve meşruti yönetime destek vermişlerdir.

İkinci Meşrutiyetin ilanı başlangıçta, "Hürriyet" ve "Özgürlük" kelimeleri ile eşleştirilmiş fakat zaman içerisinde görüş ayrılıklarına, bağımsızlık hareketlerine, hatta isyanlara neden olmuştur. 1908 yılında Osmanlı Devleti'nin bünyesinde varlığını sürdüren Müslim ve Gayrimüslim topluluklar İkinci Meşrutiyetin ilan edilmesiyle kendi varlıklarını sürdürebilmek açısından belli bir tutum içine girmişlerdir. Bu konuda özellikle Ermenilerin görüşlerini ve beklentilerini ön plana çıkartmak mümkündür.

Bu çalışmada, Ermenilerin İkinci Meşrutiyet'in ilanından beklentileri ile tutumları analiz edilmiş ve ilgili literatüre bilimsel katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Bu bağlamda yurtiçinde ve yurtdışında bulunan Osmanlı Ermeni cemiyetlerinin İkinci Meşrutiyet'in ilanına dair görüşleri aktarılmış ve daha çok yurtdışında bulunan Ermeni cemiyetleri anlatılmıştır. Araştırmanın kapsamı doğrultusunda Başkanlık Osmanlı Arşivi'ne ait kaynaklar kullanılmıştır. Ayrıca konu ile ilgili çeşitli makaleler ve kitaplardan da faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Jön Türkler, İttihat ve Terakki, Ermeni Cemaati, Kanun-i Esasi

* Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, celaleddinerdgn@gmail.com, (Orcid: 0000-0001-5900-803X).

Giriş

Meşrutiyet, Türk Dil Kurumu'nun *Güncel Türkçe Sözlük*'ünde "Hükümdarlıkla yönetilen bir ülkede hükümdarın başkanlığı altında parlamento yönetimine dayanan hükümet etme biçimi", şeklinde tanımlanmaktadır. İnceleme konumuz bağlamında, bu tanıma ilave olarak "Osmanlı Devleti'nde 1876 Anayasa'sıyla başlayan ve 1918 Mondros Mütarekesi'ne kadar süren, I. ve II. Meşrutiyet dönemi adlarıyla anılan süre<dir>"¹ vurgusunu yapmak da yerinde olacaktır.

Hürriyet ve meşrutiyet kelimeleri halk açısından, 1908'e kadar var olmayan, fakat özlem duyulan şeylerin hemen gerçekleşmesi demektir. Toplumla göre hürriyet; refah, huzur ve güven anlamına gelmekteydi. Bu nedenle toplumda fazlasıyla ilgi uyandırmıştır²: İkinci Meşrutiyet'in ilanı hürriyeti, adaleti ve eşitliği temsil ettiği için Osmanlı milletleri arasında çok kısa süreli de olsa bir dostluk havası oluşturmuştur. İlerleyen zamanda halk meşrutiyetin ve hürriyetin anlamını farklı yorumlamıştır. Bu yüzden toplumu birtakım istenmeyen hareketlere ve yasal olmayan davranışlara yöneltmiştir. Çünkü hürriyetin her şeyi yapma hakkını verdiği şeklinde yanlış bir anlayış ortaya çıkmıştır. Bu anlayışı ortadan kaldırmak ve güvenliği sağlamak için Jön Türklerin bir kısmını içinde barındıran İttihat ve Terakki Cemiyeti³, üyelerini görevlendirmiştir: Bu üyelerin görevi halkın bilinçlendirilmesi yolunda girişimlerde bulunmaktır. Ancak yine de meşrutiyetin ortaya çıkardığı özgürlük ortamından, halk arasındaki sınırsız hürriyet algısından ve cemiyetin yanlış uygulamalarından dolayı birçok gerginlik ortaya çıkmış, toplumda huzursuzluklar artmıştır. Toplumsal olayların önüne geçmek ve huzursuzlukları gidermek için cemiyet tarafından bazı önlemler alınmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda bildiri ve beyannameler hazırlanmıştır.⁴

1 Türk Dil Kurumu Sözlükleri, *Güncel Türkçe Sözlük*, "Meşrutiyet" maddesi, erişim tarihi Ocak 24, 2021. <https://sozluk.gov.tr/> ; "Meşrûti veya Meşrûtiyyet": "bir hükümdarın başkanlığı altında bulunan parlamento idâresi"dir. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Yayıma Hazırlayan: Aydın Sami Güneşçâl, (Ankara: Aydın Kitabevi, 2004), 632.

2 Nejla Günay, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2020), 110-111; Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlânı* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), 42.

3 İlk kez 3 Haziran 1889'da Osmanlı birliği anlamına gelen "İttihad-ı Osmanî" adıyla Fransız İhtilali'nin 100. yıldönümünde, İstanbul Demirkapı'daki (Sirkeci) Askeri Tıbbiye okulunda kurulmuştur. Aynı yıl Paris'teki Jön Türkler'in lideri olan Ahmet Rıza Bey'le bağlantı kurulmuş ve cemiyet "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" adını almıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, İkinci Meşrutiyet dönemiyle özdeşleşmiştir. Bakınız: Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler (1908-1918)* Cilt:1, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988), 19.

4 Orhan Turan, "II. Meşrutiyet'in İlanına İlişkin İngiliz Büyükelçiliğinin Değerlendirmeleri," *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* no. 60 (2018): 84-85.

Meşrutiyetin ilanında kilit rol üstlenen Jön Türklerin asıl hedefi, mevcut hükümdarı iktidardan uzaklaştırarak İmparatorluğu tehlikelere karşı daha iyi koruyan ve savunan bir hükümdarı yönetime getirmek olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun bekasını gözeterek faaliyetlerini sürdüren Jön Türklerin temel problemi ise *Bu devlet nasıl kurtarılabilir?* sorusuydu. Onlar bu sorunun cevabını Osmanlılık ve Meşrutiyetçilik'te aramıştır. Yaşanan olumsuzluklara rağmen Jön Türklerin başlattığı bu tartışma ortamı modern Türkiye'nin oluşmasında önemli bir yere sahip olmuştur.⁵

Bu çalışmada, Ermenilerin İkinci Meşrutiyet'in ilanından beklentileri ile tutumları analiz edilecektir. Böylece ilgili literatüre bilimsel katkıda bulunulması amaçlanmaktadır. Bu bağlamda yurtdışında bulunan Osmanlı Ermeni cemiyetlerinin İkinci Meşrutiyet'in ilanına dair görüşleri aktarılacak ve daha çok yurt dışında bulunan Ermeni cemiyetleri anlatılacaktır. Araştırmanın kapsamı; *Başkanlık Osmanlı Arşivi* belgeleri ışığında, İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesini ve yurt dışındaki Ermenilerin yaklaşımlarını bir bütün halinde incelemektir. Çalışma aşamasında arşiv belgelerinin yanı sıra konu ile ilgili birçok ulusal makale ve kitaptan da faydalanılacaktır.

İkinci Meşrutiyet'in İlan Edilmesi

İkinci Meşrutiyet'in ilanının hemen öncesinde ülkenin içinde bulunduğu durum pek iç açıcı olmamıştır. Ülkenin siyasi, iktisadi, toplumsal yapısında derin yaralar açılmış, Osmanlı topraklarında ticaret tamamen Türklerden gayrimüslimlere ve yabancılara geçmiştir. Düyûn-ı Umûmiye, egemenlik anlayışıyla bağdaştırılamayacak şekilde devlet gelirlerinin bir kısmına el koymuştur. Kapitülasyonlar aynı şekilde devam ettirilmiştir. Bütçe kavramı ortadan kalkmış ve ülkenin millî serveti bütünüyle erimiştir. Toplum yapısındaki derin yaralar sonucunda vatandaşların birbirine olan inanç ve güvenleri yok olmuştur. Yurt dışında ise Osmanlı Devleti "Hasta adam" olarak nitelendirilmiştir. Bu teşhisi koyanlar, operasyonu bizzat yapma sevdasındaki devletler olmuştur.⁶

Zaman 20. yüzyılın ilk onlu yıllarına yaklaşırken Avrupa ve Asya kıtalarında bulunan birçok ülkede demokrasiye geçiş eğilimi güçlenmiş ve bu eğilim Jön Türkleri meşruti düzenin kurulması konusunda önemli ölçüde etkilemiştir. Özellikle Japonya ve İran örnekleri, Osmanlı'da meşrutiyet

5 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993), 212.

6 Ferit Karşı, "İkinci Meşrutiyet Nasıl İlan Edildi?," *Ulus* 29, no. 10076 (1949): 5.

yanlısı olan Jön Türkleri etkisi altına almıştır. Asya devleti olan ve meşrutiyetle yönetilen Japonya'nın hem iç hem de dış politikada başarılı olması Jön Türklerin dikkatini çekmiştir. Jön Türklerin ilgi odağına giren diğer bir gelişme ise 1906 yılında gerçekleşen İran Meşrutiyet Hareketi'dir. Bu hareketin önemi Osmanlı gibi İran'ın da bir İslam ülkesi olması ve Kuran'ın anayasal bir rejime engel olmadığını ispatlamış olmasıdır. Böylece İslamiyet ile yönetilen bir halk, hükümdarına anayasal bir belgeyi kabul ettirebilmiştir.⁷

Osmanlı Devleti'nde İkinci Meşrutiyet'in ilanı Jön Türklerin, İttihat Terakki Cemiyeti'nin ve gayrimüslimlerin ortak çalışmaları ile gerçekleşmiştir. Temelleri Avrupa'da atılan bu ortak çalışmalar doğrultusunda kongreler düzenlenmiş ve yapılan toplantılarda Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren birçok konu ele alınmıştır. 4-9 Şubat 1902'de Birinci Jön Türk Kongresi ile 27-29 Aralık 1907'de İkinci Jön Türk Kongresi Paris'te toplanmış ve ikinci kongreye Türkleri, Arapları, Arnavutları, Yunanlıları, Bulgarları ve Ermenileri temsilen 47 delege katılmıştır. Bu delegelerin üzerinde anlaşabildikleri tek konu "Abdülhamid'in tahttan indirilmesi" olmuştur. Örneğin; Ermeni ileri gelenlerinden Dikran Kelekyan bir mektubunda; "*Muhalefet politikası nokta-i nazarından Abdülhamit'in hükümetine karşı cenkleşmek için bendeniz her kim olursa olsun dost elimi uzatmaya her zaman hazırım. Bu baptaki hulus-u niyetime emin olabilirsiniz*" demiştir.⁸

Bu dönemde İngiltere ve Almanya arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle İngiltere açısından Osmanlı Devleti'nin durumu ön plana çıkmıştır. Çünkü daha önce Balkanlar'ı Rus nüfuzundan korumaya çalışan İngiliz Hükümeti, Rusya'ya karşı tutumunu değiştirmiş ve Makedonya'nın özerkliğini savunarak Balkanlar'da Rusya ile birlikte hareket etmek istemiştir. Ayrıca İngiltere, Makedonya'da bulunan Osmanlı ordusunun yerine yabancı bir güç oluşturma ve Müslüman ya da Hristiyan tek bir valiyi atama çağrısında bulunmuştur. Fakat Rusya ve Avusturya-Macaristan bu isteği geri çevirmiştir.⁹ 9-11 Haziran 1908'de İngiltere ile Çarlık Rusya'sının Finlandiya sınırlarındaki Reval'de yaptıkları görüşme sırasında Osmanlı Devleti'nin aleyhinde çıkan dedikodular, Anadolu'da ve Balkanlar'da büyük bir yankı uyandırmış; her an gerçekleşebilecek bir işgal veya istilâ tehdidi, endişeleri arttırmıştır.¹⁰ Reval'deki görüşmelerden alınan haberler Makedonya'daki subaylar arasında

7 Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), 172; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980), 48-49.

8 Halil Şimşek, "Yüzüncü Yılında Meşrutiyet'in İlanı ve Gayrimüslim Cemaatler," *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, no. 1 (2008): 55; Ernest Edmondson Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat Terakki*, Çev. Hacasan Yüncü (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 2001), 86.

9 Sevilya Aslanova Saylak, "Osmanlı-Rus İlişkilerinde Makedonya Sorunu (1885-1908)," *Gazi Akademik Bakış* 10, no. 19 (Kış 2016): 129-130.

10 Karslı, "İkinci Meşrutiyet Nasıl İlan Edildi?," 5.

bomba etkisi yaratmış ve Rumeli'deki Jön Türk İhtilâli'nin bir işareti olmuştur. Balkan coğrafyasında yer alan Makedonya'nın özerkliği konusu Jön Türkleri harekete geçiren ve İkinci Meşrutiyet'in ilanına neden olan gelişmelerden biri olmuştur. Bu konu Jön Türkler tarafından Osmanlı Devleti'nin Avrupa kıtasındaki topraklarının son paylaşımı olarak algılanmıştır. İkinci Meşrutiyet'in ilanı böyle bir atmosferde gerçekleşmiştir.¹¹

Reval görüşmelerinin hemen ardından Balkanlar'da iki önemli gelişme ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi Firzovik olayı, diğeri de Resneli Niyazi Bey'in dağa çıkmasıdır. Firzovik olayının çıkış nedeni Rumeli demiryollarında çalışan Avusturyalıların eşleriyle birlikte Firzovik'te birkaç gün sürecek bir piknik yapmaya karar vermeleridir. Bunu duyan otuz bin Arnavut Firzovik'te toplanarak büyük bir protesto eylemine girişmiştir. Arnavutlar Firzovik'te toplanmaya başladığında, 3 Temmuz 1908'de, Resneli Niyazi Bey alay cephaneliğinden aldığı mühimmat ve silah ile dağa çıkmıştır. Resneli Niyazi Bey'e yüze yakın asker ve sivil eşlik etmiştir.¹² İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri de Manastır Garnizon Kumandanı Müşir Osman Paşa'yı esir almış (23 Temmuz 1908'de), şehirdeki İngiliz Konsolosluğu'na cemiyetin birkaç saat içinde meşrutiyeti ilan edeceğini duyurmuştur.¹³ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderliğinde yaşama geçen hürriyet hareketinin esin kaynağı olarak 1789 Fransız İhtilali görülmüştür.¹⁴

İttihat ve Terakki Cemiyeti Selanik ve Manastır'da kendiliğinden İkinci Meşrutiyet'i ilan etmiş ve II. Abdülhamid, yaşanan olayların önünü alamayacağını anlamıştır. Bu yüzden II. Abdülhamid direnmekten vazgeçerek 23 Temmuz 1908 Perşembe günü, 1878'de yürürlükten kaldırdığı Kanun-i Esasi'yi yeniden yürürlüğe koymuştur. Ayrıca Ayan Meclisi ile Mebuslar Meclisi'nin toplanmasını kabul etmiş ve bunu bir buyrukla halka açıklamıştır.¹⁵

Meşrutiyetin ilan edilmesi imparatorluğun her yerinde, büyük bir sevinç ile karşılanmıştır. Günler ve haftalarca süren çeşitli kutlamalar yapılmıştır. Osmanlı tarihinde örneği görülmemiş bir biçimde halk toplulukları, sokaklara dökülüp kendi dillerinde “yaşasın özgürlük” ve “yaşasın millet” haykırışları

11 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa* Cilt 1 (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970), 514-520; Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009), 338-339.

12 Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950* (Ankara: İmge Kitabevi, 2013), 109-110.

13 Ayşe Hür, *Tanzimat'tan Cihan Harbi'ne Osmanlı'nın Öteki Tarihi* (İstanbul: Literatür Yayınları, 2017), 154.

14 Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, 112-113.

15 Recep Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)* (İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2001), 42.

ile ortalığı çınlatmıştır. Hatta dağlardan inen Bulgar ve Ermeni çeteleri parlak ve heyecanlı gösterilerle karşılanmış, bütün bu törenler ve gösterilerde imamlar, Rum ve Bulgar papazlar, Yahudi hahamlar yan yana yürümüştür.¹⁶

İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesinden iki gün sonra, 25 Temmuz günü Bursa'nın Müslüman ve gayrimüslim tüm ileri gelenlerinin ve bazı devlet memurlarının katıldığı bir ziyafet sırasında özgürlüğü kutlayan konuşmalar yapılmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Bursa Şubesi tarafından düzenlenen gösterilerde "Yaşasın Hürriyet!" sesleri güçlü bir şekilde işitilmiştir.¹⁷ 8 Ağustos 1908'de Erzurum'da Ermeni kilisesinin önünde Osmanlı subayları tarafından bir gösteri gerçekleştirilmiş ve Piskopos Saadetyan bir konuşma yapmış, top atışları gerçekleştirilmiş, çanlar çalınmıştır.¹⁸

Bilal Eryılmaz'a göre, meşruti yönetime geçildikten sonra her unsurun kendine ait planı yeni bir şekil almıştır. Rum ve Ermeniler, meşruti idarenin getirdiği özgürlük ortamı sayesinde diğer unsurlara göre devlet içinde daha etkili olacaklarını ve zenginliklerinin daha da artacağını düşünmüştür. Böylece iktisadi güçlerine güvenerek, özerklik ya da komşu devletlere katılmak için daha iyi bir imkân elde edeceklerine inanmışlar ve meşrutiyet için destek vermişlerdir.¹⁹

İkinci Meşrutiyet'in İlanına Ermenilerin Yaklaşımı

Osmanlı idaresinde Ermeniler, Rumlarla birlikte Anadolu'nun burjuvası konumunda yaşamışlardır. Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde bulunan Ermeniler zanaat ve ticaret alanında önemli bir rol üstlenmiştir. Fakat milliyetçilik duygularının aşılmasıyla birlikte bu durum onları yeterince tatmin etmemiş ve daha fazla taleplerde bulunmaya itmiştir. Ermenilere milliyetçi ve ayrılıkçı duyguları daha kolay benimsetmek için en etkili rolü Amerikan misyoner okulları oynamıştır.²⁰

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Berlin Antlaşması'nın hükümleriyle büyük devletlere, özellikle İngiltere ve Rusya'ya

16 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: IX (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011), 40.

17 Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, Çev. Ayda Erbal (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), 143.

18 Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi*, 44.

19 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi* (İstanbul: Risale Yayınları, 1990), 161.

20 Sina Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980), 19-20.

Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışma imkânı tanınmıştır.²¹ Böylece Osmanlı Devleti'nin parçalanması için gayrimüslimlerin büyük devletler tarafından plânlı bir şekilde yönlendirilmeleri başlamıştır. Rusya, İstanbul'u, Boğazları ve Doğu Anadolu vilayetlerini ele geçirmek için Gregoryen ve Ortodoksları; İngiltere, Ortadoğu, Mısır, Arabistan ve Irak'taki etkisini yaymada Protestanları; Fransa, Çukurova, Suriye ve Lübnan'daki menfaatleri için Katolik ve Gregoryenleri kullanmıştır.²²

1878 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nde uluslararası devletler tarafından destek gören Ermeni örgütleri kurulmuş ve Ermeni isyanları hızla yayılmaya başlamıştır. 1878-1905 yılları arasında Erzurum'da, Sasun'da, Zeytun'da ve Van'da gerçekleşen Ermeni isyanları sıralanabilir. Bab-ı Ali gösterisi (1894) ve Osmanlı Bankası Baskını (1896) adıyla bilinen olayların yaşanmasında Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin (Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակյան Կուսակցություն) büyük bir etkisi olmuştur.²³

Ermeniler, 21 Temmuz 1905'deki II. Abdülhamid'e yönelik Yıldız Suikastı²⁴ girişiminden sonra Nisan 1909'a kadar Osmanlı'da büyük bir harekette bulunmamıştır.²⁵ 1905'de Hamidiye Camii'nde, Cuma selamlığında²⁶ Abdülhamid'e bomba atan Vahan'ın İstanbul'a gelmesi doğal karşılanmıştır. Daşnaksutyun adıyla bilinen Ermeni İhtilâlcî Federasyonu'nun (Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն) İttihat ve Terakki ile anlaşma haberleri gazetelerde görülmüştür. Ancak bütün bu kaynaşmalar, barış ortamının devam etmesini sağlayamamış ve çok geçmeden şikâyetler başlamıştır. Meşrutiyetin ilk günlerindeki barış havası, düşmanlığı da beraberinde getirmiştir: 31 Mart Olayı'ndan (1909) hemen bir gün sonra çıkan ve "Adana Vakası" (1909) diye anılan olay, anlaşmazlıkları su yüzüne çıkarmıştır.²⁷

21 Salâhi R. Sonyel, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)," *Bellekten* 51, no. 201 (Aralık 1987): 1241.

22 Erdal İlter, *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)* (İstanbul: Turan Yayıncılık, 1995), 16-17.

23 Temuçin Faik Ertan, "Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu," *Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi* 2, no. 2 (Güz 2000): 210-211.

24 Ayrıntılı bilgi için bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, 5-6; Ayrıca bu suikastın, 1897 yılında İkinci Abdülhamid'den Museviler için Filistin'de bir yurt isteyen ve bu isteğe karşı milyonlarca altın teklif eden Siyonist Teşkilatının kurucusu Teodor Herzl nedeniyle, Ermeni komitecileri ile Siyonistler tarafından ortaklaşa yapıldığı da ileri sürülmektedir. Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan Beri Türk-Ermeni İlişkileri* (Ankara: Truva Yayınları, 1970), 162.

25 Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan Beri Türk-Ermeni İlişkileri*, 162; Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası: Hüsamettin Ertürk Teşkilat-ı Mahsusası Başkanı* (İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), 54.

26 Cuma selamlığı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Necdet Sakaoğlu, "Geçmiş Zaman Olur ki." *Skylife* 13, no. 145 (1995): 112; Çetin Aykurt, "Padişah-Halk Buluşmasını Temin Eden Törenlerden Birisi: Cuma Selamlığı," *Tarih İncelemeleri Dergisi* 16, no. 1 (2001): 201-204.

27 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler (1908-1918)*, 571-573.

Yabancı ülkelere göre meşrutiyetin ilanı, istibdadın buzlarını eritmiş ve toplumu eski canlılığına kavuşturmuştur. Ermeni ihtilâlcı komiteleri ve yasal toplulukları, bundan sonra kanun çerçevesinde hareket edeceklerini ve meşrutiyetin korunması için yönetimle birlikte çalışacaklarını belirtmiştir.²⁸ İstanbul'daki Daşnaktsutyun liderleri²⁹, meşrutî rejim ne kadar uzun sürerse Ermeni halkının yaşadığı yerlerde ekonomik ve kültürel kalkınmanın da o kadar kısa sürede gerçekleşeceğine inanmışlardır.³⁰ Ermeniler, meşrutî yönetime karşı düşüncelerini oluşturmada patrikhane ile Daşnaktsutyun'un etkisinde kalmıştır.³¹

Meşrutiyet öncesinde yurt dışına kaçan yüzlerce Ermeni, Rusya'dan Anadolu'ya dönmüş ve yollarda Müslümanlar tarafından iyi bir şekilde karşılanmıştır.³² İhtilâlcı Ermeni komiteleri de çatışmalarına son verdiğini duyurmuştur. Beyoğlu'ndaki Surp Yervartyun Ermeni Kilisesi'nde gerçekleştirilen tören sırasında Sosyal Demokrat Hınçak Partisi lideri Stepanos Sabahgülyan bir konuşma gerçekleştirmiş ve "*Osmanlı Meşrutiyeti ilân edilmiş olduğundan, biz Hınçaklar temayüllerimizi, ihtilal fikirlerimizi terk ediyor ve faaliyetimizi memleketin terakkisine tahsis ediyoruz*" demiştir. Ermeni İhtilâlcı Federasyonu da "*bütün kuvvetleriyle meşrutiyeti muhafazaya çalışacaklarını, imparatorluğa bağlı bütün unsurların bir gayeye doğru yürümeleri için genç Türklerle iş birliği yapacaklarını*" söylemişlerdir.³³

Meşrutiyetin ilanı ile birlikte yurt dışında sürgünde olan birçok kişi Anadolu'ya geri dönmeye başlamış, birçok mahkûm ve tutuklu da serbest bırakılmıştır. İzmir'deki Ermeniler yurtdışından dönen Jön Türklere özenli bir ziyafet vermiş ve ziyafet sırasında hazır bulunan ülke bireyleri el birliğiyle dostluk içinde Kanun-i Esasi'nin uygulanmasına ve yürürlükte kalmasına yönelik konuşmalar yapmıştır.³⁴ Abdülhamid yönetiminde yurt dışına giden Ermeniler, İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Ermeni milliyetçisi olarak Osmanlı topraklarına zafer nidaları arasında dönmeye başlamış ve İstanbul'a

28 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (İstanbul: Belge Yayınları, 1976), 573; Tunaya, *Hürriyetin İlânı*, 42.

29 Bu dönemde İstanbul'daki Daşnaktsutyun komitesinin başta gelen liderleri şunlardır: Aknuni, Zardaryan, Vartkes Serengülyan, Vramyan, Armen Garo.

30 Armen Garo, *Osmanlı Bankası Baskını*, Çev. Attila Tuygan (İstanbul: Belge Yayınları, 2015), 26.

31 İsmail Yıldız, *II. Meşrutiyet Döneminde Ermenilerde Devlet, Toplum ve Kimlik Tartışmaları (1908-1914)* (Ankara: Yüzde İki Yayınları, 2019), 36.

32 Sonyel, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)," 1244.

33 Fatih Ünal, "II. Meşrutiyet'in Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri," *Ermeni Araştırmaları* 5-6, no. 20-21 (Kış 2005-İlkbahar 2006): 90; Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler*, 166.

34 Karacakaya, *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi*, 43.

dönen Ermeni yöneticileri gösterişli törenlerle karşılanmıştır.³⁵ Kudüs'ten dönen eski Patrik Mateos İzmirliyan için düzenlenen karşılama törenine Türkler de katılmıştır.³⁶

Daşnaksutyun'un Van sorumlusu Aram Manukyan başta olmak üzere birçok Ermeni komiteci, hükümdarın izniyle çıkarılan genel aftan yararlanmış ve serbest kalmıştır (1 Ağustos 1908).³⁷ İkinci Meşrutiyet'in ilanından önce Osmanlı uyruğundan kendi istekleriyle çıkmış ve İngiltere'ye yerleşmiş olan elliye yakın Ermeni genel af kapsamından faydalanarak Osmanlı topraklarına geri dönme taleplerinde bulunmuşlardır.³⁸ Anadolu'ya dönen Ermeni firarilerin memleketlerine gönderilmesi için verilen paralardan başka, ek ödenekler bile ayrılmıştır.³⁹

İkinci Meşrutiyet'in ilanı Osmanlı milletinde olduğu kadar yabancı ülkelerdeki Ermeni milletlerin üzerinde de etkisini göstermiştir. 5 Ağustos 1908'de Paris Ermeni cemaati adına rahip Vramşabuh Kibaryan tarafından Paris'te bir telgrafname düzenlenmiş ve Kibaryan, Osmanlı elçisinin aracılığıyla padişaha, meşrutiyetin ilanı için tüm Ermenilerin şükranlarını iletmiştir. Bu telgrafta Paris Ermeni cemaatinin sonsuz sevinç duyguları beslediği belirtilmiştir.⁴⁰

Kars Konsolosluğu'ndan Hariciye Nezareti'ne ulaşan telgrafnameyle; Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesini ve ilanını Osmanlı Devleti'nde bulunan Ermenilerin sevinç gösterileri ile karşıladığı ve saygı ile andığı bildirilmiştir. Ayrıca Ermenilerin Kanun-i Esasi'ye bağlı kalacakları ve onun korunması için hayatlarını feda etmeye hazır oldukları açıklanmıştır (12 Ağustos 1908).⁴¹

Müslüman, Bulgar, Ermeni, Rum ve Musevi halktan oluşan bir komisyon Kanun-i Esasi'nin yeniden ilan edilmesiyle 14 Ağustos 1908'de padişaha teşekkürlerini sunmak için Boris adında bir vapur ile Bulgaristan'ın bir şehri olan Varna'dan İstanbul'a gelmiştir.⁴² Rusçuk'taki Osmanlı tebaasına ait Ermeniler adına Sarkis Süngerciyan tarafından imzalanan telgrafnamenin

35 Ünal, "II. Meşrutiyet'in Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri," 90.

36 Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler*, 166.

37 Raymond Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, Çev. Ayşen Taşkent Ekmekci (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 94; Günay, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*, 108.

38 *Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, HR.SFR.3.00589.00054.

39 *BOA*, MV.00136.20.

40 *BOA*, HR.SYS.01858.00001.001.

41 *BOA*, HR.SYS. 01858.00037.001.

42 *BOA*, HR.SFR.04.00609.00065.001.

içeriğinde hürriyet, adâlet ve eşitlik çerçevesinde ortaya çıkan dostluk için teşekkür edilmiş ve bağlılık bildirilmiştir. Türkiye'nin güvenliğinin devamı, Müslüman ve Hristiyan Osmanlıların mutluluğu için halkı korumakta olan padişaha dileklerde bulunmuştur (17 Ağustos 1908).⁴³

Tiflis borsasında yüzlerce Ermeni bir araya gelip toplanmış ve gece geç saatlere kadar coşkulu bir şekilde kutlama yapmışlardır. Kanun-i Esasi'nin ilanından dolayı Tiflis'te bulunan Ermeni cemiyetinin başkanı tarafından padişaha tebrik telgrafı çekilmiştir. Osmanlı Devleti'nin huzuru ve kalkınması için yakın zamanda el birliğiyle İstanbul'da yüz yüze gelmeyi ümit etmişlerdir (20 Ağustos 1908).⁴⁴ Görüldüğü gibi Tiflis Ermenileri de birlik olmanın önemine ve gücüne inanmış, meşrutiyeti bir bütünleşme imkânı olarak görmüşlerdir.

Manchester'da ikamet eden Müslümanlar ile Ermeniler, Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesinden dolayı bir araya gelmiş ve bir ziyafet düzenlenmiştir. Bu ziyafete Papaz Kutucuyan başkanlık etmiş ve burada Londra büyükelçisi adına vekâlet eden bir Türk diplomat da bulunmuştur. Ziyafet sırasında dostluk, mutluluk, huzur ve barış sözleri dile getirilmiştir (25 Ağustos 1908).⁴⁵ Padişah'ın imparatorluk imtiyazını uygulayarak Meclisi Mebusan'ın toplanmasını emretmesi ile birlikte ülkeye huzur, barış ve ekonomik refah getirileceği düşünülmüştür. İmparatorluğun sınırları içerisinde yaşayan milletler arasında uzlaşma sağlanabildiği takdirde hükümdara mutluluk ve sükûnet temin edileceğine inanılmıştır.⁴⁶

Manchester'ın ünlü Midland Oteli'nde verilen ziyafete Ermeni tüccarları ve aynı şehirde ticari faaliyetlerini sürdüren Selânikli Müslüman ticaret erbapları katılmıştır. Şölenle Liverpool Başkonsolosu Enver Bey de bulunmuştur. Enver Bey, ticaretin yararlarından söz ederek Osmanlı ticaretinin gelişmesi için İngiltere'de bir ticaret odasının kuruluşunun gereğine dikkat çekmiştir. Ziyafetin sonuna doğru söz alan elçilik temsilcisi yaptığı konuşmada; Osmanlıların bundan böyle özgür ve birleşmiş bir millet olduklarını, Müslüman'la Hristiyan'ın yalnız mabetlerinin farklı olacağını, din ayrımı gözetmeksizin tüm Osmanlıların birlik ve beraberlik içinde el ele vererek ülkenin bayındırlaşması, servet ve kuvvet kazanması için çalışacaklarını söylemiştir. Dört saat süren ziyafetin ardından davetliler “*Yaşasın Padişahımız, Yaşasın Kanun-i Esasi, Yaşasın Millet-i Osmaniyye,*

43 BOA, HR.SYS.01858.00019.001.

44 BOA, HR.SYS.01858.00042.001.001.

45 BOA, HR.SYS.01858.00046.001.001.

46 BOA, HR.SYS.01858.00046.002.001; HR.SYS.01858.00046.002.002; HR.SYS.01858.00046.003.001.

Yaşasın Hürriyet, Yaşasın Ordu” nidalarıyla alkış tutmuş ve birbirlerini kutlamışlardır.⁴⁷

Doğu Afrika’da bir ülke olan Cibuti’deki Türk, Ermeni ve Arap asıllı Osmanlı vatandaşları adına Hamoudi Kevorkoff Kanun-i Esasi için padişaha teşekkürlerini iletmiştir (29 Ağustos 1908).⁴⁸ Aynı gün Varna ve Bulgaristan’ın kasabalarında yaşamakta olan Müslüman, Bulgar, Ermeni, Rum ve Musevi’den oluşan beş yüze yakın bir heyet şehrin vekâlet hanesine gelmiştir. Ardından Kanun-i Esasi’nin yeniden yürürlüğe girmesinden dolayı padişaha sonsuz saygı ve hürmetlerini sunmuştur.⁴⁹

İstanbul’daki tüm Ermeniler özgürlük sarhoşluğuna kapılmış ve herkes kendini tümüyle Osmanlı vatandaşı olarak kabul etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu topraklarında günler ve haftalar boyu büyük bir bayram havası yaşanmıştır. Bu önemli değişimden dolayı büyük bir şaşkınlığa düşen Avrupalı gazeteciler birbiriyle yarışırca kutlamaları tasvir etmiştir. En dikkat çekici ve en önemli olan kutlamalardan biri; 3 Ağustos’ta İzmir sokaklarında akşam saatlerinde yapılan yürüyüşte henüz yeni serbest bırakılmış olan mahkûmların ön sıralarda yer alması olmuştur. Bu olaylardan sonra Osmanlı Devleti’nin sınırlarında yaşayan Ermeni milletleri arasındaki barış görünümü çok kısa ömürlü olmuştur.⁵⁰ Meşrutiyetin ilan edildiği günün ardından, henüz üç ay geçmeden genel aftan yararlanan ve Rusya vatandaşı olan bazı Ermeni İhtilâlcî Federasyonu’nun liderleri, Van’a gelip Müslümanlarla Ermenilerin arasını açmak suretiyle asayiş bozmaya çalıştıkları bildirilmiş, elçilikleri aracılığıyla geldikleri yerlere iade edilmeleri istenmiştir (13 Ekim 1908).⁵¹

İngiltere’nin Van Konsolos Yardımcısı Bertram Dickson’a göre, İkinci Meşrutiyet’in ilanından sonra Ermeniler tamamen kanun ve nizamları tanımaz olmuştur.⁵² Bitlis’te aşiretlere bağlı Müslümanlarla Ermeniler arasında yaşanan çatışmalar ve kanun dışı davranışlar, İngiltere hükûmeti tarafından “*son günlerde yansıtılan kardeşlik duygularından sonra bir başkaldırının başlangıcı*” olarak görülmüştür.⁵³

47 Zafer Toprak, “Hürriyetin İlanı ve Ermeni Tüccarlar,” *Tarih ve Toplum* 10, no. 55, (Temmuz 1988): 43-44; BOA, Y.A.HUS.00525.00007.003.

48 BOA, HR.SYS.01858.00049.001.001.

49 BOA, HR.SYS.01858.00048.001; HR.SYS.01858.00048.002.

50 Yves Ternon, *Ermeni Tabusu*, Çev. Emirhan Oğuz (İstanbul: Belge Yayınları, 1993), 203-204.

51 BOA, HR.SYS.02799.00016.002; Günay, *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*, 124.

52 Hüseyin Çelik, “1915 Görgü Tanıklarınca Van ve Çevresinde Ermeni Olayları,” *Osmanlı’nın Son Döneminde Ermeniler*, Ed. Türkkaya Ataöv (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002), 90.

53 Sonyel, “İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana’da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909),” 1244.

Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girmesiyle Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki birliktelik o günlerin sunduğu kültürel altyapıya aykırıdır. Aykut Kansu'nun sunduğu örnekler bu durumu resmetmemize yardım edecektir: Müslüman olmayan cemaatler herkesin ortak çıkarını ilgilendiren en önemli konularda bile iş birliği yapmak istememiştir. Rumlar Ermenileri, Ermeniler Marunileri, Maruniler Musevileri kıskanmış ve bu cemaatler birbirlerinin davasına destek olmamıştır. Hatta kendi aralarında da bölünmüşlerdir. Örneğin; 1908 Meclis-i Mebûsan seçimlerinde ne bir Katolik Rum, Ortodoks Rum Kilisesi'nin adayına oy vermiş, ne de bir Protestan Ermeni bir Gregoryan Ermeni adayını desteklemiştir.⁵⁴

Meşrutiyetin ilanından sonra Ermeni komitelerinin faaliyetlerinde görünüşte bir durgunluk, hareketsizlik ve sessizlik hâkim olmuştur. Ancak bu sükûnet ortamının aksine Ermeni komiteleri örgüt merkezlerini güçlendirmeyi, silah depolarının kurulmasını ve halkın silahlanmasını tercih etmiştir.⁵⁵ Ermeni ihtilâlciler komiteleri meşrutiyetin getirmiş olduğu özgürlük ortamı sayesinde Bulgaristan'ın bağımsızlığına kadar, ayrılıkçı faaliyetlerine gizlice devam etmişlerdir. Bu ülkenin bağımsızlığından etkilenen komiteler, daha sonra açıkça eylemlerde bulunarak daha da güçlenmişlerdir.

Kanun-i Esasi ile isteyen herkes silah taşıma konusunda serbest bırakılmıştır. Bu gelişmenin hemen ardından Ermeniler tarafından binlerce silah satın alınmış ve okul çocukları bile silahlanmışlardır. Silahlı Ermenilerin tutumları Türkleri kızdırmış, aynı zamanda Türklere yönelik tehditler ve onur kırıcı sözler sarf edilmiştir. Örneğin; İstanbul'dan Adana'ya gelen bazı Ermeni liderler ve papazlar, dindaşlarını silah almaya teşvik etmiştir. Rus uyruklu bir Ermeni papazı tarafından Adana'daki kilisede 1895 olayları hatırlatılarak bunlara karşılık verilmesi ve harekete geçilmesi için vaaz verilmiştir. Ayinde bulunan bir Amerikan misyoneri bu durumdan rahatsız olmuş ve kiliseden çıkıp gitmiştir. Ayrıca Adana Piskoposu Muşeg, Çukurova bölgesini dolaşmış ve "*bir ceketi olan onu satıp silah almalıdır*" şeklinde vaaz vermiştir.⁵⁶

Rusya Erkân-ı Harbi'nden bir binbaşının emrinde olan ve jandarma elbisesi giyen bir Kürt ve bir Ermeni'nin aşiret içerisinde dolaşarak meşrutiyete karşı kışkırtılmalarda buldukları görülmüş ve ardından Bitlis iline bağlı Ahlat ilçesinden Van bölgesine doğru ilerlediklerine dair bilgi verilmiştir. Bu kişilerin daha sonra gazeteci Edward Müknet isminde bir Alman ile iş birliği yaparak bir hafta boyunca Bitlis'te birlikte zaman geçirdikleri ve hemen

54 Kansu, *1908 Devrimi*, 291.

55 Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 377.

56 Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985), 173-174.

ardından Bitlis'ten Diyarbakır-Halep yönüne hareket ettikleri bildirilmiştir (28 Aralık 1908).⁵⁷

Meşrutiyetin ilanından sonraki ilk günlerde egemen olan birlik ve beraberlik havası birden değişmeye başlamış ve herkesin eteğindeki taşları döktüğü bir ortam haline gelmiştir. İttihat Terakki Cemiyeti'nin güçlendirmek istediği merkezî devlet yapısı gayrimüslimlerin beklentileri ile ters düşmüş, Ermeniler ve Rumlar merkezî yapının güçlendirilmesine açıkça düşmanlık göstermiştir.⁵⁸ Tüm Ermeni siyasi komiteleri, irili ufaklı, gizli veya açık faaliyetlerini sürdürmüş; ayrıca sosyal yardım, sanat, kültür ve spor amaçları doğrultusunda siyasal alanı terk etmeden kurulan çok sayıda dernek, bu faaliyetlere yardımcı olmuştur. Ermeni ihtilâlciler komiteleri de bu ortam içinde çalışmalarını çok daha yoğun bir biçimde sürdürmüştür.⁵⁹

Meşrutiyetin getirdiği hürriyet ortamı nedeniyle bütün ayrılıkçı hareketlerin gitgide daha da yaygınlaştığı görülmüştür. II. Abdülhamid yönetiminin son bulması ve ülkeye meşrutî bir yönetim getirilmesi ile Jön Türklerle temas halinde olan Ermeni komiteleri de bu durumu fırsat bilmişler ve kendi çıkarları için mümkün olduğu kadar kullanmışlardır.⁶⁰ Bu komitelerin Adana'daki faaliyetleri 1909 yılının ilk aylarında belirgin bir şekilde görünmeye başlamıştır. Meşrutiyetin ilanından sonra Avusturya, Bulgaristan, Sırbistan, Girit hareketleri ile yer yer çıkan iç isyanlar, Ermeni ihtilâlciler komiteleri için ihmal edilmeyecek bir fırsat olarak kabul edilmiştir.⁶¹

Sonuç

İkinci Meşrutiyet rejimi Birinci Meşrutiyet'e göre daha uzun sürse de yine beklentileri karşılayamamış ve hayal kırıklıklarına neden olmuştur. Hem yurt içindeki hem de yurt dışındaki sorunlar daha da büyümüştür. Jön Türklerin ve İttihat Terakki Cemiyeti'nin meşrutiyet öncesinde Ermeni komitelerinin önde gelen isimleriyle oluşturduğu birlik ve beraberlik, meşrutiyet döneminde zamanla dağılmıştır. İkinci Meşrutiyet'in ilk günlerinde Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki barış havası, zamanla düşmanlığa dönüşmüştür. Adalet, kardeşlik ve eşitlik ilkelerine dayanan yeni bir ortak devlet oluşturma fikri konusunda başarısız olunmuştur.

57 BOA, DH.MKT.02694.00015.001; DH.MKT.02694.00015.002; DH.MKT.02694.00015.003.

58 Halil Şimşek, *Osmanlı Son Dönemi Gayrimüslim Cemaatler 1908-1922*, Ed. Bayram Soy (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2016), 23.

59 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler (1908-1918)*, 572.

60 Çelik, "1915 Görgü Tanıklarınca Van ve Çevresinde Ermeni Olayları," 91.

61 Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 552.

Yurt dışındaki ve yurt içindeki bazı Ermeni cemaatleri birbirleriyle aynı görüşlere sahip olsa da Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaşayan Ermeniler, özellikle Ermeni İhtilâlcî Federasyonu'nun faaliyetleriyle, mensubu oldukları devlete karşı olumsuz tutum ve davranışlarını sürdürmüşlerdir. Hatta İkinci Meşrutiyet döneminde milletvekili seçilen ve resmî görevlere atanan bazı Ermeni liderler, Ermeni halkının çıkarlarını gözetmemekle suçlanmıştır. Bu gelişmeler, Ermenilerin iç işlerinde ayrılıkçı fikirlerin giderek yayılmasına ve Ermeni cemiyetlerinin ihtilalci faaliyetlerini arttırmasına yol açmıştır.

İttihat Terakki Cemiyeti ile Ermeniler arasındaki çatışmalar Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılıp bağımsızlığını ilan etmesiyle yeniden başlamış, daha sonra Adana Vakası ile aralarındaki uzlaşma imkânı tamamen ortadan kalkmıştır. Adana Vakası, İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali (1911-1912) ve Balkan Savaşları (1912-1913) gibi gelişmelerin ardından Ermeni komiteleri, ihtilâlcî örgütlerini tekrardan faaliyete geçirecektir. Sonuç olarak, İkinci Meşrutiyet döneminde devletin bütünlüğünü korumak için yöneticiler tarafından savunulan Osmanlıcılık terk edilecek ve Türkçülük ön plana çıkacaktır.

Kaynakça

Akşin, Sina. *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980.

Akşin, Sina. *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*. Cilt 1. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970.

Aykurt, Çetin. "Padişah-Halk Buluşmasını Temin Eden Törenlerden Birisi: Cuma Selamlığı." *Tarih İncelemeleri Dergisi* 16, no. 1 (2001): 201-204.

BOA, DH.MKT.02694.00015.001.

BOA, DH.MKT.02694.00015.002.

BOA, DH.MKT.02694.00015.003.

BOA, HR.SFR.04.00609.00065.001.

BOA, HR.SFR.3.00589.00054.

BOA, HR.SYS. 01858.00037.001.

BOA, HR.SYS.01858.00001.001.

BOA, HR.SYS.01858.00019.001.

BOA, HR.SYS.01858.00042.001.001.

BOA, HR.SYS.01858.00046.001.001.

BOA, HR.SYS.01858.00046.002.001.

BOA, HR.SYS.01858.00046.002.002.

BOA, HR.SYS.01858.00046.003.001.

BOA, HR.SYS.01858.00048.001.

BOA, HR.SYS.01858.00048.002.

Celaleddin Erdoğan

BOA, HR.SYS.01858.00049.001.001.

BOA, HR.SYS.02799.00016.002.

BOA, MV.00136.20.

Çavdar, Tefvik. *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*. Ankara: İmge Kitabevi, 2013.

Çelik, Hüseyin. "1915 Görgü Tanıklarınca Van ve Çevresinde Ermeni Olayları." *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*. Ed. Türkkaya Ataöv. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002.

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Yayıma Hazırlayan: Aydın Sami Güneyçal, Ankara: Aydın Kitabevi, 2004.

Ertan, Temuçin Faik. "Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu." *Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi* 2, no. 2 (Güz 2000): 209-225.

Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*. İstanbul: Risale Yayınları, 1990.

Garo, Armen. *Osmanlı Bankası Baskını*. Çev. Attila Tuygan. İstanbul: Belge Yayınları, 2015.

Günay, Nejla. *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat-Terakki ve Ermeniler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2020.

Gürün, Kâmuran. *Ermeni Dosyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985.

Hür, Ayşe. *Tanzimat'tan Cihan Harbi'ne Osmanlı'nın Öteki Tarihi*. İstanbul: Literatür Yayınları, 2017.

İlter, Erdal. *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)*. İstanbul: Turan Yayıncılık, 1995.

Kansu, Aykut. *1908 Devrimi*. Çev. Ayda Erbal. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.

Karacakaya, Recep. *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2001.

- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*. Cilt: IX Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011.
- Karşlı, Ferit. “İkinci Meşrutiyet Nasıl İlan Edildi?,” *Ulus* 29, no. 10076 (1949): 5-6.
- Kévorkian, Raymond. *Ermeni Soykırımı*. Çev. Ayşen Taşkent Ekmekci. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Koçaş, Sadi. *Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklardan Beri Türk-Ermeni İlişkileri*. Ankara: Truva Yayınları, 1970.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çev. Metin Kıratlı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.
- Ramsour, Ernest Edmondson. *Genç Türkler ve İttihât Terakki*. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 2001.
- Sakaoğlu, Necdet. “Geçmiş Zaman Olur ki.” *Skylife* 13, no. 145 (1995): 112.
- Saylak, Sevilya Aslanova. “Osmanlı-Rus İlişkilerinde Makedonya Sorunu (1885-1908).” *Gazi Akademik Bakış* 10, no. 19 (Kış 2016): 107-139.
- Sonyel, Salâhi R. “İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909).” *Belleten* 51, no. 201 (Aralık 1987): 1241-1289.
- Sonyel, Salahi R. *Osmanlı Ermenileri*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009.
- Şimşek, Halil. “Yüzüncü Yılında Meşrutiyet'in İlanı ve Gayrimüslim Cemaatler.” *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, no. 1 (2008): 53-73.
- Şimşek, Halil. *Osmanlı Son Dönemi Gayrimüslim Cemaatler 1908-1922*. Ed. Bayram Soy. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2016.
- Tanör, Bülent. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.
- Tansu, Samih Nafiz. *İki Devrin Perde Arkası: Hüsamettin Ertürk Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

- Ternon, Yves. *Ermeni Tabusu*. Çev. Emirhan Oğuz. İstanbul: Belge Yayınları, 1993.
- Toprak, Zafer. “Hürriyetin İlânı ve Ermeni Tüccarlar.” *Tarih ve Toplum* 10, no. 55, (Temmuz 1988): 43-45.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Hürriyetin İlânı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Partiler (1908-1918)*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.
- Turan, Orhan. “II. Meşrutiyet’in İlanına İlişkin İngiliz Büyükelçiliğinin Değerlendirmeleri.” *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, no. 60, (2018): 65-86.
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri. *Güncel Türkçe Sözlük*, “Meşrutiyet” maddesi. Erişim tarihi Ocak 24, 2021. <https://sozluk.gov.tr/>
- Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 1976.
- Ünal, Fatih. “II. Meşrutiyet’in Doğu Anadolu’daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri.” *Ermeni Araştırmaları*, 5-6, no. 20-21 (Kış 2005-İlkbahar 2006): 87-114.
- Yıldız, İsmail. *II. Meşrutiyet Döneminde Ermenilerde Devlet, Toplum ve Kimlik Tartışmaları (1908-1914)* Ankara: Yüzde İki Yayınları, 2019.

Orta Çağ'da Ahîlik Tarzı Ermeni Birlikleri: Kardeşlikler (ԵՂԲԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ)*

Erdi ÖZTÜRK**

Özet: Türkler ve Ermeniler arasında kökleri 12. yüzyıla dayanan ortak yaşama tecrübesi, kültürlerarası etkileşim için elverişli bir ortam hazırlamıştır. Türkler ve Ermeniler arasında hayatın pek çok alanında kültürel etkileşimler yaşanmıştır. Bu kültürel etkileşimlerin yaşandığı alanlardan biri de kentsel hayattır. 13. yüzyılda Türk kültürünün bir parçası olarak Anadolu'nun hemen her yerinde faaliyet gösteren ahîlik teşkilatı, Ermeniler tarafından kendi sosyal yapıları içerisinde, toplumu rahatsız eden genç, işsiz, başıboş erkek nüfus sorununu çözmek için örnek alınmıştır. Ermeni Kilisesi'nin de desteğiyle bu topluluklar ahîlik teşkilatı tarzında örgütlenmiş kardeşlikler (ԵՂԲԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ) içerisinde toplanmış ve kontrol altına alınmıştır. İlk olarak 1280 yılında Erzincan'da görülen ve 19. yüzyıla kadar dünyada Ermenilerin yaşadığı çeşitli şehirlerde de ortaya çıkan ahîlik tarzı Ermeni kardeşlikleri, kentsel hayatta yaşanan Türk-Ermeni etkileşimine bir örnektir. Bahsi geçen bu kardeşlikler, yapı olarak ahîlik örgütünü kendisine örnek aldığı için Anadolu Türk ahîliği ile yapısal açıdan benzerlikler göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ Ermeni Toplumunu, Orta Çağ Türk-Ermeni İlişkileri, Kültürel Etkileşim, Ahîlik, Kardeşlikler, Yeğbayrutyunner

---

* Bu makale, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Tarih Yüksek Lisans Programı'nda, Erdi Öztürk tarafından, Doç. Dr. Resul Ay danışmanlığında tamamlanan "Etnik ve Dinsel Dönüşüm Çağında Anadolu: Halklar, İnanışlar ve Kültürel Etkileşim (XII-XIII. Yüzyıllar)" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Doktora Öğrencisi; Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Lisans Öğrencisi, erdiozturk55@gmail.com.

Giriş

Anadolu’da, Malazgirt Savaşı (1071) ile başlayan ve 12-13. yüzyıllarda daha yoğun olarak görülen kültürel etkileşim ve değişim süreci tecrübe edinilmiştir. Türklerin Anadolu’ya sadece akın yapmak amacıyla değil, yerleşmek için gelmeleri bu durumu meydana getirmiştir. Türklerle beraber yaşamaya başlayan Anadolu’daki diğer halklar, Türklerle iletişim kurmak durumunda kalmışlar, zamanla hayatın çeşitli alanlarında etkileşime geçmişlerdir. Bu etkileşim alanlarından biri de kentsel hayattır. Kentsel hayatta yaşanan kültürel etkileşime verilebilecek örneklerden biri bu çalışmanın da konusu olan Ermeniler arasında ortaya çıkan ahilik tarzı kardeşliklerdir. Ahilik tarzı Ermeni kardeşlikleri, Ermeni toplumunda yeni bir yapı olarak ortaya çıkmış ve uzun yüzyıllar varlığını devam ettirmiştir. Bu çalışma, söz konusu kardeşliklerin, hem oluşum süreçlerini hem de yapısını incelemeyi amaç edinmiştir. Bu çerçevede öncelikle İslam dünyasında ve Ermeni toplumunda görülen ve iki taraf için de sorun teşkil eden genç, işsiz, başıboş erkeklerin oluşturdukları fütüvvet ve yeğbayrutyun (եղբայրություն)¹ grupları incelenecektir. Daha sonra İslam dünyasında fütüvvetin yeniden teşkilatlandırılması, Anadolu’ya yayılması ve ahilik kurumunun oluşması sürecinden bahsedilecektir. Bu verilecek olan bilgilerle beraber ahilik tarzı Ermeni kardeşliklerinin ortaya çıkışı ve Türk ahilik yapısıyla benzerliklerinin nasıl olduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anadolu’da gelişen ahiliğin Ermenileri etkilediğini ve onlar arasında da bu tarz kardeşliklerin ortaya çıktığını Ermeni tarihçi Levon Haçikyan’ın çalışmalarından öğrenmekteyiz. Bu konu üzerine 1951² ve 1962³ yıllarında iki makale yayımlayan Haçikyan, Erzincan şehrinde kurulan ahilik tarzı Ermeni kardeşliği ve onun yapısı hakkında bilgiler vermektedir.⁴ Haçikyan’dan sonra Dickran Kouymjian, Seta Dadoyan ve Rachel Goshgarian gibi tarihçiler de bu konu üzerine eğilmiş ve yayınlar yapmışlardır. Kouymjian bu konu hakkında 1970’li yıllarda Paris’te bir bildiri sunmuştur.⁵ Bu bildiri İngilizce sunulması

1 եղբայրություն çoğulu եղբայրություններ Türkçe karşılığı “kardeşlik” demektir. Դերմենջյան Սայրանուշ Փարավունի, “եղբայրություն”, *Հայերեն-Թուրքերեն Բառարան*, (Երևան: Հեղինակային Հրատարակություն, 2013), 111.

2 Լևոն Խաչիկյան, «1280 թվականին Երզնկայում Կազմակերպված ‘Եղբայրությունը’», *Տեղեկագիր*, no.12, (1951) 73-84.

3 Լևոն Խաչիկյան, «Երզնկա Քաղաքի ‘Եղբայրց Միաբանությունն» Կանոնադրությունը», *Բանբեր Մատենադարանի*, no. 6, (1962) 365-377.

4 Ermenice makalelerin tercümelemlerinin kontrolü konusunda yardımlarından dolayı Öğr. Gör. Dr. Ercan Cihan Ulupınar’a teşekkür ederim

5 Dickran K. Kouymjian, “The Canons Dated 1280 of the Armenian Akhi-Type Brotherhood of Erzinjan.” *Actes du XXIe Congrès International des Orientalistes Etudes Arabes et Islamiques I. Historie et Civilisation Vol. 2*. Edt. Claude Cahen, 107-115. Paris: L’Asiatheque, 1975.

sebebiyle çok büyük önem taşımaktadır. Çünkü o zamana kadar sadece Ermenistan sınırları içerisinde kalan bu konu, Kouymjian'ın sunduğu bildiri sayesinde bütün akademik dünyaya tanıtılmıştır. Seta Dadoyan da çeşitli yayınlarında bu konu üzerinde durmuş ve yapmış olduğu karşılaştırmalarla İslam fütüvveti ile Ermeni kardeşlikleri arasındaki etkiyi daha da açığa çıkarmıştır.⁶ Rachel Goshgarian'ın bu konu üzerine yazmış olduğu doktora tezi ise şimdiki kadar bu alanda yapılmış en kapsamlı çalışmadır.⁷

1. Orta Çağ İslam Dünyasında ve Ermeni Toplumunda Gençlik Birliklerinin Ortaya Çıkışı

Orta Çağ Yakınoğu'suna bakıldığında İslam şehirlerinde bazı gençlik birliklerinin varlığı görülmektedir. Bu birliklerdeki kişilere delikanlı, genç adam manasına gelen Arapça "*fatâ, fetâ*" (çoğulu fityân) denilirken, onların oluşturduğu birliklere "*futuvva*" adı verilmekteydi.⁸ İslamiyet öncesi Arabistan'ında fetâ kelimesi iffet, cömertlik ve cesaret gibi fazilet anlayışlarını ifade ediyordu; ancak bu dönemde fetâ, bu tarz yaşamayı benimseyen kişiler için kullanılıyordu, bir teşkilat değildi.⁹ Fütüvvetin bir teşkilat olarak ortaya çıkması Abbasiler döneminde olmuştur. Bu teşkilat genç ve bekâr erkeklerden oluşuyor ve merkezi yönetim gücünü kaybettiği zamanlarda toplum düzenine ve siyasi otoriteye karşı çıkıyorlardı.¹⁰ Fütüvvet teşkilatı göçebe bir yaşam tarzının yoğunlukta olduğu Arabistan Yarımadası'nda değil, şehir hayatının yaşandığı İran'da ortaya çıkmıştır. İran topraklarına bakıldığında çok eski devirlerden beri (M.Ö. 1000 yılından önce) *Mairyra* isminde silahlı ve bekâr gençlerden oluşan gençlik birliklerinin bulunduğu görülür.¹¹ Fütüvvet teşkilatının oluşum sürecinde İran'da çok eski zamanlardan beri bulunan bu kültürden etkilendiği düşünülebilir. Fütüvvet telakkisi cömertlik, dürüstlük, iffet ve cesaret gibi eski fetâ anlayışının özelliklerini taşısa da günümüzde sanılanın aksine dini ve tasavvufi bir anlayış değil, maddiyatçı ve dünyevî bir

6 Seta B. Dadoyan, "A Case Study For Redefining Armenian-Christian Cultural Identity in the Framework of Near Eastern Urbanism- 13th Century: The Nâsiri Futuwwa Literature and the Brotherhood Poetry of Yovhannes and Kostandin Erzankac'i Text and Context." *Redefining Christian Identity Cultural Interaction in the Middle East since the Rise of Islam*. Edt. J.J. Van Ginkel, H.L. Murre-Van Den Berg ve T.M. Van Lint, 237-264. Leuven: Peeters Publishers, 2005.

7 Rachel Goshgarian, "Beyond the Social and Spiritual: Redefining the Urban Confraternities of Late Medieval Anatolia." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi, 2007.

8 Franz Taeschner, "İslâm Ortaçağında Futuvva (Fütüvvet Teşkilatı)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 15, no. 1-4, (1953) 3.

9 Ahmet Yaşar Ocak, "Fütüvvet (Tarih)", *DİA*, no. 13, (1996) 261.

10 Ocak, "Fütüvvet (Tarih)" 261.

11 Ocak, "Fütüvvet (Tarih)" 262.

görüşür.¹² Her ne kadar görüşleri bu olsa da özellikle inanışlarına sufi karakterler eklenmeden önce her türlü eğlenceye düşkün oldukları da dönemin kaynaklarında kendine yer bulur.¹³ Taeschner, bu gençlik birliklerinin sadece iyi yiyip-içmek, dans etmek, hatta serbest cinsel hayat peşinde koşmak gibi gayeler güttüklerini, bu yüzden de gayet gevşek bir ahlak seviyesine sahip olduklarını söyler.¹⁴ Fütüvvet birliğindeki gençlerin çoğu aynı zamanda silahlıydı. Birliğin silahlı koluna bazı kaynaklar “*ayyarlar*” adını vermişti.¹⁵ Bu teşkilatın çoğunluğunu şehirlerdeki işsizler, topraksız köylüler, ordudan ayrılmış askerlerle toplumun ayak takımı denilebilecek tekinsiz kişiler oluşturmaktaydı. Bir teşkilat altında toplanan bu kişiler böylece toplumda göremedikleri itibarı ve dışlanmalarını bu şekilde telafi ediyorlar, birbirlerine destek vererek kendilerini önemli hissediyorlardı.¹⁶ Ayyarlar geçimlerini sağlayabilmek için ganimet amacıyla paralı askerlik yapıyorlar, savaş olmadığı zamanlarda da şehrin zenginlerinden haraç topluyorlardı. Bu haraçları da “*zenginlerden fakirlerin hakkını alıyoruz*” savıyla savunuyorlardı. Ancak özellikle merkezi otoritenin gücünü hissettiremediği zamanlarda bu haraç toplama işi zulüm boyutlarına varıyordu.¹⁷ Fütüvvet anlayışı tasavvufi bir yönetime girdikten sonra da ayyarların yapmış oldukları faaliyetler değişmemiş, sadece kılıfına uydurulmuştur. Yaptıkları işlere ahlaki boyut katıp kendilerini zenginlerden alıp fakirlere dağıtanlar olarak görmüşlerdir.¹⁸ Ayyarlar giderek güçlenmiş ve çoğalmışlardır. Sistan ayyarlarının lideri Yakub bin Leys’in Tahirileri ortadan kaldırıp Saffariler Devleti’ni kurması, ayyarların siyasi alanda oldukça etkili olduklarını göstermesi açısından önemlidir.¹⁹

Ermenilerde de bu tarz gençlik birlikleri görülür. 9. yüzyılın bitişinde çeşitli Ermeni şehirlerinde yeğbayranots (Եղբայրաւոց) isminde kardeşlik evleri açılmıştır.²⁰ 11. yüzyılın ortalarında ise Ermeni edebiyatında “*manuk*” (մանուկ) ve “*manktavag*” (մանկութեան) kelimeleri geçmeye başlamıştır. Manuk (Մանուկ) kelimesi “*genç*” anlamına gelmekteyken, manktavag

12 Alireza Moghaddam, “13-15. Yüzyıllarda Anadolu’da Ahilik: Kurumsallaşma, Toplumsal Yapı ve İdeoloji” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2017) 42.

13 Ocak, “Fütüvvet (Tarih)”. 261.

14 Taeschner, “İslâm Ortaçağında Futuvva (Fütüvvet Teşkilatı)” 8.

15 İsmail Pirlanta, *Ortaçağ İslam Dünyasında Şehir Eşkiyaları Ayyarlar*; (İstanbul, Hikmetevi Yayınları, 2015) 66.

16 Pirlanta, *Ortaçağ İslam Dünyasında Şehir Eşkiyaları Ayyarlar*; 81.

17 Pirlanta, *Ortaçağ İslam Dünyasında Şehir Eşkiyaları Ayyarlar*; 85.

18 Pirlanta, *Ortaçağ İslam Dünyasında Şehir Eşkiyaları Ayyarlar*; 114.

19 Pirlanta, *Ortaçağ İslam Dünyasında Şehir Eşkiyaları Ayyarlar*; 154.

20 Seta B. Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World Volume Three Medieval Cosmopolitanism and Images of Islam Thirteenth to Fourteenth Centuries*, (New Jersey, Transaction Publishers, 2014) 74.

(մանկտալազ) kelimesi “gençlerin büyüğü, lideri” anlamını karşılamaktadır.²¹ Buradan daha 9. yüzyılda Ermeni şehirlerinde gençlik birliklerinin kurulduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca edebiyatta dahi kendilerine yer bulmaları şehir hayatında belirli bir etkilerinin olduğunu gösterir. Dadoyan’ın eserinden Ermenilerin, Hıristiyanlığı kabul etmeden önce pagan inanışına sahip oldukları dönemlerde de şehirlerde gençlerin yarı-askeri, sportif birlikler kurmuş oldukları öğrenilmektedir.²² Yeğbayrutyun (Եղբայրություն) ismiyle Ermeni şehirlerinde açılan birliklerin, bu yarı-askeri, sportif birliklerin devamı olup olmadığı konusunda bazı Ermeni tarihçileri düşüncelerini belirtse de bunu kanıtlayabilecek her hangi bir veri bulunmamaktadır.²³ Ermenilerde görülen bu gençlik birliklerinin yukarıda bahsedilen İran kaynaklı *Mairyra* birliklerinden etkilendiği düşünülmektedir. Coğrafi olarak birbirlerine çok yakın olmaları ve Ermeni gençlik birliklerinin *Mairyra*’lar gibi Mitraizm kültüne ait inançları taşımaları, bu düşünceleri kuvvetlendirmektedir.²⁴

Ermeni gençlik birlikleri, İslam dünyasının tasavvufi bir karakter kazanmadan önceki fütüvvet birliklerine benzemektedir. Şehir sakinlerinin onlar hakkındaki düşünceleri tıpkı İslam şehirlerinde yaşayan halkın fityân örgütlerine karşı gösterdikleri tepkiler gibidir. Ermeni şehirlerinde her gün toplanan Ermeni gençleri, *sayran* adını verdikleri gece partilerinde uçarı ve küstahça davranışlarda bulunuyorlar ve oldukça müstehcen tavırlar sergiliyorlardı. Bu durum şehirlerde onlara karşı bir hoşnutsuzluk ortaya çıkıyordu. Ermeni kilisesi de bu hoşnutsuzluğu paylaşıyor ve bu gençlik birlikleri arasında kaçınılmaz olarak eğlenceye düşkünlüğün ve sapkınlığın arttığını dile getiriyordu.²⁵

Dadoyan, Kuzey Mezopotamya ve Suriye’de Abbasi fityân grupları içerisinde Müslüman-Ermeni tüccarlar ve Pavlikanların da bulunduğunu söyler.²⁶ Buradan iki toplumun özellikle sınırlarda etkileşime girdikleri görülür. Ermenilerin Hıristiyanlığa geçmeden önce gençlik birliklerine sahip oldukları bilinmektedir. Bu nedenle onların, Müslümanların bu tarz birliklerine rast

21 Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, 74.

22 Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, 75.

23 Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, 75-76.

24 James R. Russell, “The History of the Youth Farman (Patmut’iwn Farman Mankann): A Medieval Armenian Romance”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, no. 50, (1997) 207.

25 Seta B. Dadoyan, “A Case Study For Redefining Armenian-Christian Cultural Identity in the Framework of Near Eastern Urbanism- 13th Century: The Nâsiri Futuwwa Literature and the Brotherhood Poetry of Yovhannes and Kostandin Erzankac’i Text and Context”, *Redefining Christian Identity Cultural Interaction in the Middle East since the Rise of Islam*, Edt. J.J. Van Ginkel, H.L. Murre-Van Den Berg ve T.M. Van Lint, (Leuven, Peeters Publishers, 2005) 248.

26 Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, 77.

geldiklerinde bu durumu yadırgamadıkları ve daha rahat bir şekilde iletişime geçtikleri söylenebilir.

2. Halife Nâsır Li-Dinillâh'ın Fütüvveti Teşkilatlandırması ve Fütüvvetin Anadolu'da Yayılması

Abbasi Halifesi Nâsır li-dinillâh'ın (1181-1223) fütüvveti örgütleyip, belli bir düzen içerisine sokarak, İslam dünyasındaki fütüvvet teşkilatlarını bir araya toplaması bir dönüm noktası olmuştur.²⁷ Dönemin Abbasi Devleti'ne bakıldığında siyasi nüfuzunun oldukça daralmış olduğu ve Halife'nin yetkilerinin sınırlarının tartışılır duruma geldiği görülür. Halife'den dini lider olması beklenirken, dünyevi hâkimiyeti sultanlara bırakması gerektiği düşüncesi dile getiriliyordu.²⁸ Bu durum karşısında Halife Nâsır li-dinillâh, otoritesini tekrar sağlamak için uğraşmıştır. Kendisini sultanların otoritesinin kaynağı olarak görmüş, dolayısıyla onların üstünde bir otorite olarak onları konumlandırmaya çalışmıştır.²⁹

Halife'nin bu doğrultuda gösterdiği çabalardan biri de fütüvveti kendisine bağlamasıdır.³⁰ Çünkü Halife, fütüvveti örgütleyip, düzenledikten sonra kendisi bu teşkilatın önderi olmuş ve zamanının bütün sultanlarını, beylerini fütüvvete davet etmiştir. Bu sayede bütün İslam dünyasını kendisinin başında olduğu fütüvvet çatısı altında birleştirmiştir.³¹ Sultan Celaleddin Harezmsah, Nureddin Arslanşah b. İmameddin Zengi, Şam Arapları Emiri Ebu-Ali b. Ganam, Gazne hükümdarı Şihabüddin Güri, Şiraz hükümdarı Atabey Sa'd, Halep hükümdarı el-Meliku'z Zâhir bin Selahaddin Eyyubi ve Anadolu Selçuklu sultanları I. İzzeddin Keykavus ve I. Alaeddin Keykubat gibi İslam dünyasının önemli liderleri fütüvvet teşkilatına girmişlerdir.³²

Halife Nâsır li-dinillâh tarafından düzenlenmiş şekliyle fütüvvetin Anadolu Selçuklularına ilk girişi Sultan I. İzzeddin Keykavus zamanında olmuştur. Sultan, Sinop'un fethinin müjdesini Halife'ye bildirmek için ona bir elçi yollamış; ayrıca ondan kendisine bir fütüvvet şalvarı göndermesini de

27 İsmet Kayaoğlu, "Halife en-Nâsır'ın Fütüvvete Girişi ve Bir Fütüvvet Buyruktusu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 25, (1981) 221.

28 Ravendi'den naklen Vasiliy Vladimiroviç Barthold, *İslâm'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, Çev. İlyas Kamalov, (İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2012) 60.

29 Barthold, *İslâm'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, 61.

30 Abdülbaki Gölpınarlı, *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı*, (İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Akademik Yayınları, 2011) 65.

31 Kayaoğlu, "Halife en-Nâsır'ın Fütüvvete Girişi ve Bir Fütüvvet Buyruktusu", 221.

32 Moghaddam, "13-15. Yüzyıllarda Anadolu'da Ahilik: Kurumsallaşma, Toplumsal Yapı ve İdeoloji", 60.

istemıştır.³³ Buradan fütüvvetin sadece Halife'nin davetiyle değil liderlerin kendi istekleriyle de yayıldığı düşünülebilir. Fütüvvet şalvarı giymenin, giyen kişiye bir saygınlık kazandırdığı Halife'nin Sultan'a gönderdiği fütüvvetnâmeden anlaşılmaktadır. Gönderilen fütüvvetnâmede geçen şu sözler bu durumu ortaya koyar:

“O (fütüvvet elbisesi) giyenlere şeref ve şan verir. O elbise insanları cehennem azabından korur. O elbise, onun büyüklüğüne büyüklük katsın. Onun etekleri yerlerde sürünsün. Onun başarılarında katkılarda bulunsun. Yüce Allah, onun inancını ve imanını arttırsın. Çünkü bu elbise, imanın bir simgesi, inancın bir aracıdır. Gaybın sırlarından haber getirir.”³⁴

Sultan I. Alaeddin Keykubat Selçuklu tahtına çıktığında ona saltanat menşurunu, Rum ülkesini yönetme naibliğini, padişahlık hil'atını, sultanlık kılıcını ve bir mutluluk mührünü (negin-i kamgari) vermek üzere Halife Nâsır li-dinillâh, Şihabüddin Ömer el-Suhreverdi'yi elçi olarak Sultan'ın yanına gönderdi.³⁵ Halife'nin örgütlediği fütüvvet teşkilatında çok önemli bir yeri olan ve bir fütüvvetnâme yazan el-Suhreverdi'nin Anadolu'ya gönderilmesi Sultan'ı fütüvvet dâhil etmek amacı da taşıyordu. El-Suhreverdi Konya'ya geldiğinde kadılardan, mutasavvıflardan, imamlardan, ayandan, şeyhlerden ve fityândan oluşan büyük bir topluluk onu karşıladı. Konya'da bulunduğu süre içerisinde Sultan'dan ve onun çevresinden, Konya'nın zengin ve fakir bütün ahalisinden büyük bir ilgiye mazhar oldu. Bu ziyaret süreci içerisinde Sultan I. Alaeddin Keykubat, başta Emir Celaeddin Karatay olmak üzere büyük emirler kendi istekleri ve arzularıyla fütüvvet girdiler.³⁶

Sarayın ve şehrin büyüklerinin fütüvvet teşkilatına bağlanmaları neticesinde Selçuklu topraklarında fütüvvet yayılmaya başladı. Ancak özellikle Moğol İstilasası ile birlikte Anadolu'da fütüvvet hızlı bir şekilde yayılmıştır. Moğollardan kaçan pek çok fütüvvet ehli kişi çareyi Selçuklulara sığınmakta bulmuştur.³⁷ İbn Battuta'nın Anadolu seyahatinde her yerde gördüğü ahiler de Anadolu'da yayılan fütüvvetin bir eseridir. Ahilik ile ilgili pek çok tartışma vardır. Bazı tarihçiler tarafından milliyetçi bir tavırla ahiliğin bir Türk kurumu olduğu savunulmuştur.³⁸ Ancak ahiliğin fütüvvetin içinden ortaya çıktığı

33 İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçukname*, Çev. Mürsel Öztürk, (Ankara, TTK, 2014) 183.

34 İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçukname*, 185.

35 İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçukname*, 253-254.

36 İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçukname*, 255-256-257.

37 Gölpınarlı, *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı*, 67.

38 Örnek verilecek olursa Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, (Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974).

düşünüldüğünde ve fütüvvetin de köklerinin bir tanesinin İslamiyet öncesi Arabistan'ına bir tanesinin de eski devirlerdeki İran'a uzandığı göz önüne alındığında ahîliğin bir Türk kurumu olduğu düşüncesi çok fazla doğru gelmemektedir. Bir başka sorun ise Anadolu'da ismi tespit edilen ahîlerin tarihi 13. yüzyıldan geriye gitmemekteyken, İran'da 1064 yılında, kaynaklarda Ahî Ferec Zencanî adlı bir kişinin geçmesi, bu tezin geçerliliğini daha da fazla sıkıntıya düşürmektedir.³⁹

Peki, günümüzde bildiğimiz manasıyla esnaf ve zanaatkâr örgütü olan, Anadolu'da görülen ve yüzyıllarca tarihte önemli bir rol oynamış olan ahî örgütü nasıl oluşmuştur? Bu soruya yanıt verirken daha önce de bahsedildiği üzere ahîliği fütüvvetten ayrı düşünmemek gerekmektedir. Geri dönecek olursak, fütüvvetin başlangıçta her hangi tasavvufi bir yönünün olmadığını daha sonra bu telakkinin içerisinde sufi karakterlerin girerek zamanla fütüvvetin tasavvufi yönünün ortaya çıktığını belirtmiştik. Ahî sözcüğüne bakıldığı zaman bunun sufilerin birbirlerine seslenirken kullandıkları bir hitap şekli olduğu görülür.⁴⁰ Böylece bu sözcüğün zamanla zaten tasavvufi bir yönü de olan fütüvvetin içerisinde girdiği düşünülebilir.

Gençlik birliklerinin yapısına bakıldığında burada bir ağabey-kardeş, usta-çırak ilişkisinin varlığı görülür. Halife Nâsır li-dinillâh fütüvvet buyrultusunu yazdırırken bu konuya da değinmiştir. Buyrultunun 13. maddesinde “*kâtîli koruyan, gizleyen, öldürme işinde ona yardım edip evinde saklayan her fetâyî, kebiri (büyüğü) terkeder*” cümlesi geçmektedir.⁴¹ Buradan her fetânın yani gencin bir kebiri yani büyüğü olduğu öğrenilmektedir. Bu ağabey-kardeş, usta-çırak ilişkisi içerisinde zamanla tekkelerde bekâr gençlere göre daha zengin, iş sahibi kişilerin ustalık görevlerini ele aldıkları söylenebilir. Tekkelerde iş sahipleri arasında kurulan bu ilişkiler elbette kendi iş hayatlarına da yansiyordu. Bu durum zamanla büyümüş ve ahîliğin, bir esnaf ve zanaatkâr teşkilatı olarak görülmesine sebep olmuştur.⁴² Anadolu'da ilk teşkilatlı ve kuvvetli esnaf ve zanaatkâr örgütü Ahlat'ta ortaya çıkmıştır.⁴³

Ancak fütüvvetin içerisinde esnaf ve zanaatkârların etkin bir konuma gelmesi Anadolu'da Selçuklular dönemi ile başlamıştır demek hata olacaktır.

39 Ocak, “Fütüvvet (Tarih)” 263; Moghaddam, “13-15. Yüzyıllarda Anadolu'da Ahilik: Kurumsallaşma, Toplumsal Yapı ve İdeoloji”, 62.

40 Moghaddam, “13-15. Yüzyıllarda Anadolu'da Ahilik: Kurumsallaşma, Toplumsal Yapı ve İdeoloji”, 63.

41 Kayaoğlu, “Halife en-Nasır'ın Fütüvvet Girişi ve Bir Fütüvvet Buyrultusu”, 225.

42 Moghaddam, “13-15. Yüzyıllarda Anadolu'da Ahilik: Kurumsallaşma, Toplumsal Yapı ve İdeoloji”, 77.

43 Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, (Ankara, TTK, 2015) 73.

Çünkü fütüvvet sahibi kişilerin arasında esnaf ve zanaatkârların bulunması oldukça eskidir. *Kabusnâme*'de civanmert, yani fütüvvete dâhil olan grupların arasında pazarcılar da zikredilir.⁴⁴ Fütüvvet teşkilatının ortaya çıktığı ilk zamanlardan beri bu sınıflarla iç içe oldukları söylenebilir. Bazı araştırmacılar fütüvvetin sanat ehlini benimsemesini yahut onu teşkilatlandırmasının kökenlerinin Sasaniler döneminde görülen gençlik teşkilatlarına kadar gidebileceğini ileri sürmektedirler.⁴⁵

3. Ahîlik Tarzı Ermeni Kardeşliklerinin (ԵՂԲԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ) Kurulması ve Yapısı

Abbasi elçisi olarak Anadolu'ya gelen ve Sultan'ı ve devletin ileri gelenlerini fütüvvete sokan el-Suhreverdi'nin Selçuklu topraklarındaki etkisi uzun bir süre devam etmiştir.⁴⁶ Bu etki onun yazmış olduğu fütüvvetnâmenin Türkçe, Farsça ve Ermenice dillerinde yazılmış benzerlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Fütüvvetnâmeler incelendiğinde hepsinin oldukça büyük benzerliklere sahip olduğu görülür. Ermenilerde fütüvvetnâme benzeri bir eser yazan kişi, bir rahip ve aynı zamanda şair olan Hovhannes Yerznkatsi'dir (Հովհաննէս Երզնկացի).⁴⁷ Ermenistan'da Matenedaran'da⁴⁸ Ermenice fütüvvetnâmenin üç örneği bulunmaktadır.⁴⁹ Hovhannes'in yazmış olduğu ve Ermeni ahîlik tarzı kardeşliklerin kural kitabı hüviyetine gelen bu eser, içerik bakımından Müslümanların yazdığı fütüvvetnâmelerle çok büyük benzerlikler gösterir; fakat doğal olarak fütüvvetnâmelerdeki İslamî öğelerin yerini Hıristiyan öğeleri almıştır.⁵⁰ Abbasi Halifesi Nâsır li-dinillâh'ın yaptığının bir benzerini Ermeni Kilisesi yapmak istemiş ve Ermenilerin yaşadığı yerlerde var olan gençlik birliklerini bir çatı altında toplayarak, onları kontrolleri altında tutmak istemiştir.⁵¹

44 İlyasoğlu Mercimek Ahmed Keykavus, *Kabusnâme II. Cilt*, Haz. Atilla Özkırımlı, (Tercüman 1001 Temel Eser) 144.

45 Gölpınarlı, *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı*, 74.

46 İbn Bibî, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçukname*, 257.

47 Խաչիկյան, «Երզնկա Քաղաքի 'Եղբայրց Միաբանութեան' Կանոնադրությունը», 365.

48 Ermenistan Yazma Eserler Kütüphanesi.

49 Խաչիկյան, «Երզնկա Քաղաքի 'Եղբայրց Միաբանութեան' Կանոնադրությունը». 365.

50 Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, 70; Rachel Goshgarian, "Futuwwa in Thirteenth Century Rûm and Armenia: Reform Movements and the Managing of Multiple Allegiances on the Seljuk Periphery", *The Seljuks of Anatolia Court and Society in the Medieval Middle East*, Edt. A.C.S. Peacock ve Sara Nur Yıldız, (New York, I.B. Tauris, 2013) 228; Rachel Goshgarian, "Diversity in the Mediaeval Middle East Inclusions, Exclusions, Supporters and Discontents", *The Middle East in the World: An Introduction*, Edt. Lucia Volk, (Londra, Routledge, 2015), 154.

51 Rachel Goshgarian, "Beyond the Social and Spiritual: Redefining the Urban Confraternities of Late Medieval Anatolia", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi, 2007) 235.

Ahîlik tarzı Ermeni kardeşlikleri kural kitabının yazarı olan Hovhannes Yernkatsi'nin İslami eserlere ilgisinin olduğu görülür. Genç yaşlardayken *Ihvan al-Safa Risaleleri*'ni Arapçadan Ermeniceye tercüme etmiştir.⁵² Dil bildiğini ve İslamî eserleri okuyabildiğini öğrendiğimiz Hovhannes'in, el-Suhreverdi'nin fütüvvetnâmesini de okumuş olduğu oldukça olasıdır.⁵³ Kendi eserinin fütüvvetnâmelerle büyük benzerlikler göstermesi de bunu gösterir. Yazmış olduğu kural kitabında geçen: “*Bütün kardeşlerimiz dünyaya açılırken barışsever olsun, hiçbir istisnası olmadan tüm insanlara ve milletlere karşı iyilikle, tevazuyla, saflıkla yaklaşınlar. Sevgi ile onları duysunlar ve duyulsunlar. Bütün milletlerde bilgelik vardır ve o tüm insanların kazancıdır.*”⁵⁴ cümleleri onun kişilik olarak hümanist, dışa dönük ve öğrenmeye hevesli biri olduğunu gösterir.

Ermenilerin kurdukları ahîlik tarzı kardeşliklerin ilki 1280 yılında Erzincan'da kurulmuştur. Bu kardeşliğin Erzincan'da kurulmasının sebeplerine bakılacak olursa, dönemin Erzincan'ının oldukça zengin bir şehir olduğu görülür. Tebriz-Trabzon, Ayas-Tebriz gibi önemli ticaret yollarının keşişiminde bulunan Erzincan şehri, yapılan ticaret sayesinde oldukça zenginleşmiş ve buna bağlı olarak nüfusu da artmıştır.⁵⁵ Şehre ticaret yapabilmek için başka şehirlerden insanlar da gelmiş ve şehir kozmopolit bir şekle bürünmüştür. Fakat her ne kadar kozmopolit bir yapısı olsa da şehirde önemli bir Ermeni nüfusu vardı. Şehrin bu zenginliği içerisinde doğal olarak entelektüel seviye de artmış ve Ermeni tarihi ve edebiyatı için çok önemli olan kişiler burada yetişmiştir.⁵⁶

Anadolu'da Müslümanların ahî birlikleriyle, Ermenilerin ahîlik tarzı kardeşlikleri yapı olarak birbirlerine oldukça benzemektedir. Ermeni kardeşliğinin mensupları genelde Müslümanlarda da olduğu gibi bekâr gençler, zanaatkârlar ve tüccarlardır.⁵⁷ Amaçları kötü insanlara, zulüm yapanlara karşı koymak, ekonomik olarak zor durumda olanlara yardım etmek, hem iktisadi hem de sosyal yaşamın her alanında birbirlerini korumak ve yardımcı olmaktır.⁵⁸ Ermeni kardeşliğinde fütüvvette de olduğu gibi ast-üst ilişkisi vardır.

52 Goshgarian, “Futuwwa in Thirteenth Century Rûm and Armenia” 236.

53 Dadoyan, “A Case Study For Redefining Armenian-Christian Cultural Identity in the Framework of Near Eastern Urbanism- 13th Century”, 245.

54 Dickran K. Kouymjian, “The Canons Dated 1280 of the Armenian Akhi-Type Brotherhood of Erzincan”, *Actes du XXIe Congres International des Orientalistes Etudes Arabes et Islamiques I. Historie et Civilisation Vol. 2*, Edt. Claude Cahen, (Paris, L'Asiatheque,1975), 110.

55 İsaşhikyan, «1280 Թվականին Երզնկայում Կազմակերպված 'Եղբայրությունը'», 73-74.

56 Hovhannes Yernkatsi (Հովհաննես Երզնկացի), Kostandin Yernkatsi (Կոստանդին Երզնկացի) gibi isimler buna örnek verilebilir. Goshgarian, “Beyond the Social and Spiritual: Redefining the Urban Confraternities of Late Medieval Anatolia”, 242.

57 İsaşhikyan, «Երզնկա Քաղաքի 'Եղբայրց Սիւրբանութեան' Կանոնադրությունը», 365.

58 İsaşhikyan, «Երզնկա Քաղաքի 'Եղբայրց Սիւրբանութեան' Կանոնադրությունը» 365.

Büyükler kardeşlik içerisinde kendinden küçükleri eğitir.⁵⁹ Burada üzerinde durulması gereken bir başka durum ise Ermeni kardeşliklerinde büyüklerin yani yöneticilerin “*manktavag*” (մանկտավագ) adıyla anılmasıdır.⁶⁰ Hatırlanacağı üzere “*manktavag*” (մանկտավագ) terimi eski Ermeni gençlik birliklerinde de aynı manasıyla kullanılmıştır. Bu sebeple aslında ahilik tarzı Ermeni kardeşliklerinin, kurulurken sıfırdan değil zaten var olan bir oluşumun üzerine onu yeniden yapılandırılmak suretiyle oluştuğu söylenebilir.

Fütüvvetnâmelerde olduğu gibi Hovhannes’in yazdığı kurallarda da din çok etkin bir şekilde kendisini hissettirir. Fütüvvetnâmelerde gayrimüslimler teşkilata kabul edilmezken, Ermeni kardeşliğine girmek için de Hıristiyan olma zorunluluğu vardır.⁶¹ Ancak daha önce de değinildiği üzere bu kuralların oldukça sıkı bir şekilde uygulandığını söylemek doğru değildir. Çünkü Müslüman ahî teşkilatına giren gayrimüslim kişilerin varlığı bilinmektedir. Ermeni kardeşliklerinin içerisinde başka dinlere mensup kişilerin varlığı hakkında henüz herhangi bir bilgimiz yoktur. Ama kurallar temel alındığında yasak olmasına rağmen fütüvvet içinde gayrimüslimlere rastlanabiliyorsa Ermeni kardeşlikleri için bir Müslümana neden rastlanmasın? Şehrin ekonomik hayatında iç içe olmaları, pek çok alanda temas ve neticesinde etkileşim örnekleri sergilemeleri böyle bir çıkarımı haklı kılabılır.

Fütüvvette bir kişi almak için yapılan törende kişiye şalvar giydirilir, beline kuşak takılır ve tuzlu su içirilirdi.⁶² Ermeni kardeşliğine bakıldığında kaynaklarda onların her hangi özel bir şalvar (pantolon) giydiklerini gösteren bir belge yoktur. Fakat onların da bellerine özel bir kuşak (kemer) bağladıkları bilinir.⁶³ Hovhannes, bele takılan kuşağın, ölçülü olmayı ve arzunun, isteğin kontrol altına alınması olarak betimler.⁶⁴ Aynı inanış fütüvvet teşkilatında da bulunur. Burgazi, fütüvvetnâmesinde kuşak takılmasından bahsederken bunun zinadan kaçınmak anlamına geldiğini belirtir.⁶⁵ Kabul törenlerinde tuzlu su içirilip içirilmediğine dair bir belge bulunamamıştır. Yine, görünüm itibariyle de birbirleriyle pek benzeşmedikleri söylenebilir. Ermeni kardeşliklerinde 17. yüzyılda Erzurum’da 19. yüzyılda da Kafkasya’da kendilerine özel giyimler ortaya çıkmıştır.⁶⁶

59 Խաչիկյան, «Երզնկա Քաղաքի Եղբայրց Միաբանութեան» Կանոնադրությունը» 366.

60 Խաչիկյան, «Երզնկա Քաղաքի Եղբայրց Միաբանութեան» Կանոնադրությունը» 366.

61 Kouymjian, “The Canons Dated 1280 of the Armenian Akhi-Type Brotherhood of Erzinjan”, 109.

62 Gölpınarlı, *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı*, 40.

63 Goshgarian, “Beyond the Social and Spiritual: Redefining the Urban Confraternities of Late Medieval Anatolia”, 122-123.

64 Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, 99.

65 Abdülbaki Gölpınarlı, “Burgazi ve Fütüvvetname’si”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, no. 15, (1953-1954), 147.

66 Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, 98.

Ahîler ve Ermeni kardeşlikleri arasındaki benzerliklerden bir diğeri de iki tarafın da silahlı bir kolunun olmasıdır. Bilindiği üzere ahîler şehirlerine bir saldırı olduğunda şehir savunmasında büyük rol oynuyorlar, ayrıca merkezi otoritenin gücünü kaybettiği dönemlerde buldukları şehrin güvenliğini kendileri sağlıyorlardı. Selçuklu otoritesinin çöktüğü ve Anadolu’da çok sayıda küçük ölçekli devletlerin kurulduğu dönemde Ankara ve kısmen Kırşehir bir süre bu adı geçen ahîler tarafından yönetilmiştir.⁶⁷ Ermeni kardeşlikleri de şehirleri saldırıya uğradıkları zaman savunmada ön plana çıkıyorlardı.⁶⁸ Moğollar, Koğb⁶⁹ şehrine saldırdıklarında şehri uzunca bir süre bu birlikler savunmuştur.⁷⁰ Ayrıca Ermeni şehirlerinden dışarıya kervanlar giderken kardeşliğin silahlı kolu, kervandakilerin can ve mal güvenliğini sağlamak için hazırda bulunurdu.⁷¹

Ahîlik tarzı Ermeni kardeşlikleri Anadolu’da Ermenilerin çoğunlukta olduğu yerlerde görülmüştür. 13. yüzyılda Erzincan’ın yanı sıra Erzurum, Ani ve Van şehirlerinde de bu tarz oluşumlar görülüyordu.⁷² Bu tarz kardeşlikler Ermenilerin ticaret için yerleştikleri bölgelerde de bulunuyordu. İran, Kırım, Ukrayna, Polonya, Moldova ve Macaristan’da Ermenilerin yaşadığı şehirlerde kardeşlikler kurulmuştu.⁷³ Ermeni yaşadıkları topraklardan uzaklarda kurulan bu kardeşliklerin, Anadolu’daki kardeşliklerle ne kadar ortak noktalarının olduğu, oralandakiler yeteri kadar incelenemediği için bilinmese de Hovhannes’in kural kitabına sadık oldukları için çok da farklı oldukları düşünülemez.

Ermeni kardeşliklerinin önemli bir işlevine işaret eden Kouymjian, bu örgüt sayesinde Ermenilerin ahîlik yoluyla ihtida etmelerinin önüne geçildiğini belirtir. Oysa yazar bu tip örgütlenmesi olmayan gayrimüslim toplumların ahîlik içerisinde yer almak suretiyle yer yer ihtida ettiklerini kabul eder.⁷⁴ Kouymjian’ın varmış olduğu bu sonucun doğruluk payı olduğu elbette şüphesizdir. İçerisinde Müslümanların olup olmadığını bilmediğimiz bu kardeşliklerin içerisinde daha çok Hıristiyan arkadaşlarıyla yaşayan, birlikte iş hayatını paylaşan bu kişilerin ihtida etmesinde herhangi bir neden görülmez.

67 Resul Ay, “XIII.-XIV. Yüzyıl Anadolu’sunda Kentsel Yönetim ve Kent Toplumunda Otorite İlişkileri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, no. 32, (2002), 43.

68 Kouymjian, “The Canons Dated 1280 of the Armenian Akhi-Type Brotherhood of Erzincan”, 111.

69 Günümüz Erivan şehrinin batısında bulunan bir yerleşim yeri.

70 Goshgarian, “Beyond the Social and Spiritual: Redefining the Urban Confraternities of Late Medieval Anatolia”, 253; Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, 73.

71 Խաչիկյան, «Երզնկա Քաղաքի ‘Եղբայրց Միաբանութեան’ Կանոնադրությունը» 368.

72 Խաչիկյան, «Երզնկա Քաղաքի ‘Եղբայրց Միաբանութեան’ Կանոնադրությունը» 366; Kouymjian, “The Canons Dated 1280 of the Armenian Akhi-Type Brotherhood of Erzincan”, 112.

73 Խաչիկյան, «Երզնկա Քաղաքի ‘Եղբայրց Միաբանութեան’ Կանոնադրությունը» 367.

74 Kouymjian, “The Canons Dated 1280 of the Armenian Akhi-Type Brotherhood of Erzincan” 113

Oysa kâğıt üzerinde yasak olmasına rağmen bir şekilde ahî ve fütüvvet teşkilatı içerisinde yer alan gayrimüslim esnaf ve zanaatkârların ihtidaya daha açık olacakları tahmin edilebilir. Ermenilerin kurdukları bu kardeşliklerin kendilerini İslamiyet'e karşı korumak için açılmış olabileceğini söylemek, en azından şu an için, pek doğru değildir. 1462 yılında kaynaklarda Ahî Karapet adında bir Ermeniye rastlanmaktadır.⁷⁵ Bu kişinin bir ahî mi olduğu yoksa Ermeni kardeşliklerinin bir mensubu mu olduğu bilinmese de halkların sıkı sıkıya kurallara uymaktan ziyade ortak bir tecrübe geliştirip, geçişken bir yaşam sürmelerini göstermesi açısından önemlidir.

Ahîlik tarzı Ermeni kardeşliklerinin Osmanlı Devleti döneminde de devam ettiği görülür. 17. yüzyılda Erzurum'da böyle bir kardeşliğin varlığından bahsedilmişti. Burada Hakop S. Anasian'ın makalesinden söz etmek yerinde olacaktır. Anasian, "*The Turkish Fütüvvet and the Armenians*" başlıklı makalesinde Osmanlı Devleti'nde ahîlik teşkilatı karşısında Ermenilerin durumu hakkında ilginç bilgiler verir. Makale, Urah Grigor (Ուրախ Գրիգոր) adında 1661-1710 yılları arasında Erzurum'da doğup, ölen bir kişinin yazdıklarını ana kaynak olarak kullanır.⁷⁶ Urah Grigor, Ermeni zanaatkârların işlerini yapabilmek ve para kazanabilmek için fütüvvet ritüellerini yapmak zorunda kaldıklarını ve bunun sonucunda da istemeden de olsa ihtida ettiklerini söyler.⁷⁷ Asıl ilginç durum burada ortaya çıkmaktadır. Seta B. Dadoyan, 17. yüzyılda Erzurum'da ahîlik tarzı Ermeni kardeşliklerinin varlığından söz ederken, aynı yüzyılda Erzurum'da yaşamış olan Urah Grigor'un anlattıkları bunun tam tersini göstermektedir. Tarih bilimi açısından birincil kaynaklar her zaman ilk başvurulması gereken kaynaklar olduğu için Urah Grigor'un tanıklığı daha önemlidir. Urah Grigor'un yazdıklarına ulaşamadığımız için bu konu hakkında Anasian'ın bize aktardıkları ile yetinmek durumundayız.

Sonuç

Orta Çağ'da İslam dünyasına ve Ermeni toplumuna bakıldığında iki tarafta da genç, işsiz, toplumu rahatsız eden, başıboş erkek nüfusunun sorun olarak ortaya çıktığı görülür. İslam dünyasında fityân adı altında bu genç, başıboş erkek nüfusu kendi aralarında örgütlenirken; Ermeni toplumda

75 Goshgarian, "Beyond the Social and Spiritual: Redefining the Urban Confraternities of Late Medieval Anatolia", 260.

76 Hakop S. Anasian, "The Turkish Fütüvvet and the Armenians", *Journal of the Society for Armenian Studies*, no. 4, (1988-1989), 162.

77 Anasian, "The Turkish Fütüvvet and the Armenians", 163,166.

yeğbayranots (Եղբայրաւոց) adında kardeşlik evlerinin kurulduğu görülür. Bu topluluklar özellikle şehirlerde bulunmaktaydı. Yapmış oldukları eğlenceler, aşırılıklar, kanun dışı faaliyetler nedeniyle şehir sakinleri bu topluluklara hiçbir zaman iyi gözle bakmamışlar ve şikâyetçi olmuşlardır. Bu topluluklar özellikle İslam dünyasında, merkezî otoritenin etkisini hissettirmediği yerlerde oldukça etkili olmuşlar; hatta tarihte görüldüğü üzere Saffariler adında bir devlet bile kurmuşlardır. Hem bu gücü kendi yararına kullanmak hem de halifelik makamına eski gücünü tekrardan tesis edebilmek amacıyla Halife Nâsır li-dinillâh, İslam dünyasındaki gençlik topluluklarını fütüvvet çatısı altında birleştirmiş ve onu teşkilatlandırarak kendisinin de başında olduğu bir yapı ortaya çıkartmıştır. Bu yapıya, Sultan Celaeddin Harezşah, Nureddin Arslanşah b. İmameddin Zengi, I. İzzeddin Keykavus ve I. Alaeddin Keykubat gibi dönemin önemli liderleri de dâhil olmuştur.

Halife Nâsır li-dinillâh'ın teşkilatlandığı fütüvvete dâhil olmak o dönemki Müslüman yöneticiler için önemli bir husustu. Bu sebeple Selçuklular döneminde Anadolu'da fütüvvet teşkilatına girenler artmıştır. Ahîlik kurumu bu fütüvvet teşkilatının içerisindeki ağabey-kardeş, usta-çırak ilişkisi üzerinden doğmuştur. Tekkelerde bekâr gençlere göre daha zengin, iş sahibi olan kişiler ustalık görevlerine sahip olmuşlardır. Bu durum tekkelerde iş sahipleri arasında ilişkilerin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bu ilişkiler zamanla büyümüş ve fütüvvet içerisinde ahîliğin bir esnaf ve zanaatkâr teşkilatı olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Anadolu'ya Türklerin yerleşmesiyle beraber onlarla bir arada yaşayan Ermeniler, hayatın pek çok alanında Türklerle karşılıklı etkileşime girmişlerdir. Bu alanlardan biri de kentsel hayattır. Ermeniler, kendi sosyal yapılarında sorun teşkil eden gençlik birliklerini yine kendileriyle benzer sorunları yaşayan komşularının ortaya çıkardığı fütüvvet teşkilatına benzer yapıdaki kardeşliklerle çözüme kavuşturmuşlardır. Türklerle yaşadıkları kültürel etkileşim sayesinde kendi ahîlik tarzı birliklerini kurmuşlardır. Bu durum Orta Çağ Ermeni sosyal hayatında yeni bir yapının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ermeniler arasında ilk ahîlik tarzı kardeşlik, Ermeni Kilisesi'nden de aldığı destekle Hovhannes Yerznkatsi tarafından 1280 yılında Erzincan'da kurulmuştur. Hovhannes Yerznkatsi'nin hayatına bakıldığında onun Türkçe, Arapça gibi komşularının dillerini bildiği, yazmış olduğu eserlerden görülmektedir. Hovhannes Yerznkatsi, fütüvvetnâmeyi Ermeniceye çevirmiş, İslami öğeler yerine Hıristiyan öğelerini yerleştirmiştir. Hovhannes Yerznkatsi'nin yazmış olduğu kural kitabına bakıldığında onun İslam fütüvvetnameleri ile oldukça büyük benzerliklere sahip olduğu görülür.

Ermeni toplumunda Türklerle yaşanan kültürel etkileşim sonrasında ortaya çıkan bu yeni yapı sadece Anadolu'da kalmamış, dünyada Ermenilerin yaşadığı İran, Kırım, Ukrayna, Polonya, Moldova ve Macaristan gibi yerlere de yayılmıştır. Ermeniler arasında kurulan ahîlik tarzı kardeşliklerin 19. yüzyıla kadar varlıklarını devam ettirdikleri görülmektedir.

Kaynakça

- Anasian, Hakop S.. “The Turkish Fütüvvet and the Armenians.” *Journal of the Society for Armenian Studies*, no. 4, (1988-1989), 161-181.
- Ay, Resul. “XIII.-XIV. Yüzyıl Anadolu’sunda Kentsel Yönetim ve Kent Toplumunda Otorite İlişkileri.” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, no. 32, (2002), 21-46.
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç. *İslâm’da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*. Çev. İlyas Kamalov, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2012.
- Çağatay, Neşet. *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Dadoyan, Seta B.. “A Case Study For Redefining Armenian-Christian Cultural Identity in the Framework of Near Eastern Urbanism- 13th Century: The Nâsiri Futuwwa Literature and the Brotherhood Poetry of Yovhannes and Kostandin Erzankac’i Text and Context.” *Redefining Christian Identity Cultural Interaction in the Middle East since the Rise of Islam*. Edt. J.J. Van Ginkel, H.L. Murre-Van Den Berg ve T.M. Van Lint, 237-264. Leuven: Peeters Publishers, 2005.
- Dadoyan, Seta B.. *The Armenians in the Medieval Islamic World Volume Three Medieval Cosmopolitanism and Images of Islam Thirteenth to Fourteenth Centuries*. New Jersey: Transaction Publishers, 2014.
- Դերսենջյան, Մայրանուշ Փարավունի. “Եղբայրություն.” *Հայերեն-Թուրքերեն Բառարան*. Երևան: Հեղինակային Հրատարակություն, 2013.
- Goshgarian, Rachel. “Beyond the Social and Spiritual: Redefining the Urban Confraternities of Late Medieval Anatolia.” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi, 2007.
- Goshgarian, Rachel. “Diversity in the Medieval Middle East Inclusions, Exclusions, Supporters and Discontents.” *The Middle East in the World: An Introduction*. Edt. Lucia Volk, 140-158. Londra: Routledge, 2015.
- Goshgarian, Rachel. “Futuwwa in Thirteenth Century Rûm and Armenia: Reform Movements and the Managing of Multiple Allegiances on the

Seljuk Periphery.” *The Seljuks of Anatolia Court and Society in the Medieval Middle East*, Edt. A.C.S. Peacock ve Sara Nur Yıldız, 227-263. New York: I.B. Tauris, 2013.

Gölpınarlı, Abdülbaki. “Burgazi ve Fütüvvetname’si.” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, no. 15, (1953-1954), 76-153.

Gölpınarlı, Abdülbaki. *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Akademik Yayınları, 2011.

Խաչիկյան Լևոն. «Երզնկա Քաղաքի ‘Եղբայրց Միաբանութեան’ Կանոնադրությունը». *Բանբեր Սատենադարանի*, no. 6, (1962) 365-377.

Խաչիկյան, Լևոն. «1280 Թվականին Երզնկայում Կազմակերպված ‘Եղբայրությունը’». *Տեղեկագիր*, no.12, (1951) 73-84.

İbn Bibi. *El-Evâmirü 'l-Alâ 'iyye fi 'l-Umûri 'l-Alâ 'iyye Selçukname*. Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK, 2014.

İlyasoğlu Mercimek Ahmed Keykavus. *Kabusnâme II. Cilt*. Haz. Atilla Özkırımlı, Tercüman 1001 Temel Eser.

Kayaoğlu, İsmet. “Halife en-Nasır’ın Fütüvvete Girişi ve Bir Fütüvvet Buyrultusu.” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, no. 25, (1981) 221-227.

Kouymjian, Dickran K.. “The Canons Dated 1280 of the Armenian Akhi-Type Brotherhood of Erzinjan.” *Actes du XXIXe Congres International des Orientalistes Etudes Arabes et Islamiques I. Historie et Civilisation Vol. 2*. Edt. Claude Cahen, 107-115. Paris: L’Asiatheque, 1975.

Moghaddam, Alireza. “13-15. Yüzyıllarda Anadolu’da Ahilik: Kurumsallaşma, Toplumsal Yapı ve İdeoloji.”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2017.

Ocak, Ahmet Yaşar. “Fütüvvet (Tarih), *DİA*, no. 13, (1996) 261-263.

Pırlanta, İsmail. *Ortaçağ İslam Dünyasında Şehir Eşkiyaları Ayyarlar*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015.

Russell, James R.. “The History of the Youth Farman (Patmut’iwn Farman Mankann): A Medieval Armenian Romance.”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, no. 50, (1997) 203-244.

Sümer, Faruk. *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*. Ankara: TTK, 2015.

Taeschner, Franz. “İslâm Ortaçağında Futuvva (Fütüvvet Teşkilatı)”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 15, no. 1-4, (1953) 3-32.

1914-1921 Türk-Ermeni İlişkileri: 7 Yıl-7 Olay

Mehmet Arif DEMİRER*

Ömer Engin Lütem Konferansı değerli katılımcılarına saygılarımı sunuyorum. Çok kısa bir tanıtım yapmak istiyorum: Ben bir makine mühendisiyim. Makine mühendisi olarak üniversitede ilk dersimizde, hocanın ilk cümlesini hayatımın temel kuralı kabul ettim. O cümle şuydu:

“Yanlış hammaddeden doğru ürün elde edemezsiniz.”

Ben bu temel kural ile doğruların peşinde koşmaya çalıştım, 81 yaşıma kadar gelen uzun ömrümde. Makine mühendisi olarak 27,5 yıl çalıştım. 27,5 yıllık deneyimimde yine temel kural, doğru parçaların doğru yöntemlerle birleştirilmesi sayesinde doğru ürünlere ulaşmaktır.

Nasıl bir dünyada yaşıyoruz?

Şu an itibariyle 7 milyar 915 milyon insan yaşıyor bu dünyada ve bu insanlar, *Hristiyanların egemen olduğu bir dünyada* yaşıyorlar. Bu nedenle Hristiyan Ermenilerin Müslüman Türkler tarafından soykırıma uğratıldıkları iddialarını, Hristiyan Ermenilerin bu gerçekdışı iddialarını, biz Müslüman Türkler, Hristiyan ülkelere anlatmakta zorluk çekiyoruz, hatta anlatamıyoruz. Sonuç: 32 ülke, artı Vatikan Yönetimi, bize soykırımcı gözüyle bakıyor. Parlamento (veya eş düzeyde kurullarında) kararları almışlar.

İstanbul’da kebab ikram ederek ağırladığımız, dostumuz Nicolas Maduro, 2005 yılında Venezuela Parlamento Başkanıyken, bu 32 ülkenin suçlamalarının en ağırını imzalamış:

“Türkler; insanlık tarihinin ilk planlı soykırımını uygulayarak 2 milyon Ermeni öldürdüler.”

---

* Makine Yüksek Mühendisi, Yazar

32 ülkenin 29'u Hristiyan. Hristiyan olmayan 2,5 ülke var: Lübnan, Suriye ve Hafter'in yarım Libya'sı. Hristiyan ülkeler arasında ABD, Brezilya, Rusya, Almanya ve Fransa var. Başkan Biden'ın 24 Nisan günü "genosit" sözcüğünü telaffuz etmesine de muhakkak gözüyle bakılıyor.¹

Bu olumsuz tablonun birçok nedeni var. Nedenlerin başta geleni, bence, çok değerli çalışmalarımızın (kitaplarımızın, makalelerimizin, üniversite tezlerimizin) yüzde 95'e yakın bir oranı Türkçe. Ermeniler ise ne yazarlarsa, yüzde 95 oranında Oxford İngilizcesiyle yazıyorlar. Daha oyunun başında maça bu nedenle 1 – 0 geride başlıyoruz.

Ayrıca çalışmalarımızın çoğu 1915-1916 olaylarına yönelik. Oysa benim bugün anlatacağım gibi, 1914 Ağustos ayında başlayan, 1921 Mart ayında sona eren, 7 yıl süren, önemli bir Türk-Ermeni ilişkileri dönemi var. Bu dönemde 7 önemli, çok önemseydiğim, kilometre-taşı niteliğinde olaylar var. Bu kilometre-taşlarına baktığımızda, soykırım olaylarına ilişkin iddialar, yalanlarla dolup taşan bir bataklık şeklinde gözüküyor. Ben bu bataklığa girmek istemiyorum.

Dönemin Başaktörleri

Önce, 7 yıllık dönemin başaktörlerini kısa kısa tanıtmak istiyorum.

PASTIRMACIYAN; Erzurum milletvekili, ziraat yüksek mühendisi, varlıklı bir aileden geliyor. Kendisi de o varlığa varlık katmış. 1914 yılında "Rus ordusuna mümkün olan her şekilde yardım etmek kararı" alındıktan sonra Ermeni gönüllülerini Türkleri öldürmek amacıyla eğitmeye başlamış, örgütlemiş. 1915 yılında da bu Ermeni gönüllülerle Sarıkamış Milli Faciasının Doğu Anadolu'da doğurduğu asker boşluğundan yararlanarak isyanları başlatmış. 1918 yılında yeni kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'nin Büyükelçisi olarak Washington'a atanmış. Washington'da bir kitap yazmış. Kitabın yazımı Ekim ayında tamamlanmış, ama kendisi tanınmayan bir insan olduğu için, çok tanınmış Amerikalı bir barış lobicisinden önsöz almış. Önsözle birlikte 50 sayfa olan kitabı yarım saatte okuyabiliyorsunuz. Kitap *Ermenistan Neden Özgür Olmalıdır?* 1918 yılının Aralık ayında Boston'da yayımlanmış.² İnternette erişilebiliyor.

AHARONYAN: Aharonyan da bir 'ağır top', özellikle Sevr öncesi çok faaliyette bulunmuş Türkiye aleyhinde, Türk topraklarına gözünü dikmiş

1 15 Nisan 2021 tarihli bu konferanstan sonra, ABD Başkanı Joe Biden 24 Nisan 2021 tarihinde, 1915 Olayları için "soykırım" ifadesini kullanmıştır.

2 Garegin Pastermadjian; Armēn Garō, *Why Armenia Should Be Free: Armenia's Rôle in the Present War*, Hairenik Publishing Company, 1918.

olarak. Rahmetli Ömer Engin Lütem'in bir AVİM makalesinde³ anlattığı gibi, Aharonyan 1919 yılı 26 Şubat günü, Muhtırasını Paris Barış Konferansında uzun uzun açıklamış. Muhtıra 65 sayfa.

İki de itirafçı başaktör var. Bunların biri *KAÇAZNUNİ*, ilk Başbakan, Trabzon Barış Konferansı'na gelmiş, Batum Barış Anlaşması'nı imzalamış. 1923'te 77 sayfa Ermenice kitap yazmış ve bu kitap Taşnak Partisinin bir raporu şeklinde. Başlığı, "*Taşnak Partisinin artık yapacağı bir şey kalmamıştır; intihar etsin.*"⁴

Pastırmacıyan'ın kitabı, İngilizce ve 50 sayfa; Aharonian'ın Muhtırası, İngilizce ve Fransızca olmak üzere toplam 65 sayfa; Kaçaznuni'nin Manifestosu ise Ermenice ve 77 sayfa.⁵

Son olarak *HATİSYAN*. Hatisyan bambaşka bir kişi, yazdığı kitap da bambaşka bir kitap. Hatisyan, Türk karşıtı bir Ermeni, mason. Türklere karşı korkunç bir kompleks içinde (sık sık 'Türk' yerine 'Tacik' sözcüğünü kullanmış) fakat doğrucu Davut, genellikle doğruları yazıyor, çok ayrıntılı bir şekilde yazıyor. 1924'te her şey bittikten, Lozan Barış Antlaşması imzalandıktan ve Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra kitabını (*Ermenistan Cumhuriyeti'nin Doğuşu ve Gelişimi*) yazmaya başlamış, 1925 yılında tamamlamış ve 1930 yılında Atina'da Ermenice bastırmış. Neden Atina'da, anlayamadım, çünkü kendisi o tarihte Paris'te oturuyor.

Bakın, en uzun kitap bu, 368 sayfa. Ayrıntılı ve kapsamlı bir kitap. İçinde işimize çok yarayan belgeler ve bilgiler var. Her iki kitap; Kaçaznuni'nin ve Hatisyan'ın Ermenice kitapları, rahmetli Esat Uras tarafından 1950 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesine hediye edilmiş ve orada kalmış. Hiç kimse oraya gidip bunları bulmamış, değerlendirmemiş, yayımlamamış.

2019'da Kaçaznuni'nin Ermenice kitabının TBMM Kütüphanesinde olduğunu öğrendim.⁶ Bir suret istedim Meclis'ten, gönderdiler; derhal İngilizceye çevirdim. Sayın Alpogan'ın biraz evvel gösterdiği kitabı (*Turkey*

3 Ömer Engin Lütem, "1919 Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Talepleri", *Ermeni Araştırmaları* 22 (2006): 163-178.

4 Ovanes Kaçaznuni, *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok/(1923 Parti Konferansı'na Rapor)*, Çev: Arif Acaloğlu, Kaynak Yayınları, 2008.

5 Katchaznuni'nin kitabının 1923 Viyana baskısı, Diaspora'nın orijinal metni %71 oranında kısaltarak ve bazı (işine gelmeyen) yerleri değiştirerek yayımladığı İngilizce çeviridir.

6 Orijinal Ermenice adı: *Ermenistan Cumhuriyeti'nin Doğuşu ve Gelişimi*, Atina, 1930. Kitabın metninden 1924 – 1925 yıllarında yazıldığı anlaşılıyor.

1915 – Betrayal & Suicide at War)⁷ Aralık 2019’da orijinal Ermenice metnini ve İngilizce çeviriyi yayımladım.

Hatisyan’ın kitabı elimize Aralık 2019’da geçti. Yüzde 80’ini Türkçeye çevirdik önce⁸, sonra Fatma Sarıkaya Hanımefendiyle birlikte İngilizceye çevirdik⁹ ve her iki kitap ile Pastırmacıyan ve Aharonyan da dahil olmak üzere,¹⁰ 5 kitap halinde İngilizce ve Türkçe Aralık 2020’de yayımladık. Böylelikle bu 4 kişinin kitaplarını Türkiye’ye ve Kaçaznuni ile Hatisyan’ın orijinal İngilizce çevirilerini dünyaya tanıtmış olduk.

İki Gerçek Görgü Tanığı

Birinci Tanık Felix Guse: Önemli bir gerçek bir görgü tanığı, Alman bir subay. Sarıkamış’taki 3. Ordu’nun 3,5 yıl boyunca Kurmay Başkanı, olayların bizzat içinde bir görgü tanığı. Gördüklerini yazmış. Ne yazmış ve hangi sıfatla yazmış?

1920 yılında Almanya’da ordudan ayrılmış ve hukuk doktorası yapmış. Hukuk doktorası çalışmasını tamamladıktan sonra, Yarbay ve Hukuk Doktoru unvanıyla Alman askeri *Wissen und Wehr* dergisinde 1925 yılında yayımlanan bir makale yazmış. Makalesinin adı, “*Ermeni Ayaklanması ve Sonuçları:*”¹¹ Her şeyi anlatıyor. Neyi anlatıyor? Sarıkamış Milli Faciasından sonra ortaya çıkan asker boşluğunu anlatıyor (“... elde avuçta ne varsa Çanakkale’ye göndermiştik ...”) ve bu sayede İngilizlerin, Fransızların Çanakkale’deki, Gelibolu’daki saldırılarıyla eşzamanlı olarak planlanan, Van isyanını anlatıyor, suçluları ortaya koyuyor, gerçekleri ortaya koyuyor, benim tabirimle doğruları ortaya koyuyor.¹²

İkinci Tanık Prens Nikolayeviç Şakhovski: Şakhovski’nin 8 Ekim 1916 tarihli telgrafı İkinci Olay bölümünde.

7 Robert Cox, Mehmet Arif Demirer, *Turkey-1915, Betrayal and Suicide at War*, Alina Publishing, 2019.

8 Mehmet Arif Demirer, *Hatisyan 1930*, (Ermeniceden Çeviren: Yavuz Aydın), Sonçağ Yayıncılık, Ankara, 2020.

9 Fatma Sarıkaya, Mehmet Arif Demirer, *Khatisian, 1930*, Sonçağ, Ankara, 2020.

10 Mehmet Arif Demirer, *5 Ermeni’nin 5 Yayını*, Sonçağ Kültür, 2020.

11 Felix Guse, “Der Armenieraufstand 1915 und seine Folgen”, *Wissen und Wehr* 6 (1925): 609-621.

12 Türkçe çeviri *İsyanlar, İhanet ve İntihar* kitabının; İngilizce çeviri *Betrayal and Suicide at War* kitabının içindedir. Mehmet Arif Demirer, *İsyanlar İhanet ve İntihar*, Sonçağ Yayınları, Ankara, 2020.

Geçici Sevk ve İskan Kanunu

Felix Guse, İsyanlar nedeniyle ortaya çıkan durum sonrası şöyle bir soru yöneltiyor: “*Bu durumda ne yapılabilirdi?*” İşte bu durumda Talat Paşanın “*Zarureti harbiye neticesinde alınmış bir karar*” dediği Sevk ve İskân Geçici Kanunu çıkıyor. Maalesef yazarlarımızın çoğu bu kanunun adını yanlış kullanıyorlar ve yanlış kullanırken kendi kalemize gol atıyorlar: “*Tehcir Kanunu.*” Tehcir Kanunu değil. Bakın, tam adı Sevk ve İskân Geçici Kanunu (kanun-u muvakkat). Biz bu tür küçük yanlışlar yapıyoruz. Bu tür küçük yanlışlar toplana toplana bizi doğrulardan uzaklaştırıyor ve zayıflatıyor.

7 Aylık Uygulama

Bu kanun 27 Mayıs 1915’te çıktıktan sonra, uygulaması 1 Haziran 1915-15 Mart 1916 arasında. Fakat bir tamim ile 25 Kasım 1915’te uygulamayı durduruyor İstanbul. “*Yola çıkmış olan kafileler yollarına devam edebilirler; ama yeni kafile yola çıkarmayın, kış bastırdı.*” diyor. Dolayısıyla 15 Mart 1916 ile 25 Kasım 1915’in ortalamasını alırsanız, 7 ay. Ancak barışta da savaşta da (en son Karabağ’da gördüğümüz gibi) yansıtıldıklarının aksine başarılı olamayan militan Ermeni milliyetçileri, bir konuda çok başarılı olmuşlardır: Yanlış bilgiyi, yani dezenformasyonu, dünya kamuoyuna duyurmak ve dünya kamuoyunu bu dezenformasyonla bu 7 aya hapsedmek. Maalesef biz de bu yanılsamaya büyük ölçüde katılmışız.

Ben bunu hiçbir şekilde kabul etmiyorum ve Ermeni soykırım iddialarına cevap bile vermek istemiyorum. “*Şu kadar öldü, bu kadar ölmedi; bu kadar öldürdüm, az öldürdüm, çok öldürdüm*” tartışmaları, sonuç getirmeyen tartışmalar.

7 yılın tamamına bakmak gerekiyor.

Bu tanımlamalar bölümünde; 1914 – 1921 döneminin baş aktörlerini gördük, dünyanın bugünkü nüfusunu öğrendik ve Hristiyan egemenliğinde olduğuna değindik. Maalesef, aleyhimize alınmış 32 ülke parlamento ve Vatikan Yönetimi kararları hakkında bilgi sahibi olduk. Şimdi 7 yıllık ilişkilerin olaylarına geçiyorum.

Birinci Olay, Ermenilere Yapılan İki Teklif

Olaylara baktıkça gördüklerim şu: Pastırmacıyan’ın kitabının birinci bölümünde, hemen girişinde Ermenilere yapılan teklifler var: “*1914 Ağustos*

ayında İttihat ve Terakki, üst düzey bir heyetini Erzurum'a gönderdi, Taşnak Partisinin Kongresine (isim de veriyor, kimlerin geldiğini) ve dediler ki,

*'Savaş çıkarsa, Osmanlı Devleti savaşa dahil olursa, sakın ha düşmanla işbirliği yapmayın, ona destek olmayın, sadık vatandaşlar olarak kalın, bizim ordumuzu destekleyin. Bunu yaparsanız, savaştan sonra size Osmanlı sınırları dahilinde kalmak şartıyla bölgesel özerklik vereceğiz.'*¹³

Bu, Taşnak Partisine İttihat ve Terakki'nin teklifi. İlişkileri de başlatan olay: Osmanlı Devleti'nin iktidar partisi, İttihat Terakki Partisi ile Ermenistan'ın 1914 yılında fiilen, 1918'de Cumhuriyet ilan edildikten sonra resmen iktidar partisi olacak Taşnak Partisi arasında ilk temas.

"Aynı tarihlerde Rusların Başkomutanı Vorantsov-Daşkov'dan da bir teklif geldi. O teklif de 'Savaşta Rusların tarafını tutun, Ruslarla iş birliği yapın, Osmanlı'ya karşı bizimle beraber savaşın. Savaş bittikten sonra, biz size 6 vilayeti vereceğiz' idi" (Vilayet-i sitte: Erzurum, Sivas, Harput, Diyarbakır, Bitlis, Van).

*"Biz, Ruslar, İngilizler ve Fransızlarla ittifak halinde oldukları için, onların teklifini kabul ettik ve her şekilde Rus ordularına yardım etmeye karar verdik."*¹⁴

Bunlar, Pastırmacıyan'ın kitabının birinci bölümündeki kendi cümleleri. Kitabın yayım tarihi 1918 Aralık. Kitaba internetten ulaşılabilir. Türkçe çevirisini, ilk kez, 2020 yılında yayımladım.

Pastırmacıyan ve Taşnakların 1914 yılı Ağustos ayının son günlerinde verdikleri bu karar, vatana ihanetin en net belgesidir.

İkinci Olay Van İsyanı & İşgali

İkinci olay, Van isyanı ve Van'ın işgali.

Felix Guse yazmış: *"Mart-nisan aylarında elde avuçta ne varsa Çanakkale'ye göndermiştik, isyanlarla baş edecek durumumuz yoktu."*

13 Garegin Pasdermadjian; Armēn Garō, *Why Armenia Should Be Free: Armenia's Rôle in the Present War*, Hairenik Publishing Company, 1918, 17.

14 Age, 16.

Hitler'in, İkinci Dünya Savaşı'nda (çok ayrıntılı bir şekilde incelemiş bulunuyorum) Polonya'da 6 adet insan öldürme kampı kurarak ve uzman kadrolar çalıştırarak 4,5 yılda 3 milyon 130 bin Yahudi öldürdüğü belgelenmiş durumda.

Türkler ise, 7 aylık sürede hangi silahlarla, hangi askerlerle 1,5 milyon Ermeni'yi öldürdü? Kocaman bir soru işareti, absürt bir iddia.

İkinci Görgü Tanığı Rus Prens Nikolayeviç Şakhovski: Prens Şakhovski, 8 Ekim 1916'da, yani Van'ın işgalinden 1,5 yıl sonra, Van'dan bir telgraf çekmiş. Bir nevi sivil vali.

Rus imparatorluk arşiv belgesinden okuyorum:

“Bir yıldır Van bölgesindeyim. Burada Ermeni halkı var, Ermeni köylüleri var, Ermeni komiteleri var. Ermeni köylüleri, Ermeni komitelerinin faaliyetlerinden şikâyet ediyor, Ermeni komitelerinin Ermenilerin sonunu getireceğini dile getiriyorlar.”

Telgraf 4 sayfa, 4 sayfalık telgrafta 36 kez “Ermeni” sözcüğü geçiyor. Bu ne anlama geliyor? Ekim 1916'da, bir yıldır Van bölgesinde olan Rus Prensi, Van bölgesinde Ermeni varlığını ortaya koyuyor. Böylelikle Rusların ileride işgal edeceği, 1916'da işgal edeceği topraklarda Sevk ve İskân Kanunu uygulaması olmadığı ortaya çıkıyor. İşte bu nedenle, 4. olayda göreceğiz, Rus ihtilalinden sonra işgal bölgesinde yönetimi bu bölgede kalmış olan Ermeniler devralıyorlar.

Üçüncü Olay Doğu Anadolu'da Rus İşgali

15 Mayıs 1915 – 13 Temmuz 1916 tarihleri arasında, haritada dikey çizgilerle gösterilen alan; Trabzon, Erzurum, Van'ı içine alan 130 bin kilometrekare büyüklüğünde bölge Rus işgali altında. 1917 Rus ihtilalinden sonra da Ermeni yönetimine geçecek.

İŞGAL TARİHLERİ:

1915: Van (18 Mayıs), Bitlis, Muş

1916: Erzurum (16 Şubat), Trabzon (18 Nisan) ve en son Erzincan (13 Temmuz).

Yaklaşık 130 000 km² olan bu bölge 14 ayda (Mayıs 1915 – Temmuz 1916) Ruslar tarafından işgal edilmiş ve 1917 yılının Ekim sonuna kadar işgal altında kalmıştır. Ardından aynı vatan toprakları 5 ay da Ermenilerin yönetimine kalmış ve Mezalim yaşanmıştır.

Dördüncü Olay, 1917 Rus İhtilali

Çalkantılı geçen bir yıl 1917, şubat ayından ekim ayına kadar. Ekim ayında Bolşevikler duruma hâkim oluyorlar. Ekim ayına doğru yeni Sovyet Bolşevik rejimin herkese bedava toprak dağıtacağı söylentisi üzerine, Rus askerleri ağır silahlarını, topraklarını, cephanelerini, erzak depolarını 130 bin kilometrekarelik alandaki Ermenilere bırakıyor ve gidiyorlar. Bu bilgi, bir Diaspora yayınından. Diaspora yayınının tarihi 1955, baskı yeri New York. New

York'ta basılmış, internette erişilebilen bu Diaspora yayınında, Ermeni kökenli ABD vatandaşı Arthur Derounyan şu bilgiyi veriyor:

“1917 Ekim İhtilalinden sonra Bolşeviklerin Kafkasya'ya olan ilgileri azaldı ve bölgeden çekildiler. Çekilirken, cephanelerini Ermenilere bıraktılar. Böylece Trabzon, Muş ve Erzurum vilayetleri ile Kars, Ardahan, Karabağ ve Nahçıvan'ı içeren (daha sonra Wilson Ermenistan'ı olarak tanımlanan) geniş bir bölgenin yönetimi Ermenilere kalmış oldu.”¹⁵

Kasım 1917'den Mart 1918'e kadar 5 ay süre ile Rusların işgal ettiği bu topraklar bu kez de Ermeni yönetimine giriyorlar ve Ermeni mezalimi yaşanıyor bu dönemde.

Peki, kim bu Ermeniler? Hani hepsi öldürülmüştü. Doğu Anadolu'da 130 bin kilometrekarelik kocaman bir alanda demek ki, yönetim devralacak sayıda Ermeni varmış. İşte bunları Beşinci bölümde göreceğiz, Trabzon Konferansı'nda adna özerklik talep edilecek Ermenileri.

Bu Ermenilerin var olduğunun belgesi de ABD vatandaşı Arthur Derounian'ın yayımladığı bir diaspora kitabında!

Beşinci Olay, Trabzon Konferansı

Şimdi 7 yılın en önemli olayına geldik: Trabzon (Barış Arayışı) Konferansı.

İki Heyet Başkanları Rauf Bey (Orbay, fesli) ve Gürcü Çenkeli (şapkalı), bir alt basamakta tek başına ünlü Ermeni tarihçi Leo

15 Hovhannes Kajaznuni, *The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtzoutiun) Has Nothing to Do Anymore*, Edited by John Roy Carlson (Arthur A. Derounian), Armenian Information Service, New York, 1955, Appendix V, 24.

Ruslar Güney Kafkasya'dan ve Doğu Anadolu'dan çekildikten sonra, Güney Kafkasyalılar kendilerini yalnız ve korumasız hissederek Osmanlı Devleti ile iyi komşuluk ve barış arayışına girdiler.

Güney Kafkasya Meclisi SEYM'in 36 Gürcü, 30 Azerbaycanlı ve 27 Ermeni üyesi vardı. Tiflis baş şehir idi.

Osmanlı Devleti de yeni kurulan Sovyet Rusya ile arasında bir tampon devlet veya devletler kurulmasını arzuluyordu. Bu nedenle iki düşünce örtüşünce, Trabzon'da 14 Mart 1918'de başlayan, 14 Nisan 1918'de başarısız bir şekilde sona eren bir Barış Arayışı Konferansı yapıldı. Bu konferansta Osmanlı heyetine Rauf Orbay başkanlık etmişti. Güney Kafkasya heyeti başkanı ise ciddi devlet adamı Akaki Çenkeli idi.

Güney Kafkasyalıların bu Barış Konferansının hemen başında Osmanlı heyetinden 4 talepleri vardı:

“1.Barış yapalım.

“2. Barış kalıcı olsun.

“3. Sınır Brest-Litovsk Antlaşmasına göre düzenlenmesin, 1914 sınırları kabul edilsin.”

Osmanlı Devleti, kısa bir süre önce, 3 Mart günü, Brest-Litovsk Antlaşmasını imzalamış, Lenin'in Rusya'sıyla savaşa son vermişti. O antlaşmaya Lenin'in Sovyet Rusya'sı, şöyle bir madde koymuştu:

“Bizler, 1878'de Kars'ı, Ardahan'ı, Batum'u Osmanlı'dan haksız yere almışız, iade edilsin.”

Bu maddeyi, Ermeniler Kars ve Ardahan'da, Gürcüler de Batum'da buldukları için kabul etmeye yanaşmıyor ve 1914 sınırlarının kabulünü istiyorlardı, yani *“Kars, Ardahan ve Batum Güney Kafkasya'da kalacak.”* Bir ay süreyle bu konu çözülemedi ve sonuçta bu nedenle Konferans *“barışa ulaşmadan”* sona erdi.

Trabzon Barış Konferansı'nın asıl önemi, Güney Kafkasyalılar'ın taleplerinin dördüncüsü olan Ermeni Taşnaklar'ın talebi idi:

“4. Doğu Anadolu'da yaşamakta olan Ermeniler için özerklik, Osmanlı sınırları içinde kalmak şartıyla.”

Dikkatinize önemle arz ediyorum; 1914 Ağustos ayında İttihat ve Terakki'nin getirdiği teklif neydi; "Osmanlı sınırları içinde kalmak şartıyla bölgesel özerklik." Kim reddetmişti? Ermeniler. 1918'de Güney Kafkasya heyetinin Osmanlı'dan taleplerinin dördüncüsü Ermenilerin talebiydi. Talebi telaffuz eden Kaçaznuni ve Hatisyan idi ve bu talep, Osmanlı'nın, İttihat ve Terakki'nin teklifinin aynısı ve tıpkısıydı. Yani 1914 yılında Rus'a güvenerek reddettikleri Türk teklifini şimdi talep olarak kendileri getiriyorlardı.

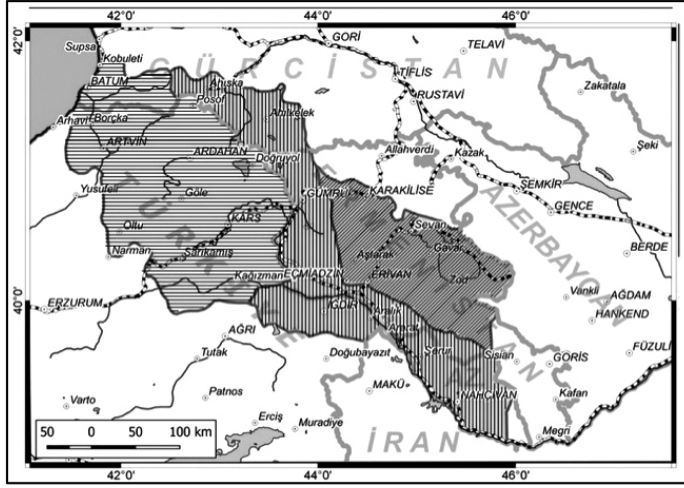
Rauf Orbay, bu talebi ve birkaç gün sonra Hatisyan'ın, bir ikili görüşmede getireceği, Taşnakların ikinci talebini (1915'te Rusya'ya kaçan 400 bin Ermeni'nin geri dönmesine izin verilmesi) de reddetti.

Bence yanlış yaptı. Eğer Rauf Orbay, o gün, o günün şartlarında "*Gel bakalım, nerede adına özerklik istenen Ermeniler? Hangi şehirde ne kadar Ermeni var; gel şunu bana yazılı olarak ver;*" diyerek en azından bir görüşme zaptına bağlasa idi, bugün soykırım iddialarını konuşuyor olmayacaktık. Çünkü "*Doğu Anadolu'da bir tane Ermeni kalmadı*" diyenler, (Kaçaznuni ve Hatisyan ikilisi) şimdi gelmiş ölen/öldürülen Ermeniler için özerklik talep ediyorlardı!

Hatisyan'ın teklifinin bir başka özelliği de şu: 1915 Mayıs ayından 1917 Ekim ayına kadar Rusların işgali altında bulunan topraklara Ruslar, o kaçan 400 binin geri gelmesine izin vermemişler. Bu da önemli bir bilgi.

Trabzon'da barış sağlanamayınca, Vehip Paşa komutasında, Sarıkamış'tan sonra kolu kanadı kırılan, ama şimdi takviyelerle tekrardan güçlendirilmiş bulunan 3. Ordu, (12 Mart'ta Erzurum'u almıştı) Trabzon Barış Konferansından sonra ileri harekate devam etti; Artvin'i aldı, Ardahan'ı aldı, Batum'u aldı, en son Kars'ı kuşattı. Kars'ın çatışmadan alınmasını Çenkeli sağladı. Çenkeli, gerçekdışı bir talimat gönderdi, Kars'ın Ermeni komutanına 25 Nisan günü ve dedi ki, "*Biz Türklerle ateşkes imzaladık, Kars'ı çatışmalar yapmadan terk et.*" Kars böylelikle 25 Nisan günü beklendiği gibi büyük bir çatışma olmadan, kan dökülmeden Türklerin eline geçti. Ermeni yazarlar, bunun çok yanlış olduğunu ve hayıflandıklarını anlatıyorlar; Kaçaznuni bile, Hatisyan bile.

Kan dökülmesini isteyen bir Ermeni karakteri çıkıyor ortaya. Çünkü Kars zaten dayanamayacaktı, ama birkaç yüz insan ölecekti, daha çok Ermeni tarafında. Bu tipik Ermeni karakteridir.

Trabzon'da Kars-Ardahan ve Batum'u geri alarak barış imzalamaya razı olan Türkler, razı olmayan Ermeniler ve Gürcülerdi. Vehip Paşa Kars'ı aldıktan sonra ileri harekate devam etti ve haritadaki dikey çizgili alana girdi. Ermeniler için çok önemli bir şehir olan Gümri'yü aldı, İğdır'ı aldı ve İran'a giden Nahçıvan demiryolunu ele geçirdi. Bu çok önemli bir kazanımdı. Bunun üzerine, ateşkes şartlarını kabul eden Ermeniler Osmanlı Devleti ile bir barış anlaşması imzalamaya hazır bulduklarını açıkladılar.

Osmanlı Devleti bu durumda Güney Kafkasyalılara bir ultiimatom verdi:

“Şu gün ve şu saate kadar gereğini yapın. Karşımızda muğlak bir Güney Kafkasya heyeti görmek istemiyoruz. Sizlerle barış imzalayacaksak, doğru dürüst ilan edilmiş devletlerinizi kurun, karşımıza devlet olarak gelin.”

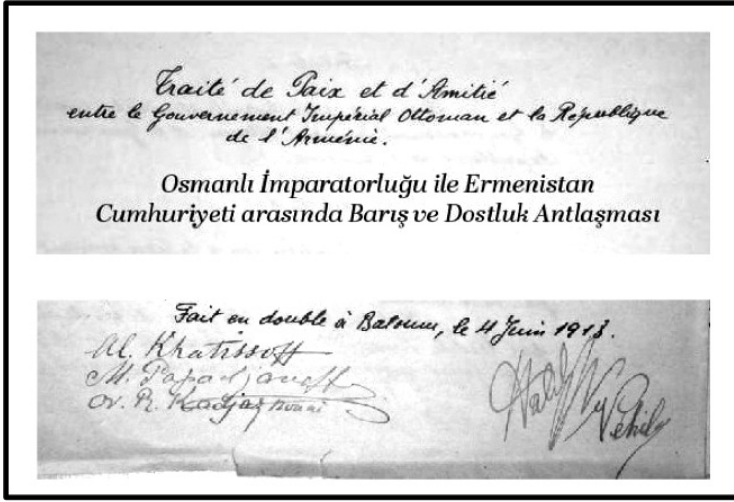
Onun üzerine alelacele Gürcistan Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti ve 28 Mayıs 1918 günü Ermenistan Cumhuriyeti kuruldu.

Paşinyan, 2020 yılında övüne övüne Ermenistan Cumhuriyeti'nin 102. yıldönümünü kutladı. 102'nci kuruluş yıldönümünü kutladığı devlet, Osmanlı'nın dayattığı ultiimatomla kurdurduğu Ermenistan Cumhuriyeti'dir!

Hatisyan koşa koşa Batum'a geldi, “Devletimizi kurduk, bakın saat daha dolmadı” dedi. Osmanlı heyeti bunu kabul etti, Batum'da müzakereye başladılar. 8 gün süren müzakereler sonunda, 10 bin kilometrekarelik Ermenistan Cumhuriyeti ile Osmanlı İmparatorluğu arasında Barış ve Dostluk Antlaşması imzalandı.

Pastırmacıyan, kitabında hiç utanıp sıkılmadan Batum'da bir barış antlaşmasının imzalanmadığını iddia ediyor. Neden imzalanmadığını iddia ediyor? Amerikalılar, Ermenilerin Türklerle bir barış antlaşması imzalandığını öğrenirlerse (Pastırmacıyan'ın) Amerikan mandası rüyası olumsuz etkilenebilir, diye düşünüyor. Bu nedenle okuyucularından Batum'da imzalanan Barış ve Dostluk Antlaşması'nı gizliyor.

Oysa işte burada duruyor, imzalar: Hatisof, Pabacanov, Kaçaznuni. Tarih, 4 Haziran 1918.

Altıncı Olay, 10 Ağustos 1920 Sevr Antlaşması

4 Haziran 1918'de imzalanan Barış ve Dostluk Antlaşması, 5 ay sonra Mondros Mütarekesiyle çöpe gitti. Neden çöpe gitti? Çünkü Ermeniler, derhal, bu anlaşmadaki imzalarını unutarak, Paris'e koşuştular ve Paris Barış Konferansında Sevr'e yönelik çalışmalarını başlattılar.

Hatisyan'ın kitabında, 368 sayfalık kitabın bu bölümünde, Sevr öncesinden Lozan'a kadar Ermeni faaliyetleri; belgeleriyle, kimlere hangi tarihte hangi mektupları, hangi başbakana, hangi dışişleri bakanına ne mektuplar yazdılar, hepsi var. Mussolini'ye bile mektup yazmışlar o tarihte, destek aramışlar.

Sevr Antlaşmasına yönelik bu faaliyetler arasında Aharonyan'ın bir Muhtıra sunduğunu söylemiştim. Muhtıranın kapağını açıyorsunuz, karşınıza bu harita çıkıyor:

Kaçaznuni bu harita için Manifesto'sunda, Ermeni *Delegelerinin*, kendilerini bile şaşırtan bu 'Denizden Denize Ermenistan'ı oradaki teşvik edici ortamın etkisine kapılarak önerdiklerini söylüyor.¹⁶

Yanlış, bu haritanın müellifi, Pastırmacıyan'ın kitabına önsözü yazan Amerikalı George Nasmiyth, 1918 yılı Aralık ayında şu sözcüklerle Ermenistan sınırlarını tarif ediyor ve bu haritayı çiziyor:

*"Trabzon'a kadar Karadeniz sahili; Mersin, Adana, İskenderun Akdeniz sahili, arasındaki 320 bin kilometrekare bir bölge."*¹⁷

Ermenistan'a Türkiye'den verilecek bölge. Sevr Antlaşması'ndan 20 ay önce masaya getirilecek bu talebin müellifi Başkan Wilson'a yakın Türk düşmanı bir Amerikalı.

Muhtırada bir talep daha var: *"Bu toprakları bize verin, içindeki Türkleri de çıkarın. Biz Müslümansızlaştırılmış toprak istiyoruz."*

Bu harita, Ermenilerin hayal gücünü gösteriyor, ama çıkış noktası, başlangıç noktası, Amerikalı George Nasmiyth. Hedef, Başkan Wilson'u etkilemek,

16 Hovhannes Kaçaznuni, *The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtzoutiun) Has Nothing to Do Anymore...*

17 Garegin Pasdermajian., Armēn Garō, *Why Armenia Should be Free: Armenia's Rôle in the Present War*, Hairenik Publishing Company, 1918, 2.

çünkü bu haritayla birlikte (Pastırmacıyan da Paris'teki Konferansa gelmişti.) Wilson'a yönelik "Ermenistan'ın mandasını al" talebi var.

Sevr öncesi Paris'te başlayan Barış Konferansı sürecinde İngilizler, Fransız ve İtalyanlar, Türkiye ile ilgili çalışmalarını başka şehirlerde devam ettiriyorlar, ara konferanslarla. Önce Londra'da ve en önemlisi, 23 Nisan 1920'de biz Ankara'da Meclisimizi açarken, onlar San Remo'da, çok önemli bir konferansta yine İngiltere, Fransa, İtalya başbakanları ve dışişleri bakanları, Ermenileri muhatap alarak görüşmeler yapıyorlar.

San Remo'da Osmanlı temsilcisi yok, ama Aharonyan var, Nubar Paşa var.

Aharonyan, San Remo'da 23 Nisan günü,

"Bize Erzurum'u verin. Erzurum, Ermenistan'ın doğal başkentidir."

diyor. Hiç kimse de kalkıp, "9 ay evvel burada Mustafa Kemal Paşa Erzurum Kongresini düzenledi, sen ne istiyorsun?" demiyor. Bir kuyruklu yalan daha; 1920 yılında Erzurum'da 230 bin Hristiyan olduğunu iddia ediyor Aharonyan, zabıtlara öylece geçmiş. Yan odada Nubar Paşa'nın da bir talebi var:

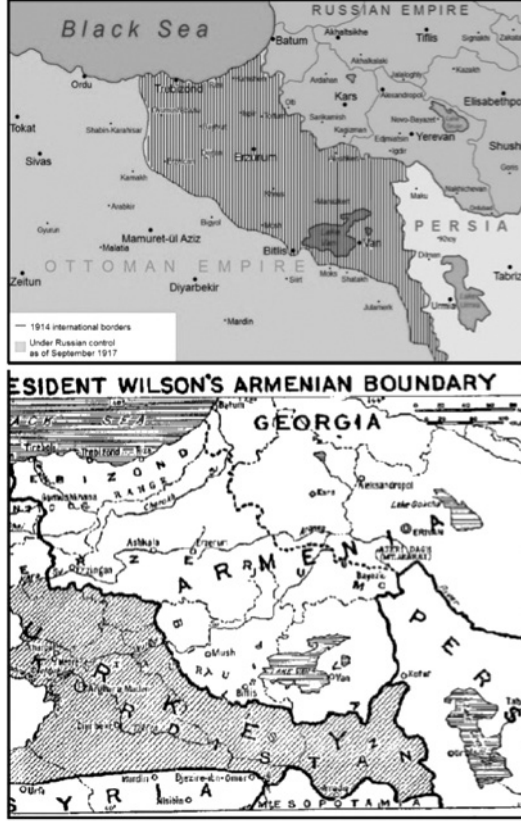
"Bize 40 bin tüfek verin, Erzurum'u biz alırız."

İngilizler 40 bin tüfeği gönderiyor ama bunlar Gümrü Antlaşmasının ganimeti olarak 15. Kolorduya geçiyor, İngiliz'in gönderdiği maliyeti 1 milyon Sterlin olan 40 bin tüfek. (25 Pound/adet)

23 Nisan günü San Remo'da bir karar daha alınıyor:

"Ermenistan'ın Batı sınırlarını Başkan Wilson tayin etsin."

Başkan Wilson bu öneriyi benimsiyor. Bir şeyi daha benimsiyor, bir şeye daha ikna oluyor, burada Pastırmacıyan'ın kitabının büyük rolü var: Ermenistan'ın mandasını almayı kabul ediyor ve Senatoya 24 Mayıs 1920'de "Alabilir miyim?" diye yazılı olarak soruyor. Senato bir gün içinde cevap veriyor; "Hayır" diyor. "Hayır" demese, 1920'de Wilson, Ermenistan'ın hem haritasını çizecek hem mandasını alacak.

1920’de, 10 Ağustos günü Sevr Antlaşması imzalandığında, Ermenistan’ın batı sınırı henüz belli değil. Yani Osmanlı heyeti, hangi topraklar kendisinden koparılacak, bilmeden, tabiri caizse BOŞA (açığa) imza atıyorlar. Wilson’un çizdiği haritanın tarihi 18 Kasım 1920, yani 10 Ağustos Sevr Antlaşmasından 100 gün sonra.

Yukarıdaki haritada dikey çizgili bölüm, Rusların 1916’da işgal etmiş buldukları topraklar; Van’dan başlayarak, Erzincan’da tamamlanarak. Bu toprakların aynısını ve tıpkısını 18 Kasım 1920’de Wilson, Ermenileri “AWARD” kelimesini kullanarak ödüllendirmiş oluyor. (Wilson haritası için ayrıca bkz. EK – 1)

Böylelikle her şey bitti. Wilson haritayı çizdi. Galip ülkeler çok memnun. Ermeniler çok memnun, mu; değil, tipik Ermeni. Nasıl ki Trabzon’da Kars ve Ardahan’ı vermekle barışı imzalayabilecek iken vermedi ve 15 bin km² kendi topraklarını kaybetti, iki yıl sonra, Mondros Mütarekesi ile işgal ettiği Kars ve

Ardahan'da uslu uslu oturup 10 Ağustos'ta Sevr'in imzalanmasını beklemek yerine (Belki de uygulanamayacağını düşünerek?) Haziran ayında Erzurum'un Oltu İlçesi'ne saldırıyor, işgal etmeye kalkışıyor. Kars, Ardahan yetmiyor, gözü Erzurum'da.

Ancak artık karşısında çökmüş ve yıpranmış Osmanlı Devleti yerine Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti var. Ankara'nın talimatıyla 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa, “*Uslu durun*” diye bir nota veriyor. Durmuyorlar, kabul etmiyorlar, bir savaş daha başlıyor: İkinci Türk-Ermeni savaşı. Bu savaşı da kaybediyorlar. Karabekir Paşa, Ardahan ve Kars'ı ikinci kez geri alıyor, Ermenilerin Oltu'ya saldırmaları sonunda!

18 Kasım 1920'de 15. Kolorduya yenilmiş, Kars'ı ve Ardahan'ın yanı sıra Gümrü'yü de kaybetmiş olarak çok ağır ateşkes şartlarını kabul ettiklerini bildiriyorlar. Yani, ABD Başkanı Wilson haritasını hazırlayadursun, çizadursun, haritadan 4 gün önce bu haritayı çöpe atacak ateşkes şartları kabul edilmiş bulunuyor.

25 Kasım günü Gümrü'de Ermenistan Cumhuriyetini temsilen Hatisyan'ın başkanlığındaki bir heyet, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetini temsilen Karabekir Paşa, Gümrü Barış Antlaşmasının maddelerini görüşmeye başlıyorlar.

Karabekir Paşanın olmazsa olmaz şartı, “*Ermeniler antlaşmanın bir maddesinde, Sevr'in yok hükmünde olduğunu ilan edecekler.*” Hatisyan, bu konuyu kendi aralarında bütün gün (26 Kasım'da) çok ayrıntılı bir şekilde görüştüktan sonra, hangi şartlar altında, neden, nasıl, kabul ettiklerini ve ayrıca yeni Başbakan Vratsiyan ile gece yarısına kadar süren telgraf alışverişi sonunda saat 02:00'de Erivan'dan gelen teyitten sonra kesinleştirdiklerini çok açık bir şekilde anlatmış: “*Eğer, Osmanlı Devleti'ne Sevr'i imzalatan Müttefikler, Antlaşma'yı (Sevr'i) uygulayamazlarsa komşu TBMM Hükümeti ile iyi ilişkiler içinde olalım.*” (Bkz.: EK – 2)

Gümrü Antlaşması'nın 10. maddesinde Ermenistan Cumhuriyeti, Sevr Antlaşması'nın YOK HÜKMÜNDE olduğunu kabul ve ilan etmiştir.

Gümrü Antlaşması, Türkler ile Ermeniler arasında ikinci ikili barış antlaşması; Sevr Antlaşması'nı çok taraflı bir anlaşma olarak kabul ederseniz, o da üçüncü barış anlaşması. Hiçbirinde soykırımı ima eden tek bir cümle yok. 1915 unutulmuş, bitmiş bir olay, böyle bir olay olmamış. Sevr Antlaşması ki, aleyhimize bu kadar ağır koşullar içeren bir antlaşma metni, soykırım diye bir şey yok.

Yedinci Olay, 18 Mart 1921 Tarihli Vratsiyan Mektubu

Türk- Ermeni ilişkilerinin 7. ve son olayına geldik. 7 Yılın en çarpıcı olaylarından biri bu mektup. (Bkz.: EK – 3)

2 Aralık günü Ermenistan'ı işgal eden Bolşeviklere teslim eden kişi olmamak için istifa etmiş olan son Başbakan Simon Vratsiyan, 1921 yılı Şubat ayında Ermenistan'ı Ruslardan kurtarmak için bir isyan başlatmış. Askeri bakımdan yetersiz kalmış, 18 Mart günü TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup (EK – 3) yazarak Ruslara karşı kullanmak üzere asker, silah ve cephane istemiş. Mektubun sonunda Gümrü Antlaşmasına gönderme yapmış ve o antlaşma ile başlayan iyi ilişkileri hatırlatmış.

Paşinyan, sık sık “*Gümrü Antlaşması geçersizdir, yoktur, ratifiye olmamıştır*” dedi. Bundan daha güzel ratifikasyon mu olur? Taşnak Başbakanları, bu antlaşmaya dayalı olarak yardım istemiş, askeri yardım istemiş.

Toparlarsak; birinci olay neydi? Türklere karşı İhanet Kararı ve Rus ordularıyla her şekilde iş birliği yapmak eylemi. 1914 yılında Ermeni'nin Rus'a olan aşkı. Yedinci olay? Ermeni'nin Rus'a olan nefreti. Son Başbakan Vratsiyan'ın, Ermenistan'ı Rus'tan kurtarmak için 7 yıl önce ihanet ettiği Türk'ten Mektup ile yardım istemesi.

Hayatta Kalan 1 586 000 Ermeni'nin Belgeleri

Ben, “Ermenilerin soykırım iddiaları tartışmalarına hiç girmeyelim” diyorum. Bu tartışmalar bataklik. “Bu bataklığın içinde kalmayalım” diyorum. Peki, ne yapalım?

Hayatta kalan Ermenilere bakalım. Belgelerini araştıralım. Beş adet itiraz edilemeyecek belge tespit ettim. Bunlar 1915 – 1916 döneminden sonra ‘Hayatta Kalan Ermeniler’in belgeleri:

Savaş Bölgesinin Dışına Gidenler

Birinci belge: 8 Şubat 1916 tarihinde ABD Halep Konsolosunun Morgentau'ya yazdığı mektup. ABD Arşiv Belgesi.

“486 bin Ermeni, iskân edilmek üzere Suriye'ye geldi.” Ayrıntıları var.¹⁸

18 Yusuf Halaçoğlu, “Ermenilerin Suriye'ye Nakli: Sürgün Mü, Soykırım Mı? Belgeler”, Türk Tarih Kurumu, <http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/upload/files/Yazilar/SurgunmuSoykirimmi.pdf>

Bu belgeyle ilgili, American Relief Committee'den yardım almaya başlayan Ermenilere harcanan paralar hakkında Relief Committee'nin 1916'da (?) Senato'ya "*Senin paramı harcadım, raporu da bu, bilançosu bu*" diye sunduğu bir rapor var, o rapor da elimizde, yani bu belgeyi de destekleyen.¹⁹

1915 yılında Rusya'ya kaçan 400 bin Ermeni: Bunlar hakkında Hatisyan'ın 1930 kitabında, Fritjof Nansen Raporu'nda (1924)²⁰ ve Felix Guse'nin 1925 makalesinde²¹ bilgiler var 400 bin rakamını kimse tartışmıyor.

Gidenler Toplam: 486 000 + 400 000 = 886 000

Kalanlar

İslam Dinine Geçen 200 Bin Ermeni: Hrant Dink Vakfı yayını, *Müslümanlaştırılmış Ermeniler*'de 2015, Ermeni kökenli Amerikan profesörü Ronald Suny, "*200 bin Ermeni Müslümanlaştırılmak suretiyle hayatta kaldı*" diyor.²² Bu beyan, Hrant Dink'in ortaya attığı "Gizli Ermenilerin Kökeni" kavramını destekliyor.

Adına Özerklik Talep Edilen, 200 Bin Ermeni: Mart 1918'de Trabzon Konferansında hakkında otonomi istenen, özerklik istenen Ermeniler. Bunun somut belgesi yok, fakat aşırı Türk karşıtı, Amerikan profesörü Hovannisyan, 1971 kitabında yazmış: "*Mayıs 1917'de Erzurum, Van, Bitlis'te 150 bin Ermeni vardı.*"

Zaten Şakhovski, telgrafında 1916 Ekim ayında "*Van ve Bitlis'te Ermeni halkı var, Ermeni köylüleri var, Ermeni komiteleri var*" demişti. Ben bu Hovannisian'ın 150 bin rakamına 50 bin daha ekliyorum. Neden ekliyorum? Çünkü Hovannisian üç şehirden bahsediyor; Erzurum, Bitlis, Van. Oysa Doğu Anadolu'da başka şehirler de var. Büyük bir bölge. Bu bölge için 50 bin küçük bir sayı. Ayrıca 1 Mart 1921 ABD NARA belgesi bu sayıyı destekliyor.

Sevk ve İskan Kanunu Dışındaki 300 Bin Ermeni: Bunlar İstanbul, Trakya ve Batı Anadolu'da yaşayanlar. 1 Mart 1921 tarihli Amerikan NARA arşiv belgesinde görülüyor.

---

19 Age.

20 Fridtjof Nansen, "Armenian Refugees", *League of Nations Document C. 237*. 1924.

21 Felix Guse, "Der Armenieraufstand 1915 und seine Folgen", *Wissen und Wehr* 6 (1925), 618.

22 Ronald Grigor Suny, "1915'te Müslümanlaştırılan: Tarih ve Tanık", *Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler, Konferans Tebliğleri Kasım 2013*, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, (Temmuz 2015): 177-181.

Kalanlar Toplam: 700 Bin

Hayatta Kalanlar: 886 000 + 700 000: 1 586 000

“Şu kadar Ermeni öldürdün, bu kadar öldürmedim” şeklindeki tartışmalara girmek (abesle iştigal) yerine, bu belgeleri (Hayatta Kalan Ermenilerin Belgelerini) dünya kamuoyuna sunarak 7 yıllık ilişkilerin tamamına, olayın bütününe bakmanın daha doğru ve gerçekçi olacağına inanıyorum.

Ben bir makine mühendisi olarak görevimi yaptım ve doğru parçaları bulduğuma inanıyorum. Doğru parçaları montaj hattına getirdim. Bunların aralarındaki çok sayıda, ortaya yeni çıkacak, doğru parçaları araştırmacılar bulacaklar. Örneğin şu konunun mutlaka araştırılması gerekiyor, ihmal edilmiş bir konu:

18 Mayıs 1915 – 13 Temmuz 1916 tarihleri arasında gerçekleşen Rus işgal bölgesinde kaç Ermeni vardı? Bunların, 1917 yılı sonunda Ruslar bölgeden ayrıldıktan sonra 130 bin km²'lik alanda (bugünkü Türkiye topraklarının altında biri büyüklüğünde) idari ve askeri yönetimi (Ruslardan) devralanlar olduğunu hatırlatıyorum.

Neler Yapılmalı?

Araştırmaları; tarihçilerin, diplomatların ve askerlerin birlikte yapmalarını öneriyorum.

Bu 7 yılda bir Büyük Savaş var. İki de küçük Türk-Ermeni savaşı var. Devamlı bir savaş ortamı var. Dolayısı ile savaşlarla ilgili olarak askerlerin bilgilerine ihtiyacımız var.

Aynı zamanda üç uluslararası antlaşma imzalanmış. Dış politika var, diplomasi var, diplomatların bilgilerine, deneyimlerine ihtiyaç olduğunu düşünüyorum.

Ve tabii ki tarihçilerin çalışmalarına ihtiyaç var.

Üçlü gruplar halinde *ofansif* Türk-Ermeni tezleri oluşturalım. Dokuz Eylül Üniversitesi Hocası Mithat K. Vural, “*Ermeni tezlerine karşı bir Türk-Ermeni karşı tezinden bahsetmek zordur*” diyor.

Ermeni tezlerine karşı değil.

200 küsur milyon Türkiye ve diğer Türk ülkelerden oluşan kocaman bir Türk Dünyası, bir avuç Ermeni'nin *dezenformatif* tezine **karşı bir tez** değil, kendi *ofansif tezini/tezlerini* oluşturmalı.

Saygılarımı sunuyorum.

KAYNAKÇA

- Cox, Robert. Demirer, Mehmet Arif. *Turkey-1915, Betrayal and Suicide at War*. Alina Publishing. 2019.
- Demirer. Mehmet Arif. *5 Ermeni'nin 5 Yayını*. Sonçağ Kültür. 2020.
- Demirer. Mehmet Arif (Yazar ve Derleyen). *Atatürk'ün Milli Dış Politikası*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Demirer. Mehmet Arif. *Ermenilerin Yalan(çı)ları ve İtiraf(çı)ları*, Sonçağ Yayıncılık. Ankara. 2020.
- Demirer. Mehmet Arif. *Facing all the Facts*. Sonçağ Yayıncılık. Ankara. 2021.
- Demirer, Mehmet Arif. *Katchaznouni 1923*. Sonçağ Yayıncılık. Ankara. 2020.
- Demirer. Mehmet Arif. *Hadi Gelin, Yüzleşelim*. Sonçağ Yayıncılık. Ankara. 2021.
- Demirer. Mehmet Arif. *Hatisyan 1930*, (Ermeniceden Çeviren: Yavuz Aydın), Sonçağ Yayıncılık, Ankara, 2020.
- Demirer, Mehmet Arif. Sarıkaya, Fatma. *Khatisian 1930*. Sonçağ Yayınları. Ankara, 2020.
- Demirer, Mehmet Arif. *İsyanlar İhanet ve İntihar*. Sonçağ Yayınları. Ankara. 2020.
- Guse, Felix. "Der Armenieraufstand 1915 und seine Folgen." *Wissen und Wehr* 6 (1925): 609-621.
- Halaçoğlu. Yusuf. "Ermenilerin Suriye'ye Nakli: Sürgün Mü, Soykırım Mı? Belgeler". Türk Tarih Kurumu.
<http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/upload/files/Yazilar/SurgunmuSoykirimmi.pdf>
- Hovannisian. Richard G. *Armenia on the Road to Independence, 1918*. University of California Press. 1967.
- Kaçaznuni. Ovanes. *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok/(1923 Parti Konferansı'na Rapor)*, Çev: Arif Acaloğlu, Kaynak Yayınları, 2008.

- Kajaznuni, Hovhannes. *The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtzoutiun) Has Nothing to Do Anymore*, Edited by John Roy Carlson (Arthur A. Derounian), Armenian Information Service, New York, 1955.
- Lütem, Ömer Engin. “1919 Paris Barış Konferansı’nda Ermeni Talepleri.” *Ermeni Araştırmaları* 22 (2006): 163-178.
- Nansen, Fridtjof, “Armenian Refugees”, *League of Nations Document C. 237*. 1924.
- Pasdermadjian, Garegin; Garō, Armēn. *Why Armenia Should be Free: Armenia’s Rôle in the Present War*. Hairenik Publishing Company. 1918.
- Suny, Ronald Grigor. “1915’te Müslümanlaştırılan: Tarih ve Tanık”, *Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler, Konferans Tebliğleri Kasım 2013*, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, (Temmuz 2015): 177-181.

EK – 1

ABD BAŞKANI WILSON'UN 22 KASIM 1920
ERMENİLERE ARMAĞANI

NOT: TÜRKLER ve ERMENİLER 25 KASIM 1920'DE İKİNCİ İKİLİ BARIŞ GÖRÜŞMELERİNE BAŞLAMISLAR, 2 ARALIKTA GÜMRÜ BARIŞ ANTLAŞMASINI İMZALAMIŞLARDIR. BU DURUMDA WILSON HARİTASI GEÇERLİK KAZANMAMIŞTIR.

EK – 2

VRATSIYAN'IN 25 KASIM 1920 TARİHLİ TELGRAFI

Oltu – Gümrü Savaşının hezimetini sonunda ağır ateşkes koşullarını kabul etmek zorunda kalan Ohancıyan Hükümeti, 23 Kasım 1920 tarihinde istifa etmiş 38 yaşındaki Simon Vratsiyan Başbakan olmuştu. Yeni Başbakan 25 Kasım'da sıra dışı bir telgraf çekmişti:

BELGE: 30 (Çeviri)

Sivas/Celâl

25 Teşrinisani 336 (1920)
272/K/300
Karargâh

Harb raporudur.

Büyük Millet Meclisi Riyasetine,

1 — Erivan Ermeni Hükümetinden ikinci maddede muharrer telgrafname nam-ı devletlerine ve Türkçe olarak alınmıştır.

2 — Büyük Meclis Hükümeti Riyasetine: Ohan Canyan kabinesinin istifası üzerine Ermeni Parlamentosunun emri ile yeni kabineyi teşkil memur oldum. Kabinenin maksadı hem civar hükümetlerle hüs-ü münasebatta bulunmak ve bahusus Türkiye ile sulhu neticelendirmektir. Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Aleksandrpol'de (Gümrü) başlamış olan müzakerat-ı sulhiyye-i tarafeyn hukuk ve menafii mütakabillesinin tahtı temline alacak surette her iki millet için de iyi bir neticeye iktiran ettirilmesi lüzumuna kail olduğu ümidini beslemekteyim.

İmza: Nazırlar Reisi ve Hariciye Nazırı Varazyan

3 — Yeni Nazırlar Reisi Gümrü'de Ermeni sulh heyeti murahhasası riyasetine çektiği bir telgrafnamede heyetine eski kabine tarafından verilen memuriyeti tasdik ettiğini bildirmiştir. Yeni kabine reisi de Taşnak Fırkasına mensup olduğu işitilmiştir.

**Şark Cephesi Kumandan
Kazım Karabekir**

Erivan Ermeni Hükümeti Nazırlar Reisi ve Hariciye Nazırı Varazyanın T.B.M.M. Reisi Mustafa Kemâl'e göndermiş olduğu 25 Kasım 1920 tarihli telgraf.

182

Bu telgraf, Vratsiyan Hükümetinin, 23 Nisan'da (San Remo'da) "yok" kabul edilen, Mustafa Kemal Paşa (MKP) ve Kuvayı Milliye arkadaşlarının TBMM Hükümeti ile barış talebinin belgesidir. Ermeniler 7 ayda MKP & TBMM gerçeğini görmüşlerdir.

EK – 3

VRATSİYAN'IN 18 MART 1921 TARİHLİ MEKTUBU

Simon Vratisyan, 1921 yılı Şubat ayında Bolşeviklere karşı bir ayaklanma başlattı. başarılı olamayınca, Türk yüksek komutasının Erivan'daki temsilcisi Bahaettin (Şakir)'e, aşağıdaki çaresiz notu gönderdi:

“Lütfen bu talebimi derhal yüksek makamlarınıza iletiniz ve size açıkladığım üzere, derhal yanıtlamalarını temin ediniz.

“Ermenilerin Bolşeviklere karşı yürüttüğü savaşın, sadece Ermenistan'ın kendi özgürlüğü ve bağımsızlığı için değil, aynı zamanda Yakın Doğu'daki tüm milletlerinin çıkarlarına hizmet etmekte olduğuna ikna olmuş durumdayız.

“Bu nedenle, Ermenistan bu savaş sırasında komşularından yardım alacağını ümit etmektedir. Zaten, en başta, Türk halkının çıkarları da Ermenistan'ın bu savaştan muzaffer çıkıp bağımsızlığını korumasını gerektirmektedir.

“Ermeni Hükümeti bu inanca güvenerek, iki halkın karşılıklı çıkarları adına ve mümkün olduğu kadar acil olarak, aşağıdakileri Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin hükümetinden rica etmektedir:

Şu anda Erivan cephesinde bulunan Ermeni savaş suçlularının iade edilmesi.

Belirli koşullar altında, Ermeni ordusuna biraz cephane verilmesi: öncelikle fişekler Rus malı üç-çizgili tüfekler ve Türk mavzerlerine uygun olmalı veya Rus ve Lepel sistemi tüfekler için olmalı.

Eğer Büyük Millet Meclisi Hükümeti Ermenistan'a askeri yardım göndermeyi mümkün görürse ve eğer muktedirse ne ölçüde ve ne zaman yapabileceğini lütfen bize bildiriniz.

Bu çağrıyı yapan Ermeni hükümeti, Aleksandropol Antlaşmasıyla kurulan ve Bolşevik yönetimi sırasında zarar gören dostane ilişkilere güvenmektedir. Saygıyla,

*Simon Vratisyan
Ermenistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı
18.3.1921*

Ermeni Soykırımı İddialarının Sosyal-Psikolojik Perspektiften Genel Bir Değerlendirmesi

Kasım TATLILIOĞLU*
Nuri DEMİREL**

Özet: *Yüzyıllarca Anadolu'da Türklerle uyum içinde yaşayan Ermenilerin bir kısmı, 19. Yüzyılda başlayan milliyetçilik akımı ve dış kışkırtmalar sonucu ayaklanarak özellikle I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmıştır. Çok boyutlu özelliği ile Ermeni Sorunu, tartışmaya oldukça açık, siyasi bir meseledir. Ermeni Sorunu, Osmanlı Ermenilerinin otonomi talepleri ile 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır. 1965 yılından beri Ermeni Diasporası, Ermeni Sorunu'nu "Büyük Ermenistan" hayalini gerçekleştirecek bir siyasi araç olarak kullanmaktadır. Bugün, Ermeni Sorunu, Türkiye'nin diğer ülkelerle ikili ve çok yönlü ilişkilerini olumsuz yönde etkilemektedir. Ermeni Diasporası ABD, Fransa ve Rusya'da çok aktiftir ve hedefleri doğrultusunda sistematik bir şekilde çalışmaya devam etmek için iyi organize edilmiş bir organizasyon kurmuştur. Ermeni Sorunu'nun ortaya çıkmasına neden olan büyük ülkelere yerleşen bazı Ermenilerin kurduğu radikal milliyetçi kuruluşlar, tarih boyunca Ermenileri "mazlum ve muhalif bir millet" olarak göstermişler ve bundan bazı avantajlar elde etmişlerdir. Bu kuruluşlar, uluslararası konjonktürel gelişmeleri ve uluslararası siyasi meseleleri izlemekte, Türkiye'yi her zaman uluslararası toplumla kritik durumlara sokmayı hedeflemektedir. 1915 Olaylarını bir baskı aracı olarak kullanmakta ve varlık sebebi yapmaktadırlar. Bu, her zaman Ermenilerin millet olma duygusunu pekiştirmek için kullanılmıştır. Ermeni Diasporasının faaliyetleri her geçen gün artmaktadır. Gelinek nokta ve devam etmekte olan, çözüm vaat etmeyen*

* Doç. Dr. Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Bingöl, TÜRKİYE. kasimtatlili@hotmail.com. 05056796559. ORCID: 0000-0001-5964-4343.

** Dr. Öğretim üyesi, Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, Bingöl, TÜRKİYE. nuridemirel73@gmail.com. 0 534 3078724, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4172-4414>.

sürece, konunun daha farklı bir perspektiften ele alınması gerektiğinin ve farklı tetkik araçlarıyla incelenmesinin şart olduğunu düşünmektedir. Çalışmanın hazırlanması için, kapsamlı literatür taraması, sonuç çıkarma ve yorumlar yapma temel metodoloji olarak benimsenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Sevk ve İskan, Ermeni diasporası, kimlik, bellek, ajitasyon, sosyal ve duygusal bağ.*

Araştırma Tipi: *Literatür taraması.*

Giriş

Ermenilerin Türklerle 1000 yıl uyumlu bir şekilde yaşadığı günleri unutan radikal milliyetçi Ermeni gruplar (komiteciler), dış güçlerin kendi menfaatleri doğrultusunda yaptıkları kışkırtmalara çabuk kanmışlardır. Osmanlı Devleti'ni tarih sahnesinden silmek isteyen Batılı devletler bu amaçla 20. yüzyılın sonlarında milliyetçi Ermenileri maşa ve taşeron olarak kullanmışlardır. Ermeni komitecilerin hem teşviki hem de zorlamasıyla I. Dünya Savaşı sırasında pek çok Ermeni cephede düşmanla aynı saflarda Türklere karşı savaşmışlardır. Cephe gerisinde de kadın, çocuk, genç, yaşlı gözetmeksizin büyük bir katliam yapılmıştır. Başlangıçta Ruslarla beraber, “*gönüllü alaylar*” adıyla saldırgan faaliyetlerini yürüten milliyetçi Ermeniler, Milli Mücadele döneminde de İngiliz ve Fransızlarla birlikte hareket ederek emellerini sürdürmüşlerdir. I. Dünya Savaşı ile milliyetçi Ermeniler Büyük Ermenistan ideali için büyük heyecana kapılmışlardır. Osmanlı ordusunun Sarıkamış'ta büyük bir facia yaşaması, arkasından İngiltere ve Fransa'nın Çanakkale'ye saldırmasıyla Ermeni komitecileri savaşan Osmanlı ordularını arkadan vurmak ve ikmal yollarını kesmek için harekete geçmişlerdir (Karacakaya, 2005).

Emperyalist ülkelerin kışkırtmasıyla bölgeyi çok iyi bilen radikal milliyetçi Ermeniler planları için harekete geçmişlerdir. Yaptıkları katliamların en temel sebebi Doğu Anadolu çevresinde Ermeni nüfusunun Türk nüfusundan fazla olduğunu ispatlamaktır. Amaç, Ermeni soykırımı iddialarını ve Ermenilerin taleplerini dünya kamuoyuna duyurmaktır. Nihai hedef ise “*Büyük Ermenistan rüyasıdır*”. Büyük Ermenistan'a giden yolda atılması gereken en önemli adım; asılsız, gerçek dışı iddialar konusunda kamuoyu oluşturmaktır (Güler-Akgül, 2007; Uluada, 2006; akt: Şengül, 2014: 70).

Sonuçta gelinen noktada Ermeni Meselesi, insanlık ya da Hıristiyanlık sorunu değil, Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etmek isteyenlerin, kin, nefret, düşmanlık ve çıkar üzerine kurdukları bir meseledir. Bugün de genç Türkiye Cumhuriyeti'ni her alanda zor bırakmak isteyenlerin sık sık başvurdukları bir argümandır.

1. Soykırım İddialarının Sosyo-Kültürel ve Psikolojik Boyutları

Ermeni Diaspora örgütlerinin Türkiye'ye yönelik saldırgan faaliyetleri artık yalnızca diaspora Ermenilerinin yaşadıkları ülkelerin değil, aynı zamanda sosyal, kültürel, psikolojik ve duygusal bağlarını devam ettirdikleri anavatanlarının dış politikalarına açıkça yön vermektedir. Türkiye'yi

uluslararası sahada rahatsız eden soykırım iddiaları, temel olarak radikal milliyetçi Ermeni elitler tarafından izlenen bir kültürel kimlik politikasının yansımalarıdır. Soykırıma dayalı kimlik politikaları bağlamında Ermenistan, Diaspora tarafından etki altına alınmış olup Ermenistan'ın iç ve dış siyaseti yönlendirilmektedir. Bunun temel nedeni, Ermeni Diasporası'nın tarihsel, kültürel, sosyal, psikolojik ve duygusal bir değer yaratarak tüm Ermenileri ortak bir zeminde bir arada tutma gereksinimidir (Arı, 2000).

Diaspora varlığını sürdürmek için soykırım iddialarıyla, öncelikle asimile olma tehlikesinin önüne geçerek, Ermeni vatandaşlarının hayallerindeki psikolojik anavatanlarıyla bir bağ kurmalarını canlı tutmaya çalışmaktadır. Yani asimilasyona karşı soykırım iddiaları bir kalkan olarak kullanılmaktadır. Diğer taraftan Diaspora kendi topluluklarını ayakta tutmak ve en başta gençler arasındaki kimlik bunalımının önüne geçmeyi planlamaktadır. Anadilini unutan, dinini terk eden ve her geçen gün asimile olan bir nesle yönelik olarak Ermeni elitler şunları yapmaktadır: Ermenileri bir arada tutacak tarihi bir olayı bilinçaltlarına yerleştirmek, hafızalarına kazımak, yaşadıkları toplumda mazlum olmalarını sağlayacak ve sonsuz barınma hakkı verecek bir trajediyi, yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmış kültürlerini yaşatabilme direnci kazandıracak bir mekanizmayı harekete geçirmek. (Sevinç, 2000) Böylece soykırım temelli bir kimlik ve kişilik inşa etmek yegâne gayeleri haline gelmiştir.

Ermeniler diasporayı ulusal bir karaktere büründürerek, mevcut olan ulusal kimlik bilinçlerini "*çok boyutlu kimlik*" çerçevesiyle "*farklılıkların korunduğu bütünleşme*" olarak belirlemişlerdir. Ermeniler, tarih boyunca çok kültürlü bir etkiye maruz kalmışlardır ve Ermenilerin en çok etki altında kaldığı kültür Türk kültürüdür (Zekiyan, 2002; Akt: Boyacıoğlu, 2005: 6). Ortak bir ulus kimliğini yerleştirmek konusunda ise Ermeni kiliseleri etkin bir işlev görmektedir. Her Ermeni erken yaştan itibaren sözde soykırım hikâyeleri ile büyümektedirler. İstisnasız her evde soykırım köşeleri vardır. (Çözmez, 2005). Böylece her Ermeni ferdinin hafızasında soykırım masallarını canlı "*Büyük Ermenistan*" hayalini gerçekleştirmeyi arzulamaktadırlar. Psikolojik zararlar, travmalar, kolektif bir şuur oluşturmada belirleyici olmaktadır. "*Mağduriyet psikolojisi*" yaratılarak, Ermenilerin aynı çatı altında toplanmasını sağlamaktadırlar. Kilise ve Diaspora'yı arkasına alan Ermeni elitleri, ulusal ve uluslararası platformlarda planlı ve sistemli olarak hareket etmektedirler. (Göka, 2001). Sonuçta diğerlerine nefretle bakan, diğerlerini ötekileştiren bir nesil yetiştirilmektedir.

Ermeni Diasporası'nın yürüttüğü kimlik siyaseti, Türkiye'nin ikili ve çok yönlü ilişkilerine zarar vermektedir. Türkiye'ye yapılması gereken askeri ve

ekonomik yardımları bile etkileyecek bir güce sahiptir. (Amanoğlu, 2004; Akt: Boyacıoğlu, 2005: 29). Ermeni, Diasporası, Ermeni toplumunun kendi öz kimliklerini yaşama, yaşatma ve koruma imkânlarına daha kolay sahip olmasında etkin bir rol üstlenerek, bu rolünü tüm platformlarda çetin bir şekilde sürdürmektedir.

“Ermeni Diasporası, kullandıkları milliyetçilik tezlerini soyut temellere dayandırarak gerçekçi bir akım ortaya çıkarmak istemektedirler. Bu durumdan beklenen kasıt ise Ermeni ulusunun kaybolmakta olan benliklerini yeniden ortaya çıkarabilmek amaçlı ortaya çıkarılmış çıkar beklentilerinden ibarettir. Bu nedenle Ermeni Diasporası, geleceğe dair isteklerin belirtildiği bir birlik oluşturmak yerine, geçmişe dair ortak bir zemin oluşturarak Ermeni milletini bir arada tutmayı amaçlamaktadır.” (Boyacıoğlu, 2005: 28). Bugün geline nokta, Ermeni Diasporası her alanda çok güçlenmiştir.

“Diasporadaki Ermeniler yaşadıkları ülkelerde gençlik ve spor kuruluşları, sosyal yardım kuruluşları ve toplumsal merkezler oluşturarak milli duyguları ve heyecanları sürekli taze tutmaya çalışmaktadırlar. Ayrıca, dayanışma içinde birçok alanda olduğu gibi eğitim ve kültür alanında da faaliyetlerini genişletmiştir. Bu alanda üniversiteler, araştırma-geliştirme (AR-GE) kuruluşları ve enstitülerde yapılan çalışmalar Ermeni Diasporası’nın faaliyet alanlarıdır. Amerika Birleşik Devletleri ile Avrupa devletleri başta olmakla beraber dünyanın pek çok ülkesinde Ermenilerle alakalı gazete, dergi, kitap, vb. araçlarla basımlar yapılmaktadır. Basımlarda Ermeniler üzerine kültür, sanat, tarih ve edebiyat incelemeleri yer almaktadır.” (Kantarıcı, 2001: 79-89).

Soykırım iddiaları, Ermeni Diasporası’nın kimliğini şekillendiren, davranışlarını yönlendiren, kolektif bir bilinç oluşturan unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Soykırım iddiaları Ermeni Diasporası’nın birliktelik ve dayanışma duygusunu güçlendirmiş böylece Ermeniler hayallerini süsleyen ve yurttaşlarına heyecan katan bir vatan algısına bağlanmışlardır. Bu amaç doğrultusunda birçok alanda mücadele etme deneyimine sahip olmuşlardır. Ermeni Diasporası, en başta ABD’de olduğu gibi birçok ülkede “birlikte daha güçlü oluruz” düşüncesiyle belli bölgelerde yoğunlaşarak çok iyi organize olmuşlardır.

2. Bazı Sosyal ve Psikolojik Kavramlar Işığında Soykırım İddiasının Değerlendirilmesi

Ermeni Diasporası örgütleri, uluslararası alanda psikolojik üstünlüğü ele geçirmek için çok sayıda yöntemi kullanmaktadır. Soğuk Savaş döneminde,

psikolojik savaşın da ön plana geçmesiyle, Ermeni örgütleri bunu fırsat bilerek, uluslararası kamuoyunu kendi yanlarına çekmeyi büyük ölçüde başarmışlardır. Bu örgütlerin soykırım iddialarını meşrulaştırmak için kullandıkları bazı yöntemlerden birkaçını şöyle sıralayabiliriz:

2.1. Mağduriyet psikolojisi (*victimization psychology*): Bu psikolojideki kişi, sürekli kaderine ve şansına lanet etme hissiyatında olup, sürekli başkalarını sorumlu tutma eğilimindedir. Kişi, bu psikoloji içindeyken kendini sürekli kurban rolüne hapsedmekte, hep edilgen tarafta kalmayı tercih etmektedir. Duygular, bir toplumun değerlerine bağlıdır. İnsan türünün yaşamını sürdürmesi topluluklar oluşmasına bağlıdır. Ermeni Diaspora örgütleri, soykırım iddialarını meşru kılmak için mağduriyet psikolojisini çok iyi kullanmaktadır.

2.2. Ajitasyon (*agitation*): Genel olarak kişisel ruh bozukluğu nedenlerine, aynı zamanda çevrenin tutum ve davranışına da bağlı olarak davranışsal ve ruhsal heyecanlılık şeklinde beliren az ya da çok tutarsız aşırı davranışlardır. Kuvvetli bir şeyi hareket ettirme eylemi; bir şeyin sallanması veya karıştırılması, kamuoyunu bir şey için veya aleyhine karıştırmaya teşebbüs etme hareketi, heyecan, rahatsızlık veya endişe hali gibi birçok anlam için kullanılan bir kelimedir. Ermeni Diasporası örgütleri, psikolojik ajitasyon yöntemini çok sistematik bir şekilde kullanarak nesilleri ajite etmeye devam etmektedir. Böylece, psikolojik bir heyecan uyandırarak, soykırım bilincini belleklerinde sürekli taze tutmaya çalışmaktadırlar.

2.3. Bilinçaltı (*subconscious*): Bilinçaltı, yaşadığımız bütün anıları kaydeder. Tüm bu kaydedilenlere anlamlar yüklenir, bu anlam kişinin davranışlarına dönüşür. Kişiyi korumak adına olumsuz duygu yüklü anıları bastırır, ancak baskılanmış duygular yok olup gitmez, farklı şekilde ortaya çıkar. Bilinçaltı, bütün duygulara hâkim olup, tepkilerimiz yaşadığımız tüm duyguların kaynağıdır. Küçük yaşlarda anne-baba ve çevresindeki insanlar kişiye nasıl davranmışsa bilinçaltımız bunları kaydeder. Olumsuz duygu yüklü anıları bastırır. Ancak bir süre sonra başka bir davranış olarak, kılıf değiştirerek ortaya çıkar. Bilinçli olarak yaptığımız bir davranışa bilinçaltı duygu yükler ve kaydeder. (www.iienstitu.com/blog). Bu amaçla, Ermeni Diasporası örgütleri, soykırım iddialarını, küçük yaşlardan itibaren her Ermeni çocuğunun bilinçaltına yerleştirmektedir. Böylece, her Ermeni bireyin bilinçaltına yerleştirilmiş olan sözde soykırım, onların kişiliğinin bir parçası haline gelmekte, onların duygu, düşünce, davranış ve tepkilerine yön vermektedir.

2.4. Koşullu refleks (*conditioned reflex*): Organizmanın önceleri herhangi bir tepkide bulunmadığı bir uyarıcıya, belli koşulların sonucunda tepkide bulunmayı öğrenmesine “*koşullu refleks*” denir. Rus fizyolog, psikolog ve fizikçi olan İ.P. Pavlov’un geliştirmiş olduğu bu kavram, Komünist Rusya’da büyük rağbet ve destek görmüştür. Çünkü, bu yöntemle ‘halkların’ Marxist ideolojiye kolayca koşullandırılabilceği beklentisi vardı. İnsanların duyguları, inançları, tutumları, korkuları, kaygıları bu yöntemle koşullandırılmaktadır. Bireyler böylece, ani tepkilerde bulunmaktadır. Ermeni Diasporası örgütleri de bu yöntemle, her Ermeni bireyi, soykırım inancına koşullandırmaktadır. Diğerlerine karşı, ani ve fevri tepkilerde bulunmaktadırlar.

2.5. Arketipler (*archetypes*): Psikolojide ilk defa C.G. Jung tarafından kullanılan “*arketip*” kavramı, kolektif bilinçaltını oluşturan öğelerdir. Kalıtsal eğilimler doğrultusunda bireyin hayatına rehberlik eden ve ortak bilinçdışının içinde yer alan arketipler, yoğun duygusal öğeler ve enerjiler taşıyan evrensel düşünce biçimleridir (Yılmaz, 2018). Ermeni diaspora örgütleri yerleştirmek istedikleri algıyı arketipler yoluyla anlatan hikayeler, masallar, resimler, markalar, semboller, vb. yollarla sundukları hizmetlerle kültürel bir inanç ve yaşam biçimi oluşturmayı amaçlamaktadır. Arketiplere dayalı bu iletişim anlayışının, halkın kişilik özellikleri ve etkilendiği sosyal faktörler doğrultusunda duygusal bileşenler üzerinde etkili olduğu sonucuna da varılmaktadır. Ermeni diaspora örgütleri yoğun propaganda faaliyetleriyle, her Ermeni bireyin belleğine bu soykırım şuurunu (bilincini) oluşturmaktadır.

2.6. İkna (*persuasion*): İkna; bir mesajla; inançlarda, tutumlarda ya da davranışlarda değişikliğe neden olma sürecidir İknaya götüren iki yol vardır: Birincisi, “merkezi yolla ikna etme” yönetimidir. Bu ikna yoluyla, ilgilenecek kişilerin savlara odaklanması ve destekleyici düşüncelerle tepki vermesi gerçekleşir. Bu durumda, Ermeni Diasporası örgütleri ders kitapları, gazeteler, basın yayın yoluyla sistematik olarak ikna çabalarını yapmaktadırlar. İkinci ikna etme yolu ise; “çevresel yolla ikna etme” yönetimidir. İlgilenecek kişilerin, konuşmacının çekiciliği gibi rastlantısal ipuçlarından etkilenmesiyle gerçekleşir. İkinci duruma örnek olarak, Roma Katolik Kilisesi ruhani lider Papa Fransuva, ABD Başkanı Joe Biden, vb. gibi devlet başkanlarının, sanat, siyaset, spor, bilim alanlarında tanınmış kişilerin, iddialarını kullanarak savlarına meşruluk kazandırmayı amaçlamaktadırlar. (Myers, 2015: 228) Böylece savlarına meşruluk kazandırmak için ikna yönetimini de etkili olarak kullandıklarını söyleyebiliriz.

2.7. İtaat (obedience): Doğrudan buyruk ve emirlere uygun davranma biçimine “*itaat*” denir. Her Ermeni birey, kendisine dayatılan soykırım iddialarına uygun davranmaktadır. Ermeni bireyler; diaspora örgütlerinin akıll ve gerçeklik dışı hayal ürünü tezlerine itiraz edip, karşı gelirse ya da savunmazsa değişik şekillerde yaptırımlarla karşılaşmaktadırlar. Korkudan veya sosyal baskıdan dolayı bu hayal ürünü iddiaları destekleyen Ermeni bireyler da elbette vardır. Bir kısmı bu iddiaların fantezi olduğuna inansa da grup baskısından dolayı sesini çıkaramamaktadır.

2.8. Kitle psikolojisi (mass psychology): Kitle psikolojisi, bireyi, bir kabilenin, bir milletin, bir sınıfın, bir zümrenin, bir kurumun üyesi ya da belli bir zamanda bir araya gelip belli bir amaç için örgütlenmeye gitmiş bir insan kitlesinin parçası gibi ele alır. Kitlelerin şuarsuz hareketlerinin, fertlerin şuarlı faaliyetlerinin yerine geçmesi çağımızın başlıca vasıflarındandır. “Kitlenin bir parçası haline gelen, egemenliği altına giren bireyin bilinçli kişiliği kaybolur. Kitle psikolojisinin oluşması, bireysel psikolojinin kaybolmasına, duyguların bireysel olmaktan çıkıp kolektif hale gelmesine yol açar. Akıll ve zekânın öneminin azaldığı, bireyin kitlesel ölçütlere uyum sağlayarak davranışlarında bunları sergilediği bu durumda toplumca benimsenmiş değerlere, inançlara bireysel ve grupsal düzeylerde karşı çıkıldığında toplumsal dışlanmanın gerçekleştiği, şiddetin baş gösterdiği görülür.” (Şipal, 2021) Kitle psikolojisinin yarattığı ortam sebebiyle ılımlı, ölçülü, makul ve itidalli olarak ifade edilen Ermeni bireyler bile, yaşanan trajik olayların soykırım olarak kabul görmesi konusunda mutabıktırlar. Çünkü, kitle psikolojisi bunu zorunlu kılmaktadır.

2.9. Yansıtma (projeksiyon): Bireyin sakladığı kişilik özelliklerini başka bireylerde görme eğilimine “*yansıtma*” denir. Benliğin kendisine yakıştıramadığı duygu ve düşünceleri çevresindeki insanlara atfetmesidir. “*Kişi kendinden bilir işi*” misalinde olduğu gibi, kişinin kendine ait olan kabul edilemez eksikliklerini, hatalarını ya da suçlarını, başkasının üzerine atmasıdır (www.egitimlik.com). Tüm tarihi gerçeklere, bilgi ve belgelere bakılacak olursa, Ermeni komiteciler kesinkes geniş çaplı etnik temizlik, belki de soykırım yapmışlardır. Ancak bu komitecilerin devamı niteliğindeki bugünün Ermeni Diasporası örgütleri, bu kompleksten kurtulmak için Türk milletini soykırımcı olmakla suçlayarak gerçeği çarpıtmaktadırlar. Öfke yaratan ya da kabul edilmeyen duyguların ve suçluluk duyguları uyandıracak nitelikteki içgüdüsel dürtülerin, düşünce ve isteklerin diğer insanlara yüklenmesi ile gerçekleşir (Tarhan & Kılıç, 2019: 73).

2.10. Manipülasyon (*manipulation*): Başkalarının algılarını, fikirlerini ve davranışlarını ona hissettirmeden çeşitli taktikler ile aldatma yoluyla değiştirmeyi amaçlayan sosyal etkiye “*manipülasyon*” denir. Yapılan manipülasyon yöntemleri, manipülasyon yapan kişinin menfaatleri doğrultusunda sömürücü, kurnaz ve aldatıcı bir etki yaratır. Manipülasyon birçok tekniklerle yapılmaktadır. Ermeni Diasporası örgütleri manipülasyon tekniğini ulusal ve uluslararası platformlarda çok etkili kullanmaktadır.

2.11. Dezenformasyon (*disinformation*): Dezenformasyon en kısa tanımıyla, bilginin, gerçeğin bilinçli ve kasıtlı olarak çarpıtılmasıdır. Geniş tanımlarıyla ele alırsak dezenformasyon; kasıtlı olarak değiştirilen, gerçek dışı sunulan ve bir yönlendirme amacı taşıyan haber ve bilgilendirmeleri ifade eder. Sahte belge üretmek, el yazıları ile belge üretmek, fotomontaj yapmak, montaj filmler çekmek, tek merkezden ve elden fabrikasyon istihbarat ve dedikoduların duyurulması gibi yöntemlerle yapılabilmektedir. Dezenformasyon bilgiler; manipülasyon, propaganda, dalga geçme, dikkat çekme ve kitleyi yönlendirme amacı taşır. Kitleyi ikna etmek ve yönlendirmek amacıyla kullanılan gerçeğin yerine yalan, eksik ve gerçekten uzak bir biçimde ortaya yayılır. Bu, Ermeni Diasporası örgütlerinin sık başvurduğu ve çok başarılı bir şekilde uyguladığı bir yöntemdir.

2.12. Bilişsel çelişki (*cognitive conflict*): Bilişsel çelişki, “kişinin kendini haklı çıkarma çabasıdır.” Ermeni soykırımını iddialarını savunan kişiler de kendilerini haklı çıkarmak için mutlaka bir bahane uydururlar.

2.13. İnkâr/Yadsıma (*denial*): İnkâr, “durumu kabullenmemektedir.” Ermeni Diasporası örgütleri, Ermeni komitecilerin yaptıkları vahşeti, kendilerinin sebep oldukları trajediyi inkâr etmeyi sürdürmektedir. İnkâr mekanizmasında, kişi gerçek durumu yok sayar.

2.14. Fantezi (*fantasy*): Fantezi; “sinema, resim gibi çeşitli sanat dalları ve edebiyatta gerçek olmayan hikâyelerin anlatımıdır.” Fantezi hayale dayalı anlatım tarzıdır. Fanteziye dayalı bilgiler, hoşnutluk uyandırır ve keyif verir. Ermeni Diasporası örgütleri fantezi içerikli yayınlarıyla bireylerinin duygu, düşünce ve inançlarını etkilemeye çalışmaktadırlar.

3. Sonuç

Osmanlı Ermenilerinin sevk ve iskani, 106 yıldır ülkemizde ve dünyada sistematik bir Şekilde kronik bir problem haline gelmiştir. Bu sürecin bayrak taŐıyıcılıđını üstelenen Ermeni Diasporası rgtleri, uluslararası konjonktürde her zaman Ermenileri ezilmiŐ ve mazlum bir toplum olarak göstererek, 1915 Olaylarını bir baskı aracı olarak kullanmaya devam etmektedirler. Radikal milliyetçi Ermeni elitleri, bu durumu bir varlık sebebi haline getirmiŐler ve Ermenilerin millet olma bilinci oluŐturulurken de daima soykırım iddialarını kullanmışlardır. Türkiye’yi her zaman rahatsız eden soykırım iddiaları, politik yansımalarının haricinde, temel olarak Ermeni elitler tarafından izlenen bir kültürel kimlik bilinci oluşturma çabasını gütmektedir. Bunun temel nedeni, Ermeni Diasporasını bir arada tutan coğrafı bir temelin eksikliğini, tarihsel, sosyal, kültürel ve duygusal bir değer yaratarak giderme gereksinimidir. Diaspora, asimile olmamak için, birtakım hezeyanlar uydurmak zorundadır. Diaspora toplulukları, soykırım iddialarıyla bugünkü Ermenistan ile hayallerindeki psikolojik anavatanlarıyla, psikolojik ajitasyonlar üretmektedirler. Ermenilerin yaşadıkları toplumlarda çatıŐmasını istemeyen Ermeni elitler, korktukları kültürel asimilasyondan Ermenileri korumak için sözde soykırımı sistematik bir Şekilde kullanmaktadırlar. Ermeniceyi unutan yeni bir kuŐađa ve dinini terk eden bir nesille karşı karşıya olan Ermeni elitler için soykırım argümanı; Ermenileri birbirlerine kenetleyecek, tarihi bir olayı belleklerine ve bilinçaltlarına kazımayı, Ermenilerin yaşadıkları toplumlarda mazlum olmalarını sağlayacak ve sonsuz barınma hakkı verecek, bir trajediyi hatıralarda canlı tutmayı ve yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmış Ermeni kültürünü yaşatabilme direnci kazandıracak bir mekanizmayı harekete geçirmek için kullandıkları bir argümandır.

Rusya, İnan vb. devletler tarafından bilinçli olarak uygulanan asimilasyonla yüz yüze kalmış olan Ermeni toplumu, kaybolmak üzere olan kimliklerini yeniden ortaya ıkarılabilmek için yıllardır “*Türk düşmanlığı*” ile Ermeni ulus bilincini uyandırmaya çalışmaktadır. Bu fikirden yola çıkan dıŐarda Ermeni Diasporası ve içeride ırki ve FaŐızan Ermeni partileri, kimlik oluŐurmada daha radikal bir yapıya sahiptir. Bugün gelinen aŐamada, soykırımı dayalı oluŐturulan kimlikte, Ermenistan’da yaşayan kültürel kimliklerini korumak amaçlı çıktıkları yolda, uluslararası aktörlerden biri haline gelmiŐlerdir. (zdemir, 2004) Buldukları yerlerde, Türkiye’nin dış politikasını etkileyecek bir güce ulaŐmıŐlardır. Ermeni ulus bilincini yeniden uyandırabilmek için harekete geçen Diaspora ve kilise başta olmak üzere tüm Ermeni rgtleri, milliyetçilik duygularını yeniden harekete geçirmek ve kaybetmek üzere olduğu gençliği de tekrardan kazanabilmek için Ermeni

sevk ve iskanını kullanmaktadırlar. (Laçiner, 2003; Akt: Boyacıoğlu, 2005: 29). Kiliselerdeki bazı papazlar bu konuda ne yazık ki, kin, nefret ve düşmanlık duygularının oluşumunda etkili bir rol üstlenmektedir. Ermeni ulusal kimliği, “soykırım” ve 1915’te sevk ve iskanın neden olduğu “mağduriyet” etrafında şekillenmektedir. Ermenistan devlet politikası ve Ermeni Diasporası örgütlerinin de geleneksel politikaları çerçevesinde soykırım iddiaları çocuklara okul çağında sosyalleşme sürecinde, bilinçli (kasıtlı) olarak öğretilmektedir. “Diasporaya karşılık Türklerde, benzer nitelikte Ermeni tarafını ötekileştiren, dışlayan, ayrıştıran, baskılayan, zorbalık yapan bir kimlik inşası bulunmamaktadır. Diaspora her ne kadar Türkiye’deki Ermeni asıllı vatandaşların baskılara maruz kaldığını iddia etse de İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin gerçekleştirdiği basın açıklamaları bu iddiaların tam tersini beyan etmektedir.” (Boyacıoğlu, 2005: 60).

Ermeni Diasporası örgütleri, yapmış oldukları propagandalar neticesinde tüm dünyayı yanıltmakta ve yeni nesillere kin, nefret, intikam, saldırganlık, düşmanlık ve ölüm duyguları aşılamaktadır. Bu durumun arkasında radikal milliyetçi Ermeni elitlerin gerçekleşmesini istediği ve bunların birbirini izleyecek olan beklentileri vardır. Bu erişilemez beklentiler Ermeni ve Türk toplumu arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkilediğinden, iki toplum arasında ilişkiler hiçbir zaman istenilen düzeye gelememiştir.

Böyle bir şekillenme süreci sebebiyle diaspora Ermenileri kendi aralarında değişik konularda problem yaşasalar da (politik, mezhepsel, vb. mevzularda) Türkiye hakkındaki tutum ve davranışlarında genellikle mutabakat ve fikir birliği içindedirler. Zira “*Türk ve Türkiye düşmanlığı*” milli bir politika haline gelmiştir. Bu konuda da soykırım iddiaları tek dayanak ve tutanaklarıdır.

Bugüne kadar uydurma tarihi gerçeklerden yoksun Ermeni soykırım iddialarını tanıyan birçok ülke ve birçok uluslararası kuruluş bulunmaktadır. Tarihte olduğu gibi günümüzde de Ermeni toplumu üzerinden siyasî, ekonomik ve askeri olarak çıkar sağlamaya çalışan bazı ülkeler vardır. Yabancı ülkelerde alınan bu kararlar, tarihî ve bilimsel belgelerden çok, iç politik hesaplara ve Türkiye’yi uluslararası politik alanda kısıtlayıcı almaya yöneliktir. Ancak siyasî merkezlerin almış olduğu soykırım iddialarını destekleyen kararlar tarihî açıdan olduğu gibi hukuken de geçersizdir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin vatandaşlık bilinci ile kendine bağlı olan Ermeni asıllı vatandaşlarıyla hiçbir sorunu yoktur. Ermeni asıllı Türk vatandaşları da Ermenistan’daki ve diğer ülkelerdeki Ermeni toplumunun Türkiye aleyhindeki faaliyetlerinden rahatsızlık duymaktadır.

Günümüzde ise bütün bunlar unutulmuş özellikle diaspora Ermeni örgütleri; tarihleri ve geçmişleri soykırımlarla dolu olan milletlere, devletlere “*gelin biz sizinle katliamdasız*” dercesine iddia ettikleri “*Ermeni Soykırımını*” yasalastırarak kabul ettirmeye çalışmaktadır. Elbette ki, bu süreci siyasallaştırarak, politize ederek, bunu uluslararası münasebetlerde Türkiye Cumhuriyeti aleyhine kullanmak isteyen devletler, bu örgütlere desteklerini esirgememişlerdir.

Bugün Türkiye’yi asılsız soykırım iddiaları ile suçlayan bu devletler kendi geçmişlerine baktıklarında arkalarında kanlı bir tarih bıraktıklarını görmezlikten gelmektedir. Bu meselenin tam anlamıyla değerlendirilebilmesi için konunun uzmanlarına, yani tarihçilere bırakılması daha sağlıklı olacaktır. Bu tür konular, siyaset malzemesi yapılmamalıdır. Radikal milliyetçi gayelerle hareket eden Ermeni komitecilerin Birinci Dünya savaşına giden süreçte ve sonrasında yüzbinlerce yurttaşımızı vahşice katlettikleri açık ortadayken, sürdürülen soykırım söylemleri son derece şüphe uyandırmaktadır.

KAYNAKÇA

- Arı, Tayyar. “Lobiler ve Dış Politika”. İstanbul: Alfa Yayınları, 2000.
- Akçora, Ergun Öz. “Van Çevresinde Ermeni İsyanları”. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994.
- Akçora, Ergun Öz. “Fırat Havzasında Ermeni Propagandası ve Mektuplar.” *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı, 49 (1987): 127-150.
- Akçora, Ergun Öz. “Harput’ta 20. Yüzyıl Başlarına Kadar Türkler ile Ermeni Toplumunun Sosyo-Ekonomik Durumu ve Ermeni İsyanları.” *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı, 50 (1989): 183-203.
- Akçora, Ergun Öz. “Yaşayanların Dilinden Van’daki Ermeni Mezalimi.” Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü, 2, sayı 5 (1990): 145-171,
- Boyacıoğlu, Zeynep. “Ermeni Diasporasının Türk Dış Politikasına Etkileri.” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2005.
- Çömez, Turan. “Ermenistan İzlenimleri”. *Stratejik Analiz Dergisi*, 6, sayı 63 (2005): 66-70.
- Dağlı, Burçin. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeni Sorununun Doğuşu.” Erişim 20.12.2019. Haziran 2012. <https://tasam.org/tr>.
- Demir, Hande Seher. “Ermeni Meselesinin Hukuki Boyutu”. Ankara: Adalet Yayınevi, 2018.
- Freud, Sigmund. “Massenpsychologie und Ich-Analyse (Kitle psikolojisi). Çev., Kamuran Şipal, 7. Basım. İstanbul: Say Yayınları, 2021.
- Göka, Erol & Beyazyüz, Murat. “Türk-Ermeni Sorunun Psikolojik Boyutu.” *Ermeni Araştırmaları*, sayı 44 (2013): 123-164.
- Halaçoğlu, Yusuf. “Ermeni Tehciri ve Gerçekler.” Türkler. Cilt:13, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Halaçoğlu, Yusuf. “Ermeni Tehciri ve Gerçekler 1914-1918. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.

- Halaçoğlu, Yusuf. "Ermeniler: Sürgün ve Göç." Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.
- Halaçoğlu, Yusuf. "Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları." İstanbul: Babıali Kültür Yayınları, 2006.
- Karacakaya, Recep. "Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri". İstanbul: Andaç Yayınları, 2001.
- Küçük, Abdurrahman. "Ermeni Kilisesi ve Türkler." İstanbul: Andaç Yayınları, 2003.
- MEB (Milli Eğitim Bakanlığı). "Sunuş." *Bilimin Ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Nisan- 2003.
- Oğan, Sinan. "Ermenilerin Mağduriyet Psikolojisi: Olayların Perde Arkası." Erişim 30.11.2019. <https://tasam.org/tr>.
- Özdemir, Haluk. "Diaspora Ararat'ı Ararken: Ermeni Kimliği ve Soykırım İddiaları". *ASAM- Ermeni Araştırmaları; Tarih, Politika, Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Sayı 14-15 (2004): 75-98.
- Özocak, Özer. "Diaspora Kavramı ve Ermeni Diasporası." *Erciyes Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi*, sayı 2 (2015): 5-8.
- Sevinç, Necdet. "Osmanlı'dan Günümüze Misyoner Faaliyetleri." İstanbul: Milenyum Yayınları, 2002.
- Şener, Bekir Taner. "Lobicilik, ABD'de Ermeni Diasporasının Oluşması, Yaptığı Propoganda ve Lobi Faaliyetleri." (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2004.
- Şengül, Haluk. "Ermeni Tehciri ve Adapazar'ı Ermenileri." (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya, 2014.
- Şenol, Kürşat Selim. "1915 Ermeni Tehciri'nin Sosyo-Ekonomik Boyutları (Güzergah, Yardımlar, Demografi)." (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.
- Tiftik, Mehmet Ali. "Ermeni Tehciri ve Kütahya Ermenileri." (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya, 2009.

Tunçer, Asil Sıdkı. “ABD’de Ermeni Diasporası’nın Çalışmaları.” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). 9 Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2006.

Yılmaz, Fatma Begüm. “Carl Gustav Jung’un Arketipleri Bağlamında “Persil, Magnum ve Eti Canga” Reklam Filmlerinin Çözümlemeleri.” *Halkla İlişkiler ve Reklam Çalışmaları E-Dergisi*, 1 sayı 1 (2018): 98-110.

Çevrimiçi Linkler:

<https://www.memurlar.net/haber/825524/ermeni-tehcirinin-oldugu-1915-te-neler-olmustu.html>, Erişim 23.08.2019.

<https://www.google.com/search?q=Ermeni+Dosyası%3A+1915'te+Ne+Oldu%3F+%3A+Ermeni+Tehcir+Kanunu>, Erişim 23.08.2019.

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/04/150420_soykirim_mi_tehcir_mi_berill, Erişim 23.08.2019.

<http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/24-nisan-1915te-ne-oldu/>, Erişim 23.08.2019.

<http://www.trthaber.com>, Erişim 26.08.2019.

<http://www.psychologies.com.tr/neden-sucluluk-hissederiz/>, Erişim 14.10.2019.

<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7469.pdf>. 7469 sayılı Resmi Gazete, Kanunlar. Erişim 28.11.2019.

https://tasam.org/trTR/Icerik/4841/osmanli_imparatorlugunda_ermeni_sorunun_dogusu, Erişim 20.12.2019.

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Ajitasyon>, Erişim 01.05.2021.

<https://www.iienstitu.com/blog/bilincalti-nedir>, Erişim 01.05.2021.

<https://www.egitimlik.com/post/savunma-mekanizmasi-olarak-yansitma>, Erişim 01.05.2021.

Sovyet Ermenistanı'nın Demografik Yapısı (1920-1991)

Sinan KOÇAK*

Özet: *Bu makalede, Sovyet Ermenistanı'nın 1920-1991 yılları arasındaki demografik özellikleri incelenmiştir. Bu bağlamda nüfusun yerleşim yeri, cinsiyet yapısı, doğum, ölüm, medeni hâl, etnik yapı, dil, eğitim ve göç gibi özellikleri ele alınmıştır. Ermenistan İstatistik Kurumu'nun her yıl yayımladığı demografik el kitapları ve demografik yapı üzerine araştırmalar yapan Demoscop Weekly'nin yayımlanmış olduğu nüfus sayım sonuçları, çalışmanın temel kaynakları olmuştur. Bu çalışmanın amacı, Sovyet Ermenistanı'nın demografik yapısını detaylı bir şekilde incelemek ve yaşanan nüfus hareketliliklerini ortaya koymaktır.*

Bu makale kapsamında yapılan araştırma sonucunda, Sovyet Ermenistanı nüfusunun yıldıan yıla artış gösterdiği tespit edilmiştir. Ancak İkinci Dünya Savaşı yıllarında nüfusta bir azalma yaşanmıştır. Ayrıca bu dönemde, doğum oranları azalmış, ölüm oranları artmıştır. 1920-1959 yılları arasındaki dönemde Sovyet Ermenistanı nüfusunun büyük çoğunluğu kırsal kesimlerde yaşamaktaydı. Ancak bu durum 1959'den itibaren değişim göstermiş ve nüfusun önemli bir kısmı kentlere yerleşmeye başlamıştır. Sovyet Ermenistanı'nda nüfusun çoğunluğunu erkekler oluşturuyordu. Fakat İkinci Dünya Savaşı ve dış göçlerin etkisiyle kadın nüfusu erkek nüfusunu geçmiştir. 1991 yılına kadar, kadınların nüfus oranı erkeklerden her zaman daha yüksek olmuştur. Medeni hâle ait istatistiki veriler incelendiğinde, Sovyet Ermenistanı'nda evlilik oranının yüksek boşanma oranının ise düşük olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca kadınların erkeklere nazaran daha erken yaşlarda evlendikleri görülmüştür. Sovyet Ermenistanı'nda farklı etnik gruplardan insanlar yaşamaktaydı. Nüfusun çoğunluğunu Ermeniler oluşturmaktaydı. Ermenilerden sonra bölgede Türklerin oranı yüksekti. Ancak Ermenilerin

---

* ORCID: 0000-0001-7481-0100

Araştırma Görevlisi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı. sinankocak@ankara.edu.tr

uyguladıkları politikalarından dolayı Türkler, Azerbaycan'a göç etmek zorunda kalmıştır. Sovyet Ermenistanı'nda Ruslar ve Kürtler de sayı olarak diğer azınlık gruplarından fazlaydılar. Fakat tüm azınlıkların toplam nüfusa oranı, yaklaşık %3'e tekabül etmekteydi. Bölgede en çok konuşulan dil Ermeniceydi. Sonrasında Rusça gelmekteydi. Çünkü Sovyetler Birliği'nin uygulamış olduğu politikalar doğrultusunda birçok eğitim kurumunda Rusça eğitim verilmekteydi. Bununla birlikte nüfusun eğitim seviyesi yıldan yıla yükselmiştir. Göç ile ilgili tablolar, 1950-1968 arası dönemde, net göç oranının artış eğiliminde olduğunu ve 1968'den sonra azalmaların yaşandığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Demografi, Ermeni, Etnik Yapı, Nüfus, Sovyet Ermenistan*

Giriş

1918 yılında bağımsızlığını ilan eden *Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti* kısa ömürlü bir devlet olmuştur. Bu dönemde hükümetin başında olan Taşnaksutyun Partisi'nin başarısız politikalarının bir sonucu olarak 1920 yılının Aralık ayında Sovyetler, ülkede yönetimi devralmıştır. Ermenistan'ın Sovyetler Birliği'ne dâhil oluşu, bir savaş ya da bir isyan sonucunda olmamış, aksine kendi rızalarıyla gerçekleşmiştir. Sovyet Ermenistanı'nı 70 yıl boyunca Komünist Parti idare etmiştir. Taşnaksutyun Partisi haricindeki diğer siyasi partiler Sovyet Ermenistanı'na olumlu yaklaşmıştır.¹

Sovyet Ermenistanı, Sovyetler Birliği'nin Transkafkasya kolunun bir parçasıydı. Ermenistan'la birlikte diğer Transkafkasya ülkeleri Gürcistan ve Azerbaycan'dı. Bu ülkeler arasında en güçsüzü Sovyet Ermenistanı'ydı. Çünkü ekonomik açıdan güçsüz bir ülkeydi. Bundan dolayı bölgede alınacak kararlarda kendisinden büyük komşularının olurusunu alması gerekiyordu.²

Sovyetler Birliği'nde en karışık toplumlardan birisi Ermenilerdi. Ermeniler, Sovyetler Birliği'nin çeşitli bölgelerinde ikamet ediyorlardı. Ancak Ermenilerin çoğunluğu Sovyet Ermenistanı'nda yaşamaktaydı.

Ermenistan'ın Sovyetler Birliği'ne dâhil olmasının bir sonucu olarak demografik yapısında önemli değişimler yaşanmıştır. Sovyet rejimine karşı çıkan gruplar ülkeden göç etmişlerdir. Bazıları ise isyan hareketlerine giriştikleri için Sovyetler tarafından cezalandırılmıştır.³

Nüfus özelliklerine bakıldığında, Sovyet Ermenistanı'nın nüfusu genel itibariyle artış eğilimindeydi. Sadece İkinci Dünya Savaşı yıllarında nüfus artış hızı azalmıştır. Ayrıca bu dönemde doğum oranı azalmış, ölüm oranı ise artmıştır. Savaş döneminin son bulmasından sonra tekrardan nüfusta bir artış gözlemlenmiştir.

Sovyet Ermenistanı nüfusunun artış göstermesinde *Anavatan'a Geri Dönüş* çağrısının etkisi bulunmaktadır. Bu çağrı üzerine dünyanın çeşitli yerlerinden Ermeniler, Sovyet Ermenistanı topraklarına göç etmişlerdir. Türkiye'de de bu

---

1 Ronald Grigor Suny, *Ararat'a Bakmak Modern Tarihte Ermenistan* (İstanbul: Aras Yayıncılık,2015), 224; George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, 2.Baskı (İstanbul: Aras Yayıncılık,2016), 264-265.

2 Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, 266.

3 Suny, *Ararat*, 224-226.

konu bir süre tartışmalara yol açmışsa da hiçbir Ermeni, Sovyet Ermenistanı'na göç hareketinde bulunmamıştır.⁴

Sovyet Ermenistanı'nın ilk zamanlarında nüfusun büyük çoğunluğu kırsal kesimlerde yaşamaktaydı. Ancak bu durum 1959'dan sonra değişmiş ve nüfusun çoğunluğu kentlerde ikamet etmeye başlamıştır. 1959 yılına ait nüfus sayım sonuçları incelendiğinde, erkek nüfus oranında azalmaların yaşandığı gözlemlenmiştir. Bu tarihten itibaren Sovyet Ermenistanı'nda kadın nüfusun oranı, erkeklerden daha yüksek olmuştur. Sovyet Ermenistanı, çeşitli etnik gruplardan insanları bünyesinde barındırmaktaydı. Ancak Ermeniler dışındaki etnik grupların oranı çok düşüktü. Nüfusun büyük çoğunluğunu Ermeniler oluşturmaktaydı. Ermenilerden sonra Türklerin nüfusu önemli bir yere sahipti. Ancak Ermenilerin uygulamış olduğu sert politikaların bir sonucu olarak yıldan yıla Türklerin nüfusunda azalma yaşanmıştır. Ayrıca Ruslar ve Kürtler bölgede yaşayan diğer önemli azınlık gruplarıydı.

Bu çalışmanın amacı, Sovyet Ermenistanı'nın demografik özelliklerini ortaya koymaktır. Türkiye'de Sovyet Ermenistanı üzerine yapılmış çalışmaların sayısı kısıtlı olduğu için bu çalışmanın akademik dünyaya önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca Kafkasya'nın demografik yapısını inceleyen çalışmaların sayısı da azdır. Bu açıdan özgün nitelikte bir çalışma olacaktır.

Sovyet Ermenistanı'nın demografik yapısı hakkında bilgi veren kaynaklar, iki grupta yer almaktadır. Bunlar *Ermenistan Cumhuriyeti İstatistik Kurumu*'nun yayınlamış olduğu istatistiki veriler ve Sovyetler Birliği Dönemi'nde yapılmış nüfus sayım sonuçlarıdır. Sovyetler Birliği Dönemi'nde 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 ve 1989 yıllarında nüfus sayımları yapılmıştır. Bu sayım sonuçlarında, Sovyetler Birliği idaresinde yer alan toplulukların demografik özelliklerine ait önemli bilgiler yer almaktadır. Nüfus sayım sonuçlarına, dünyadaki birçok ülkenin demografik yapısı üzerine araştırmalar yapan *Demoscop Weekly*'nin web sitesi üzerinden ulaşılmaktadır. Bu sitedeki bilgiler bizzat Ermenistan İstatistik Kurumu verilerine ve Sovyetler Birliği Dönemi'nde yapılan nüfus sayım sonuçlarına dayandığı için birinci el kaynak niteliğindedir.

Bu makale, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Ermenistan coğrafyasının kısa bir tarihçesi verilecektir. Bu bölümde, Ermenistan coğrafyasında, tarihsel süreçte hangi toplulukların hüküm sürdüğü ve

4 Rıfat N.Bali, "Ermenistan'ın "Anavatan'a Geri Dönün" Çağrısının Diaspora Ermenilerine ve Türkiye'ye Etkisi", *Tarih ve Toplum*, Sayı 210, (Haziran 2001): 13-19.

Ermenilerin hangi dönemlerde bağımsızlıklarını kazandıklarına dair bilgiler yer alacaktır. İkinci bölümde, Sovyet Ermenistanı'nın demografik yapısı üzerinde durulacaktır. Ermenistan nüfusunun zaman boyutundaki değişimlerinin tespit edebilmek için, nüfusun yerleşim yerlerine göre ve cinsiyete göre dağılımı, doğum, ölüm, medeni hâl, etnik yapı, dil, eğitim gibi özellikleri ve göç olgusunu sayısal veriler üzerinden karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Uygulanacak yöntem çerçevesinde ilk olarak tablolar verilecek, sonrasında değerlendirilmesi yapılacaktır.

1. Ermenistan Coğrafyasının Kısa Tarihçesi

Artak Movsisyan, *Ermenistan Tarihi* adlı çalışmasında *Tarihî Ermenistan Coğrafyası* hakkında şu sözleri dile getirir: Ermeniler kendi yaşamış oldukları toprakları Հայաստան (Hayastan) veya Հայք (Hayk) olarak adlandırmışlardır. Ayrıca *Aratta, Ararat, Urartu, Arman, Armina, Ermenistan, Kutî, Hayasa, Nairi* ve *Somkheti* gibi isimleri de kullanmışlardır. Kilikya Ermeni Krallığı hariç, diğer Ermeni hükümdarlıkları, Ermeni Yüksek Yaylası sınırları içerisinde yer almaktaydı. Ancak tarihin hiçbir döneminde bu yayla ile devletlerin sınırları birebir aynı olmamıştır. Tarihî Ermenistan kavramı, Karadeniz, Hazar Denizi ve Akdeniz arasında kalan toprakları tanımlamak amacıyla Ermeniler tarafından kullanılmıştır.⁵

Ermeni tarihçilerine göre, Tarihî Ermenistan Coğrafyası şu şekilde tarif edilmektedir: Ermenistan, Büyük ve Küçük Ermenistan olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Asıl Ermenistan'ın çöküşünden sonra ortaya çıkan Kilikya Ermeni Krallığı, sahil Kilikya'sı ve dağlık Kilikya olmak üzere ikiye ayrılmış bir vaziyetteydi. Ünlü Ermeni tarihçisi Մովսես Խորենացի (Movses Khorenatsi) *Պատմություն Հայք (Ermenilerin Tarihi)* adlı eserinde Büyük Ermenistan coğrafyasını, on beş vilayete ayırmıştır: Yüksek Ermenistan (Erzurum), Dördüncü Ermenistan, Agznik, Duruperan (Muş), Mog, Gorcayk, İran Ermenistan'ı, Vaspuragan (Van), Siyunik, Artsah, Faydagaran, Udi, Gugarik, Dayk ve Ararat (Ağrı). Bununla birlikte, Küçük Ermenistan, birinci, ikinci ve üçüncü Ermenistan olmak üzere üç kısma ayrılmaktaydı.⁶

Yukarıda verilen bilgilerden yola çıkılarak, Tarihî Ermenistan Coğrafyası olarak adlandırılan bölgenin aslında Ermenilerin kendi imgelem güçleriyle yarattıkları bir ülke olmaktan başka bir şey olmadığı sonucu çıkarılabilir.

5 Artak Movsisyan, *Ermenistan Tarihi Özet Kitap* (Erivan: Erivan Devlet Üniversitesi Yayınları, 2017), 6.

6 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* 2.Baskı, (İstanbul: Belge Yayınları,1987), 17-21.

Ermeniler tarih boyunca büyük devletlerin himayesi altında kalmışlardır. Bazı dönemlerde feodal beylikler halinde bölgede söz sahibi olsalar da güçlü bir Ermeni Devleti'nden söz etmemiz mümkün değildir. Çünkü eski dönemlerde Ermenistan kavramı, coğrafi bir bölgeyi tanımlamak amacıyla kullanılmaktaydı.⁷ Bu bilgilerden sonra Ermenistan coğrafyasının kısa tarihi hakkında bilgi vermek doğru olacaktır.

İran'ın hâkimiyeti altında bulunan Ermenistan bölgesi, Büyük İskender'in İ.Ö.331 yılında son Akamenid hükümdarı III. Darius'u mağlup etmesinden sonra Makedonya İmparatorluğu'nun kontrolü altına girmiştir. Büyük İskender'in ölümüne kadar Makedonya İmparatorluğu'nun kontrolü altında olan Ermenistan coğrafyası, İskender'in ölümünden sonra gerçekleşen idari taksimatlar sonucunda Selösidler hanedanlığının eline geçmiştir. Bir süre sonra İran'da Arsasidlerin güç kazanmasıyla birlikte II.Mitridat döneminde, Ermenistan işgal edilmiş ve Ermeni Prensi Artavazde II'nin oğlu Tigran rehin alınmıştır. Tigran babasının ölümünden sonra sahip olduğu toprakların bir kısmını Mitridat'a vererek özgürlüğünü kazanmıştır. Tigran, Roma ve İran'da yaşanan iç sorunları fırsat bilerek çeşitli feodal prenslikleri birleştirip, bağımsızlığını elde etmiş ve hâkimiyet alanını genişletmiştir. İ.Ö.66 yılında Roma generali olan Pompe, Ermenistan'ı işgal etmiş ve sonucunda Tigran, Roma hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır. Böylece kısa süreliğine elde ettiği bağımsızlığını kaybetmiştir. Bu tarihten itibaren Ermenistan bölgesi, Roma ile İran arasında yaşanan mücadelelerin seyrine göre, birçok kez el değiştirmiştir.⁸

Arsasid hanedanlığı, 224 yılında son bulduktan sonra yerini Sasaniler almıştır. Ermenistan'daki Arsasid hanedanı üyelerinin, İran'da yeniden Arsasidler'i iktidara getirme çabaları yüzünden, Ermenistan zaman zaman İran ve Roma tarafından işgale maruz kalmıştır. 297 yılına kadar devam eden mücadeleler sonucunda Ermenistan, Roma'nın hâkimiyetinde ve Arsasidlerin idaresinde kalmıştır. 301 yılında Ermenistan, Hristiyanlığı kabul etmiştir. Aslında Hristiyanlığı kabul eden sadece Ermeni Prensi Tridate III'dür. Çünkü halkın Hristiyanlığı kabullenmesi uzun bir zaman almıştır. Aynı tarihler Sasaniler'de Zerdüştlük dininin güçlenmeye başladığı dönemdir. Bu yüzden Sasaniler, Ermenistan'da Hristiyanlığın yayılmasını kendileri açısından bir tehlike olarak görmüş ve Roma ile uzun süren savaşlar yeniden zuhur etmiştir. Yapılan savaşlar sonucunda, 390 yılında Ermenistan doğu ve batı olmak üzere ikiye bölünmüştür. Doğu kısmı Sasaniler'e, batı kısmı ise Roma'ya bağlanmıştır. Ermenistan'ın İran hâkimiyetinden kurtuluşu İmparator Firuz'un

7 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 6.Baskı (İstanbul: Remzi Kitabevi,2005), 39-41.

8 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 31-33.

484 yılında Eftalitlerle yapılan savaş esnasında hayatını kaybetmesiyle olmuştur. Vahan Mamikonyan adında bir prens sayesinde Ermenistan bir süreliğine İran'dan kopmuştur. Ancak Vahan'ın ölümünden sonra bölge yeniden Sasani iktidarının eline geçmiştir. Roma'nın yerini alan Bizanslar, kendi kontrolünde olan Ermenistan coğrafyasını, Ermenilerden temizleme politikasını yürütmüşlerdir. Ermeni feodal beyleri görevlerinden uzaklaştırılmış ve bölge ahalisi Trakya'ya gönderilmiştir. Ayrıca başka coğrafyalardan insanlar Ermenistan'a getirilip, burada iskân ettirilmiştir.⁹

Ermenistan coğrafyasına, Arap istilas 640 yılında başlamıştır. Arapların 642 yılında Dwin'e girdikleri ve 12.000 Ermeni'yi öldürdükleri ve 35.000 kişiyi de esir aldıkları söylenmektedir. Ermenistan üzerine Arap akınları devam etmiş ve 653 senesinde bölge, Arapların kontrolü altına girmiştir. Bölgedeki Arap egemenliği 970'lere kadar devam etmiştir. Bu tarihten itibaren Bizanslar, Abbasilerin bölgedeki egemenliğine son vermiş ve Ermenistan üzerine seferlere tekrardan başlamışlardır. Ermenistan'a gerçekleştirilen Oğuz akınları, 1020 yılından itibaren kendini göstermiştir. 1045 senesinde Selçuklular, Gence önünde Bizans'ı mağlup ettikten sonra bölgeye yapılanlar akınlar hız kazanmıştır. 1071'de gerçekleşen Malazgirt Savaşıyla birlikte de Anadolu'nun kapıları Türklere açılmış ve Ermenistan bölgesi Selçukluların eline geçmiştir. Bu coğrafya 1157'e kadar Büyük Selçuklu, bu tarihten 1194 yılına kadar Irak Selçukluları, sonrasında Harezmsahlar ve İlhanlıların yönetimi altında kalmıştır. Sonrasında sırayla Celayirliler, Timurlular, Karakoyunlular ve Akkoyunlular bu coğrafyaya hâkim olmuşlardır. Ermenistan coğrafyası, Osmanlı İmparatorluğu'nun eline geçmeden önce Akkoyunlular ve Safavilerin kontrolündeydi. 11 Ağustos 1473'te Fatih Sultan Mehmet, Otluk Beli savaşında Akkoyunluları mağlup etmiştir. Akkoyunluların bulunduğu bölge daha sonra Safavilerin eline geçmiştir. Yavuz Sultan Selim 1514'teki Çaldıran seferinde, Erzincan, Erzurum, Ahıska ve Beyazıt'ı ele geçirmiştir. Sonrasında 1515'te Kemah ve Diyarbakır, 1517'de Mardin alınmıştır. Ancak Doğu Anadolu ve Irak coğrafyasının nihai bir şekilde Osmanlı hâkimiyetine girişi, Kanuni Süleyman devrine rastlamaktadır. 28 Mayıs 1555 günü imzalanan antlaşmayla hem Safavilerle barış yapılmış, hem de Doğu Anadolu'da Osmanlı hâkimiyeti tesis edilmiştir.¹⁰

Kilikya Ermeni Krallığı, Ermeni Prensi Ruben tarafından kurulmuş ve bağımsızlığını 1080 yılında ilan etmiştir. Ermeni Prenslikleri arasında en önemlisi ve en uzun ömürlü olması açısından diğerlerinden farklılık arz etmektedir. Kurulduğu coğrafya itibarıyla, güçlü devletlere komşu olan Kilikya

9 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 33-35.

10 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 35-39.

Ermeni Krallığı, tarihinin birçok dönemi savaşlarla geçmiştir. 1342 yılına kadar bu krallığı Ruben ve Hetum sülalesi yönetmiştir. Son Hetum Kralı Leon IV'ün, erkek varisi olmadığı için, ülkeyi Kıbrıs Kralı II.Henry'nin yeğeni olan Guy de Lusignan'a bırakmıştır. Böylelikle yönetim Ermenilerden bir Fransız aileye geçmiştir. 1375'te Memlükler, Kilikya Ermeni Krallığı'nı ele geçirerek, onların bölgedeki üç asırlık egemenliklerine son vermiştir. Bu coğrafyanın Osmanlı'ya dâhil oluşu ise Yavuz Sultan Selim döneminde Memluklerle yapılan Mercidabık ve Ridaniye savaşları sonucunda olmuştur.¹¹

Ermenistan coğrafyası, Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında gerçekleşen mücadelelere sahne oldu. 1555 ve 1639 yıllarında Ermenistan, Osmanlı ve Safeviler arasında ikiye bölündü. Bu savaşlar yüzünden bölge halkları yerlerini değiştirmek zorunda kalmışlardır. 1604 yılında Şah Abbas, 300 bin Ermeni'yi Doğu Ermenistan'dan Safevi topraklarına sürmüştür. 1800'lü yılların başında Rusya, Doğu Ermenistan'ı ele geçirdi. 1804-1813 ve 1826-1828 yılları arasında yaşanan Rus-İran savaşları sonucunda, İran'ın kontrolündeki Aras'ın kuzeyinde yer alan bütün Ermeni toprakları, Rusya'nın hâkimiyeti altına girdi. 1828 yılında Erivan ve Nahcivan'daki eski hanlıklar ile Ordubad kırsalında yer alan diğer topraklar, Rusya'nın egemenliği altında bir *Ermeni Eyaleti* haline getirildi. Bu eyalet varlığını 12 yıl sürdürdü. 1826-1828 ve 1828-1829 yılları arasında yaşanan savaşlar ile Pers ve Osmanlı savaşından sonra yaklaşık 125 bin Ermeni, Rus egemenliğinde bulunan topraklara taşındı. Bu şekilde bölgedeki demografik yapı değişmeye başladı ve Movsisyan'ın ifadesiyle, Doğu Ermenistan'da yoğunlaşan nüfus, ileride bir Ermeni devletinin kurulmasına zemin hazırladı.¹²

1917'de Birinci Dünya Savaşı'nın en buhranlı zamanlarında, Rusya'da Şubat Devrimi yaşandı. Bu devrimle birlikte Rusya'da çarlık rejimi son buldu. Doğu Ermenistan'da yaşayan Ermeniler, bu devrimi memnuniyetle karşıladılar. Ancak Lenin önderliğinde yapılan bu devrim Rusya'da kabul bulmadı ve o yüzden ülkede iç savaş başladı. 15 Kasım'da *Transkafkasya Komiserliği* teşkil edildi. Bu komiserlikte görevli on iki komiserden üçü Ermeni'ydi. 3 Mart 1918'te Bolşevikler ve Türkiye arasında imzalanan *Brest-Litovsk* antlaşmasına göre, Bolşevikler, Ermenilerin Batı Ermenistan olarak adlandırdıkları bölgeyi ve Kars'ı, Türkiye'ye verdi.¹³

Çarlık Rusya'nın yıkılmasından sonra Transkafkasya'da yaşanan etnik çatışmalar, gün geçtikçe daha karmaşık bir hal almıştı. Bu çatışmalar yüzünden

11 Gürün, *Ermeni Dosyası*, 42-44.

12 Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, 80-85.

13 Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, 96-97.

Transkafkasya dağılmaya başladı. 26 Mayıs'ta Gürcistan, 27 Mayıs'ta Azerbaycan ve 28 Mayıs 1918'te Ermenistan bağımsızlığını ilan etti. Ayrıca Ermenistan, Kafkasya'daki bütün Ermeni bölgeleri üzerinde egemen olduğunu da açıkladı. Ermenistan, eski krallık sisteminden kalma hiçbir şeyi kullanmayacaktı. Çünkü cumhuriyet rejiminde yeni bir sistem kurulacağı için her şeye sıfırdan başlanması gerekiyordu. Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı Hovhannes Kaçaznuni'dir. İçişleri bakanı ise Aram Manukyan'dır. Parlamento çalışmalarına 1 Ağustos 1918'de başlandı. İlk parlamento seçimleri ise 1919 yılının Haziran ayında gerçekleşti. 80 üyeden oluşan parlamento üyeleri, 1 Ağustos 1919'dan Ermenistan Cumhuriyeti'nin feshine kadar ülkeyi yönetti. İç sorun olarak, 1919 yılının Temmuz ayından 1920 yılının sonbaharına kadar Türk ve Tatar isyanlarıyla hükümet uğraştı. Dış politikaya bakıldığında, Ermenistan Cumhuriyeti, ilk uluslararası antlaşmasını 4 Haziran 1918 yılında Batum'da, Türkiye ile imzaladı. Yaklaşık iki yıl sonra Türkiye ile Ermenistan arasında bir savaş başladı. Türkiye'nin galibiyetiyle sonuçlanan savaşın sonunda *Alexandropol* antlaşması imzalandı. Ancak bu antlaşma Ermenistan Cumhuriyeti tarafından yürürlüğe konmadı. Bolşevikler ve Türkiye anlaşması sonucunda, Ermenistan'ın kuşatılmasına ve bölünmesine karar verildi. Kars ve Iğdır Türkiye'ye, Arpaçay ve Aras nehirlerini doğu tarafı Sovyetler'e, Karabağ ve Nahcivan, Ermenistan'dan alınıp Azerbaycan'a verildi. Ayrıca Javahk ise Gürcistan'a dâhil oldu.¹⁴

1918'de bağımsızlığını kazanan Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği'nin Ermenistan'da yönetimi ele geçirmesiyle siyasi varlığı son bulmuştur. Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulması, halk ayaklanması ya da halkın istekleri üzerine olmamış, 1918'de kurulan Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'nin başarısızlıkları üzerine, Taşnak hükümetinin son çaresi olarak ortaya çıkmış bir durumdur. 2 Aralık 1920'de Son Taşnak Bakanlar Konseyi, yetkilerini General Dro'ya devretmiştir. Böylece Dro, Erivan'ın geçici diktatörü olmuştur. Kısa bir süre sonra Sovyet Rusya temsilcisi Silin ile bir araya gelen Dro, Ermenistan'ın "bağımsız bir sosyalist cumhuriyet" olduğunu açıklayan bir talimatname yayımlamışlardır. Bu talimatnameye göre, iktidar beş komünist ve komünistlerin onaylayacağı iki sol Taşnak'tan oluşacaktı.¹⁵ Sovyet Ermenistanı'nın tek resmî partisi Ermenistan Komünist Partisiydi. Bu parti yetmiş yıl boyunca faaliyetlerini sürdürdü. Ermenistan'da yer alan diğer sosyalist gruplar, ya partiye katıldılar ya da tasfiye edildiler. Diğer Ermeni partileri ise faaliyetlerine diasporada devam ettiler. Bunlar arasında en küçükleri *Hınçaklar*'dı. Hınçaklar içerisinde rejim karşıtı gruplar mevcuttu. Ancak zamanla bu gruplar çözülmeye başlayınca, parti Sovyet

14 Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, 98-104.

15 Suny, *Ararat*, 224-225.

Ermenistanı'nda uygulanan politikaları desteklemeye başladı. Bir diğer siyasi parti olan *Ermeni Liberal Demokrat Parti* de Ruslar olmadan Ermenistan'ın ayakta kalamayacağını ve bu yüzden onların desteklenmesi gerektiği görüşünü savunuyorlardı. Diğer bir parti, *Taşnaktsutyun*'du. Diğer iki grubun aksine Taşnaktsutyun Partisi, Sovyet Ermenistanı'nı desteklemiyor, hatta Bolşeviklerin kendilerine ihanet ettiğini düşünüyorlardı. Bu yüzden Taşnaklar, Sovyet karşıtı politikalar izlediler.¹⁶

Tarihsel süreç içerisinde, Ermenistan coğrafyasında birçok devletin hüküm sürdüğü bilinmektedir. Ermeniler, birçok devletin boyunduruğu altında uzun yıllar yaşamışlardır. İlk dönemlerde, Roma ve İran'ın hâkimiyeti altında varlıklarını sürdüren Ermeniler, daha sonra Bizans ve Sasaniler'in boyunduruğu altında kalmışlardır. Sonraki dönemlerde, Araplar, Selçuklular, Harezşahlar, İlhanlılar, Celayirliler, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Osmanlılar ve Ruslar bölgede hâkimiyet kurmuşlardır. Ermeniler, feodal beyler önderliğinde bazı dönemlerde, geçici süreliğine bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Bunlardan birisi de Kilikya Ermeni Krallığı'dır. Bu krallık, yaklaşık üç asır boyunca varlığını sürdürmüş ve Memlukler tarafından tarih sahnesinden silinmiştir. Kilikya Ermeni Krallığı'nın yıkılmasından sonra Ermeniler, uzun bir süre Rusya'nın hâkimiyeti altında kalmışlardır. Çarlık Rusya'nın yıkılmasından sonra, Ermeniler kısa bir süreliğine bağımsızlıklarını kazanmışlardır. 1918'de Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti adı altında bağımsız bir devlet teşkil etmişlerdir. Taşnak hükümeti, 1920 yılının Aralık ayına kadar devleti idare etmiştir. Ancak Taşnaktsutyun Partisi'nin uyguladığı başarısız politikalar yüzünden Ermenilerin bağımsızlığı kısa ömürlü olmuştur. 1920 yılının sonlarına doğru, Ermenistan'da Sovyet iktidarı kurulmuştur. Sovyet Ermenistanı adıyla kurulan devlet, 70 yıl boyunca Sovyetler Birliği'nin idaresi altında kalmıştır.

2. Sovyet Ermenistanı'nın Demografik Yapısı

Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti, 1920 yılının Aralık ayında Sovyetler Birliği'ne dâhil olmuştur. Sovyet Ermenistanı, Sovyetler Birliği'nin Transkafkasya kolunun bir parçasıydı. Sovyet Ermenistanı'nda yaşayan Ermeni sayısının diğer Sovyet ülkelerine nazaran daha az sayıda olduğu iddia edilmektedir. Bununla birlikte Ermeni nüfusunun çoğunluğunun Tiflis, Bakü ve diğer Rus şehirlerinde yaşadığı iddia edilen diğer bir husustur. Ermenistan, Transkafkasya cumhuriyetleri arasında en geri kalmış olanıydı. Bu ülkenin ne sanayisi ne de denize bir çıkışı vardı. Bu yüzden Rusya, Azerbaycan ve

16 Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, 264-265.

Gürcistan'ın yardımlarına muhtaçtı. Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'la birlik kurmaya mecbur bırakıldı. Çünkü Stalin, bu bölgeyi tek birim halinde Moskova'ya bağımlı bir hale getirmek istiyordu. Bu doğrultuda yapılan düzenlemelerden sonra üç devletin sınırlarında değişiklikler yaşandı. Ermenistan Lori'yi, Gürcistan ise Ahılkelek'i aldı. Zangezur Ermenistan'da kalırken Nahçıvan ve Karabağ Azerbaycan'a verildi. Erivan vilayeti içerisinde yer alan Şarur, Nahçıvan'a bağlandı. 1922 yılının ilkbaharına gelindiğinde bu üç cumhuriyet Moskova karşısında belli bir özerkliğe sahipti. Ancak Stalin bu düzenlemelerden hoşnut olmamıştı. Çünkü bu bölgenin doğrudan merkeze bağlı olmasını istiyordu. Lenin ise bu durumdan memnundu. 1922 yılı sonbaharında *Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği* kuruldu. *Transkafkasya Federal Birliği* dağıldı yerine *Transkafkasya Federal Cumhuriyeti* ihdas edildi. Rusya, Müslüman Orta Asya Cumhuriyetleri, Beyaz Rusya, Ukrayna ve Transkafkasya, SSCB'nin bölgeleriydi. Her cumhuriyetin Rusya modelini örnek alan kendi anayasaları bulunmaktaydı. Yerel komünist partiler, Kremlin'de yer alan *Merkez Yürütme Komitesi*'ne karşı sorumluydu. Her cumhuriyetin bütçesi, birliğin bütçesinin bir parçası olarak kabul ediliyordu. Dış ilişkiler, dış ticaret, kanunlar, eğitim, sağlık hizmetleri ve ordu, bütün SSCB'yi kapsayacak bir şekilde birleştirilmişti. Transkafkasya bölgesinde, federasyon kararları Moskova'ya doğrudan bağlıydı. Federasyonun en küçük üyesi olan Ermenistan, bazı zamanlarda kendisinden daha güçlü diğer komşularına uyması gerekiyordu.¹⁷

Sovyet Ermenistanı'nın demografik yapısını incelemeye başlamadan önce *Demografi* bilimi hakkında bilgi vermek gerekmektedir. *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*'nde "Nüfus Bilimi"¹⁸ olarak tanımlanan demografi kelimesi, Yunanca *demos* (halk) ve *grapho* (yazmak) sözcüklerinden türetilmiştir. Demografi sözcüğünü ilk kez Fransız yazar Achille Guillard, 1855'de *Eléments de Statistique Humaine ou démographie comparée* adlı eserinde kullanmıştır. Guillard, demografi hakkında şöyle bir tanım yapmıştır: "*Medeni memleketlerin nüfus miktarıyla bu nüfusun şerait, umumi hareket ve terakkiyatını tetkik eden bir ilimdir.*"¹⁹ Daha sonrasında demografi üzerine birçok tanım yapılmıştır. Bu tanımlardan birisi de Franco Savorgnan'a aittir. Savorgnan, demografiyi şu şekilde tanımlamıştır: "*Demografi, nüfusun tabii ve içtimai hareketlerini ve nüfusun durgun vaziyetinde hâsıl olan değişimleri sayı bakımından analiz temeline dayanan, nüfusun inkişafını idare eyleyen genel prensipleri inceleyen bir bilimdir.*"²⁰

17 Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, 266-267.

18 "Demografi" Türk Dil Kurumu Sözlüğü, Erişim Tarihi 10 Eylül, 2021, <https://sozluk.gov.tr/>.

19 Celal Aybar, *Muhtasar Demografi*, (Ankara: Ulus Basımevi, 1937), 1-2.

20 Franco Savorgnan, *Demografi*, çev. Nüzhet Yalkut, (İstanbul: Hüsniyatı Basımevi, 1948), 6-7.

Nüfus üzerine yapılan çalışmaların köklü bir geçmişi bulunmaktadır. Antik Çağ'dan başlayarak dünyanın çeşitli bölgelerinde nüfus sayımlarıyla ilgili çalışmalara ve bunların farklı açılardan değerlendirilmesi üzerine araştırmalar yapılmıştır. Daha sonraki süreçlerde doğum ve ölüm sayılarını belirlemeye yönelik çalışmalarda yapılmaya başlanmıştır. Nüfusun gelişmesi bakımından yapılan ilk kuramsal ve bilimsel çalışmanın sahibi, demografinin babası olarak adlandırılan İbn-i Haldun'a (1332-1406) aittir. Demografinin bir bilim olarak ortaya çıkmasında İngiliz istatistikçi John Graunt'un (1620-1674) yaptığı çalışmalar önemlidir. Graunt, ilk kez ölüm oranı tablolarını oluşturmuş ve nüfus sayım yöntemlerini de geliştirmiştir. 19.yüzyıldan itibaren daha sistemli bir hale bürünen demografi çalışmaları, hızlı bir gelişim göstermiştir. 20.yüzyılda, demografi üzerine kuramlar ortaya çıkmaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hızlı nüfus artışının açmış olduğu sorunlar ve çözümlerine yönelik çalışmalar yürütülmüştür. Günümüzde ise gelişmemiş, gelişmekte ve gelişmiş ülkelerin nüfus sorunları üzerine araştırmalar yapılmaktadır.²¹

Demografi biliminin temel konuları doğumlar, ölümler, evlilikler ve göçlerdir. Doğumlar ve ölümler arasındaki ilişki birincil derecede önem arz etmektedir. Göçler, nüfus hareketliliğine sebep olmaktadır. Evlilik ise doğumları belirleyen en önemli etkidir. Evlilik yaşı, biçimleri ve aile yapıları, nüfusun özelliklerini etkilemektedir. Demografinin amacı, belirli bir bölgede yaşayan topluluğun, nüfusunda yaşanan değişimleri gözlemlemek ve bu değişimler sonucunda o topluluğu nasıl etkilediğini ortaya koymaktır.²²

Yukarıda verilen bilgilerden yola çıkarak, demografi çalışmalarında nüfusun yaş, cinsiyet, doğum, ölüm, medeni hâl, etnik yapı, dil, eğitim ve göç gibi özelliklerinin incelendiği sonucuna varılmaktadır. Demografi, İstatistik bilimiyle yakın ilişki içerisinde olduğu için araştırmacının istatistik bilimi hakkında da bilgi sahibi olması gerekmektedir. Demografi üzerine yapılacak çalışmaların temel kaynağı, o ülkenin resmî istatistik kurumu verileridir. Bu verilerden yola çıkarak nüfusun çeşitli özellikleri ortaya konulabilmektedir.

2.1. Sovyet Ermenistanı'nda Yerleşim Yerlerine Göre Nüfusun Özellikleri

Husik Ghulyan, "Ermenistan'da Yerel Yönetimler ve Bölgesel Politikalar" başlıklı çalışmasında şu bilgileri verir: Sovyet Ermenistanı'nda bir yerel

21 Emel Başar, *Demografiye Giriş*, 2. Baskı, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2013), 1-2.

22 Hüseyin Bal, *Demografi*, (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2019), 11-12.

yönetim sistemi yoktu. İdari bölgeler, kentler, kentsel bölgeler, kasabalar ve köyler, Sovyet Ermenistanı'nın idari yapısının birimleriydi. Bu dönemde yerleşim yerlerine, kendi gelişimi ve ülkedeki önemi baz alınarak statü verilmekteydi. Sahip olduğu statüye göre, yerleşim yerlerine finansman ve kaynaklar, merkezi yönetim ve finansman çerçevesinde tahsis edilmekteydi. Sovyet Ermenistanı'nın bölgelerinde yerel konseyler ve onlara bağlı yürütme organları vardı. Bu konseyler, kendi bölgelerinde merkezi yönetimin taşra uzantısı olarak görev yapmaktaydı. Bununla birlikte yasalarla kendilerine verilen görevleri yerine getirmek zorundaydılar.²³

YIL	NÜFUS	KENTSEL NÜFUS	KIRSAL NÜFUS	KENTSEL NÜFUSUN TOPLAM NÜFUSA ORANI	KIRSAL NÜFUSUN TOPLAM NÜFUSA ORANI
1920	720.0	121.7	598.3	16,9	83,1
1926	881.3	167.1	714.2	19,0	81,0
1930	999.3	245.8	753.5	24,6	75,4
1939*	1.282.3	366.4	915.9	28,6	71,6
1940	1.320.0	375.0	945.0	28,4	71,6
1945	1.186.9	411.4	775.5	34,7	65,3
1950	1.347.2	566.3	780.9	42,0	58,0
1955	1.535.1	729.9	805.2	47,6	52,4
1959*	1.763.0	881.8	881.2	50,0	50,0
1960	1.829.5	922.5	907.0	50,4	49,6
1965	2.169.9	1.213.7	956.2	55,9	44,1

Tablo 1: 1920-1965 Yılları Arasında Sovyet Ermenistanı'nın Toplam, Kentsel ve Kırsal Nüfus Sayısı ve Bunların Toplam Nüfusa Oranları²⁴

Sovyet Ermenistanı'nın nüfusu 1920-1965 arası dönemde, sadece İkinci Dünya Savaşı yılları arasında bir azalma eğilimi göstermiştir. Çünkü savaşın getirmiş olduğu olumsuz koşullar yüzünden doğum oranı azalmıştır. Diğer yıllarda nüfus sürekli olarak artış eğiliminde olmuştur. Yerleşim yerlerine göre bakıldığında, 1920-1959 yılları arasında nüfus ağırlıklı olarak kırsal kesimlerde yaşamaktadır. 1920'de %83,1 olan kırsal nüfus 1965'te %44,1'e düşmüştür. 1959'dan sonra nüfusun çoğunluğu kentlerde yaşamaya başlamıştır. 1920

23 Husik Ghulyan, "Ermenistan'da Yerel Yönetimler ve Bölgesel Politikalar," *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt 24 Sayı 3, (Temmuz 2015): 95-105.

* İşareti nüfus sayım sonuçlarını göstermek amacıyla bundan sonra kullanılacaktır.

24 Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու. 2004, (Երևան: Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, 2005), 6.

yılında kentsel nüfus %16,9 iken 1965'te bu oran %55,9'a yükselmiştir. Kentsel nüfusun artışında, köyden kente yapılan göçlerin etkisi bulunmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası Sovyet Ermenistanı nüfusunun artış göstermesinde "Anavatana Geri Dönüş" çağrısının önemli bir etkisi bulunmaktadır. San Francisco Konferansı (1945) öncesinde Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak talep etmesini fırsat bilen Sovyet Ermenistanı hükümeti, konferansa çağrıda bulunarak, Türkiye'ye ait bazı toprakların kendilerine verilmesini talep etmiş ve bununla birlikte dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan Ermenilere, anavatanlarına geri dönmeleri için çağrıda bulunmuşlardır. Bunun üzerine SSCB Halk Komiserliği, 21 Kasım 1945'te Sovyet Ermenistanı'na göç etmek isteyenlere izin veren kararnameyi yayımlamışlardır. Bu haberin İstanbul'da duyulması üzerine bazı Ermeniler, Sovyetler Birliği'nin İstanbul Konsolosluğu önünde toplanmışlardır. Türk Basını bu olayları yakından takip etmiştir. Bir takım Ermeni'nin ülkeyi terk etmek istemesi, Ermenilerin vatana bağlılıkları konusunun yeniden tartışmaya açılmasına sebep olmuştur. Yaklaşık 15 gün süren tartışmalar sonucunda hiçbir Ermeni Türkiye'yi terk etmemiştir. Ancak İran, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Mısır, Irak, Filistin ve Fransa gibi ülkelerde yaşayan birçok Ermeni, Sovyet Ermenistanı'na göç etmiştir.²⁵

YIL	NÜFUS	KENTSEL NÜFUS	KIRSAL NÜFUS	KENTSEL NÜFUSUN TOPLAM NÜFUSA ORANI	KIRSAL NÜFUSUN TOPLAM NÜFUSA ORANI
1970*	2.491.9	1.481.5	1.010.4	59,5	40,5
1975	2.799.7	1.775.1	1.024.6	63,4	36,6
1980	3.073.9	2.023.9	1.044.7	66,0	34,0
1985	3.316.6	2.241.8	1.074.8	67,6	32,4
1986	3.361.7	2.281.1	1.080.6	67,9	32,1
1987	3.411.9	2.324.0	1.087.9	68,1	31,9
1988	3.457.0	2.362.9	1.094.1	68,4	31,6
1989*	3.287.7	2.229.6	1.058.1	67,8	32,2
1989	3.448.6	2.358.0	1.090.6	68,4	31,6
1990	3.514.9	2.416.8	1.098.1	68,8	31,2
1991	3.574.5	2.473.6	1.100.9	69,2	30,8

Tablo 2: 1970-1991 Yılları Arasında Sovyet Ermenistanı'nın Toplam, Kentsel ve Kırsal Nüfus Sayısı ve Bunların Toplam Nüfusa Oranları²⁶

25 Bali, *Anavatan'a Geri Dönüş*, 13-19.

26 Վիճակագրական, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2004, 6.

1970-1991 yılları arasında Sovyet Ermenistanı nüfusu artmaya devam etmiştir. Bu yıllarda nüfusun büyük çoğunluğu kentlerde yaşamaktaydı. 1970’de %59,5 olan kentsel nüfus oranı 1991’de %69,2’ye yükselmiştir. Yani %9,7 oranında bir artış yaşanmıştır. Kırsal nüfusta ise 1970-1991 arası dönemde %9,7 oranında bir azalma olmuştur. Sovyetler Birliği Dönemi’nde Ermenistan nüfusunun en fazla olduğu dönem 1991 yılı olmuştur. Bu yıl, nüfus 3.574.000’e ulaşmıştır.

2.2. Sovyet Ermenistanı’nda Cinsiyete Göre Nüfusun Özellikleri

Bir toplumda kadın veya erkek oranının bilinmesi demografik, sosyal ve ekonomik açıdan önem arz etmektedir. Demografik açıdan kadın nüfusun, normal nüfus oranından az olması evlilik ve doğum hızlarının azalmasına etki etmektedir. Ölüm açısından da cinsiyet kompozisyonu önemlidir. Çünkü erkeklerin ölüm hızı kadınlara nazaran daha yüksektir. Bu yüzden kadınların ortalama ömrü erkeklerden daha uzundur. Bununla birlikte cinsiyet dağılımı, çalışabilir nüfus ve insan gücünü de etkilemektedir.²⁷

YIL	TOPLAM NÜFUS	ERKEK NÜFUS	KADIN NÜFUS	ERKEK NÜFUSUN TOPLAM NÜFUSA ORANI	KADIN NÜFUSUN TOPLAM NÜFUSA ORANI
1926*	881.3	449.1	432.2	51,0	49,0
1939*	1.282.3	648.6	633.9	50,6	49,4
1959*	1.763.0	842.4	920.6	47,8	52,2
1970*	2.491.9	1.217.2	1.274.7	48,8	51,2
1976	2.851.6	1.389.9	1.461.7	48,7	51,3
1979*	2.491.9	1.474.8	1.555.9	48,7	51,3
1980	3.073.9	1.497.1	1.576.8	48,7	51,3
1985	3.316.6	1.622.1	1.694.5	48,9	51,1
1986	3.361.7	1.645.4	1.716.3	48,9	51,1
1987	3.411.9	1.671.2	1.740.7	49,0	51,0
1988	3.457.0	1.695.1	1.761.9	49,0	51,0
1989*	3.287.7	1.625.1	1.661.9	49,5	50,5
1989	3.448.6	1.693.3	1.755.3	49,1	50,9
1990	3.514.9	1.704.8	1.810.1	48,5	51,5
1991	3.574.5	1.734.0	1.840.5	48,5	51,5

Tablo 3: 1926-1991 Yılları Arasında Sovyet Ermenistanı Nüfusunun Cinsiyete Göre Dağılımı²⁸

27 Başar, *Demografiye Giriş*, 96.

28 Վիճակագրական, Հայաստանի Ժողովրդագրական ժողովածու 2004, 8.

1926-1939 arası dönem incelendiğinde, Sovyet Ermenistanı'nda erkek nüfusun kadın nüfusundan daha fazla olduğu görülmektedir. İkinci Dünya Savaşı ve yaşanan dış göçlerin etkisiyle erkek nüfusun, kadın nüfusuna göre oranı azalmaya başlamıştır. 1959 yılı nüfus sayım sonuçlarına göre, kadın nüfus 920.600 iken erkek nüfus 842.400 olarak tespit edilmiştir. Bu da kadın nüfusunun, erkek nüfusu geçtiğini göstermektedir. 1991 yılına kadar olan veriler, kadın nüfus oranının erkek nüfus oranından daha yüksek olduğunu doğrulamaktadır.

2.3. Sovyet Ermenistanı'nda Doğum ve Ölüm Oranlarına Göre Nüfusun Özellikleri

Bir toplumda nüfusun artması ya da azalması konusu doğumlar, ölümler ve göçler ile bağlantılıdır. Nüfusun gelişmesinde etkili olan doğal faktörler doğumlar ve ölümlerdir. Doğal artış oranı, doğum ve ölüm arasındaki fark olarak tanımlanmaktadır.²⁹

YIL	DOĞUM SAYISI	ÖLÜM SAYISI	NÜFUS ARTIŞ SAYISI	DOĞUM ORANI	ÖLÜM ORANI	NÜFUS ARTIŞ ORANI
1940	55.177	18.496	36.681	41,2	13,8	27,4
1950	43.414	11.525	31.889	32,1	8,5	23,6
1960	74.825	12.675	62.150	40,1	6,8	33,3
1970	55.694	12.844	42.850	22,1	5,1	17,0
1980	70.324	17.124	53.200	22,7	5,5	17,2
1981	73.682	16.659	57.023	23,4	5,3	18,1
1982	74.225	17.469	56.756	23,2	5,5	17,7
1983	76.436	18.369	58.067	23,6	5,7	17,9
1984	79.767	19.043	60.724	24,2	5,8	18,4
1985	80.306	19.581	60.725	24,1	5,9	18,2
1986	81.192	19.410	61.782	24,0	5,7	18,3
1987	78.492	19.727	58.765	22,9	5,7	17,2
1988	74.707	35.567	39.140	21,6	10,3	11,3
1989	75.250	20.853	54.397	21,6	6,0	15,6
1990	79.882	21.993	57.889	22,5	6,2	16,3
1991	77.825	23.425	54.400	21,6	6,5	15,1

Tablo 4: 1940-1991 Yılları Arasında Sovyet Ermenistanı'nda Doğum, Ölüm ve Nüfus Artış Sayısı ve Oranı(1000)³⁰

29 Başar, *Demografiye Giriş*, 101.

30 Վիճակագրական, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2004, 12.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında, Sovyet Ermenistanı'nda doğum sayısı azalırken, ölüm sayısında artış görülmüştür. 1940-1950 arası dönem, nüfus artış sayısının da en az olduğu dönem olmuştur. 1970-1985 arası yıllarda, doğum oranının arttığı gözlemlenmiştir. Ancak 1986'dan itibaren doğum oranında azalmalar, ölüm oranında ise artışlar yaşanmıştır. Tabloya baktığımızda, nüfus artış oranının en fazla olduğu dönem 1960 yılı olmuştur. En az olduğu dönem ise 1991 yılıdır.

Toplam doğurganlık hızı kavramı, 15-49 yaş aralığındaki kadın başına düşen canlı doğum sayısını ifade etmek amacıyla kullanılmaktadır. Başka bir deyişle, kadınların yaşamları boyunca yaptıkları canlı doğum sayılarını ifade etmektedir.³¹

YIL	TOPLAM DOĞURGANLIK HIZI	YIL	TOPLAM DOĞURGANLIK HIZI	YIL	TOPLAM DOĞURGANLIK HIZI
1958	4,69	1970	3,16	1982	2,35
1959	4,69	1971	3,17	1983	2,42
1960	4,50	1972	3,07	1984	2,49
1961	4,27	1973	2,92	1985	2,54
1962	4,17	1974	2,82	1986	2,57
1963	4,11	1975	2,79	1987	2,55
1964	3,98	1976	2,72	1988	2,49
1965	3,90	1977	2,61	1989	2,61
1966	3,69	1978	2,46	1990	2,62
1967	3,55	1979	2,38	1991	2,59
1968	3,46	1980	2,31		
1969	3,20	1981	2,34		

Tablo 5: 1958-1991 Yılları Arasında Sovyet Ermenistanı Nüfusunun Toplam Doğurganlık Hızı³²

1958-1980 yılları arasında, Sovyet Ermenistanı nüfusunun doğurganlık hızında yıldan yıla bir azalma gözlemlenmiştir. 1980 yılından sonra bazı dönemlerde dalgalanmalar yaşanmışsa da genel itibarıyla doğurganlık hızı artmıştır. Doğurganlık hızının en fazla olduğu dönem 1958 ve 1959 yıllarıdır. En az olduğu dönem ise 1980 senesidir.

31 Başar, *Demografiye Giriş*, 5.

32 “15 новых независимых государств. Коэффициент суммарной рождаемости, 1958-2018”, ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 11 Eylül, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_tfr.php.

Nüfusun artışında önemli derecede etkili olan doğumlar, nüfusun yaş ve cinsiyet yapısını etkilemektedir. Bununla birlikte hem demografik hem de ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan önem arz etmektedir. Doğurganlıkta, önemli olan canlı doğumlardır. Canlı doğum, *Dünya Sağlık Örgütü* tarafından şu şekilde tanımlanmaktadır: “*Hamilelik süresine bakılmaksızın doğumun gerçekleşmesinden sonra bebeğin nefes alması veya kalbinin çarpması gibi bir yaşam belirtisinin görülmesi canlı doğum olarak kabul edilmektedir.*”³³

YIL	TÜM	KENTSEL	KIRSAL	YIL	TÜM	KENTSEL	KIRSAL
1940	41,2	36,1	43,2	1953	35,1	30,4	39,2
1941	34,0	32,2	34,8	1954	38,6	34,1	42,6
1942	24,9	22,9	25,8	1955	38,0	33,1	42,5
1943	13,6	13,4	13,7	1956	38,5	32,3	44,1
1944	13,0	12,7	13,2	1957	40,0	32,2	47,4
1945	17,8	18,7	17,3	1958	41,1	33,7	48,4
1946	26,7	27,7	26,3	1959	40,2	33,5	47,1
1947	30,6	30,6	30,5	1960	40,1	33,8	46,6
1948	27,1	24,8	28,4	1961	37,2	30,7	44,6
1949	30,2	28,0	31,6	1962	34,7	29,2	41,1
1950	32,1	29,4	34,1	1963	32,6	26,8	39,8
1951	36,1	31,0	40,3	1964	30,2	25,3	36,4
1952	38,1	32,3	42,9	1965	28,6	24,1	34,3

Tablo 6: 1940-1965 Yılları Arasında Sovyet Ermenistanı'nda Kentsel ve Kırsal Nüfusa Göre Doğum Oranları (1000)³⁴

1940-1965 arası yıllarda, doğum oranlarında yıldan yıla dalgalanmanın fazla olduğu görülmektedir. Doğum oranının en fazla olduğu dönem, %41,2 ile 1940 yılıdır. En az olduğu dönem ise %13,0 ile 1944 senesidir. Bu, İkinci Dünya Savaşı yıllarına denk geldiği için doğum oranında azalma, ölüm oranında ise artış yaşanmıştır. 1945, 1946 ve 1947 yılları istisnaları hariç, kırsal alanlardaki doğum oranı, kentsel alanlardaki doğum oranından daha fazladır.

33 Başar, *Demografiye Giriş*, 101.

34 Վիճակագրական, Հայաստանի Ժողովրդագրական ժողովածու 2004, 25.

YIL	TÜM	KENTSEL	KIRSAL	YIL	TÜM	KENTSEL	KIRSAL
1966	27,1	23,1	32,3	1979	22,9	21,8	24,9
1967	24,4	21,4	28,5	1980	22,7	21,5	25,1
1968	23,9	21,4	27,5	1981	23,4	22,0	26,3
1969	22,8	21,1	25,3	1982	23,2	21,5	26,8
1970	22,1	21,1	23,7	1983	23,6	21,5	27,8
1971	22,6	22,1	23,3	1984	24,2	22,1	28,6
1972	22,5	22,5	22,4	1985	24,1	21,8	28,8
1973	22,1	21,8	22,5	1986	24,0	21,8	28,7
1974	21,9	21,7	22,3	1987	22,9	20,4	28,2
1975	22,2	21,9	22,9	1988	21,6	20,2	24,7
1976	22,7	22,5	23,2	1989	21,6	20,0	25,3
1977	22,5	22,1	23,3	1990	22,5	20,5	27,0
1978	22,2	21,5	23,7	1991	21,6	19,5	26,3

Tablo 7: 1966-1991 Yılları Arasında Sovyet Ermenistanı 'nda Kentsel ve Kırsal Nüfusa Göre Doğum Oranları (1000)³⁵

1966-1991 arası dönem incelendiğinde, doğum oranının en fazla olduğu yıl 1966'dır. En az olduğu yıllar ise 1988, 1989 ve 1991'dir. 1972 yılı istisnası hariç, kırsal kesimlerde doğum oranı, kentsel bölgelere nazaran daha yüksektir.

Nüfusun gelişmesinde etkili doğal faktörlerden ölümün, nüfusu azaltıcı bir etkisi bulunmaktadır. Sosyal ve ekonomik gelişmeler ile tıptaki ilerlemenin ölümlerle birincil derecede ilişkisi vardır. Bundan dolayı bir toplumda refah seviyesi arttıkça ölüm sayısının da azaldığı görülmektedir.³⁶

35 Վիճակագրական, Հայաստանի Ժողովրդագրական ծրագրվածու 2004, 25.

36 Başar, *Demografiye Giriş*, 119.

YIL	TÜM	KENTSEL	KIRSAL	YIL	TÜM	KENTSEL	KIRSAL
1940	13,8	15,2	13,2	1953	9,6	8,7	10,4
1941	15,0	15,2	14,9	1954	8,2	8,1	8,2
1942	17,0	19,9	15,7	1955	8,8	8,8	8,8
1943	16,1	15,7	16,3	1956	7,6	7,5	7,7
1944	13,9	12,5	14,6	1957	8,4	7,9	9,0
1945	9,8	9,3	10,1	1958	8,1	7,1	9,2
1946	8,4	8,3	8,5	1959	7,8	7,3	8,2
1947	9,0	9,6	8,7	1960	6,8	6,4	7,2
1948	10,7	11,2	10,4	1961	6,4	6,0	6,9
1949	10,8	11,0	10,6	1962	6,6	6,0	7,3
1950	8,5	8,6	8,4	1963	5,8	5,5	6,2
1951	9,0	8,4	9,6	1964	5,8	5,4	6,4
1952	9,1	8,5	9,7	1965	5,7	5,3	6,2

Tablo 8: 1940-1965 Yılları Arasında Sovyet Ermenistanı'nda Kentsel ve Kırsal Nüfusa Göre Ölüm Oranı (1000)³⁷

1940-1965 arasındaki dönemde, ölüm oranının en fazla olduğu yıllar 1940-1944 arasındır. Bu yıllar İkinci Dünya Savaşı dönemine denk gelmektedir. Savaş yılları olduğu için ölüm oranının fazla olması normaldir. Bazı dönemlerde dalgalanmalar olmasına rağmen genel itibariyle kırsal nüfustaki ölüm oranı, kentsel nüfustan daha yüksektir.

³⁷ Վիճակագրական, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2004, 41.

YIL	TÜM	KENTSEL	KIRSAL	YIL	TÜM	KENTSEL	KIRSAL
1966	5,5	5,1	5,9	1979	5,6	5,2	6,4
1967	5,4	5,1	5,9	1980	5,5	5,1	6,3
1968	5,1	4,9	5,3	1981	5,3	5,0	6,0
1969	5,2	5,0	5,4	1982	5,5	5,1	6,1
1970	5,1	4,9	5,4	1983	5,7	5,3	6,4
1971	4,9	4,8	4,9	1984	5,8	5,3	6,7
1972	5,2	4,9	5,7	1985	5,9	5,3	7,0
1973	5,2	4,9	5,7	1986	5,7	5,2	6,9
1974	5,2	4,8	5,7	1987	5,7	5,3	6,7
1975	5,5	5,1	6,2	1988	10,3	11,3	8,1
1976	5,5	5,2	6,0	1989	6,0	5,7	6,6
1977	5,4	5,1	6,0	1990	6,2	6,0	6,7
1978	5,5	5,1	6,2	1991	6,5	6,3	6,9

Tablo 9: 1966-1991 Yılları Arasında Sovyet Ermenistanı 'nda Kentsel ve Kırsal Nüfusa Göre Ölüm Oranı (1000)³⁸

1966-1991 yılları arasında, ölüm oranının en fazla olduğu dönem 1988 yılı olmuştur. Bu yılda ölüm oranı %10,3'dür. Genel olarak, kırsal nüfustaki ölüm oranının, kentsel nüfusa nazaran daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Bebek ölüm oranları, bir yıl içerisinde gerçekleşen 1000 bebekten, 1 yaşın altında hayatını kaybedenlerin oranını ifade etmektedir. Sağlık hizmetleri, beslenme ve diğer faktörlerin gelişimi, bebek ölüm oranlarını düşürmektedir. Bununla birlikte bebek ve çocuk ölümlerinin miktarı bir ülkenin sağlık hizmetlerinin kalitesini gösteren kalkınma göstergeleri arasında yer almaktadır.³⁹

38 Վիճակագրական, Հայաստանի Ժողովրդագրական ժողովածու 2004, 41.

39 Bal, *Demografi*, 136.

YIL	TOPLAM KIZ BEBEK ÖLÜMÜ	TOPLAM ERKEK BEBEK ÖLÜMÜ	KIZ BEBEK ÖLÜM ORANI	ERKEK BEBEK ÖLÜM ORANI
1970	681	734	25	26
1975	862	1.035	28	32
1980	839	1.001	25	28
1985	947	1.040	24	26
1990	625	840	16	20

Tablo 10: 1970-1990 Yılları Arasında Sovyet Ermenistanı'nda Cinsiyete Göre Bebek Ölüm Sayısı ve Oranı (1000)⁴⁰

1970-1990 yılları arasında yaşanan bebek ölümlerinin cinsiyete göre dağılımına baktığımızda, erkek bebek ölüm oranının, kız bebek ölüm oranına kıyasla daha yüksek olduğu görülmektedir.

YIL	TOPLAM KIZ ÇOCUK ÖLÜMÜ	TOPLAM ERKEK ÇOCUK ÖLÜMÜ	KIZ ÇOCUK ÖLÜM ORANI	ERKEK ÇOCUK ÖLÜM ORANI
1970	919	887	34	34
1975	1.289	1.467	42	45
1980	1.208	1.421	35	39
1985	1.342	1.444	34	35
1990	823	1.076	21	26

Tablo 11: 1970-1990 Yılları Arasında Sovyet Ermenistanı'nda Cinsiyete Göre Çocuk Ölüm Sayısı ve Oranı (1000)⁴¹

1970-1990 yılları arası dönemde, yaşanan çocuk ölümlerinin cinsiyete göre dağılımını gösteren tablodan, erkek çocuk ölüm sayısının, kız çocuk ölüm sayısına nazaran daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.

2.4. Sovyet Ermenistanı'nda Medeni Duruma Göre Nüfusun Özellikleri

Bir topluluğun medeni hâlini gösteren veriler o toplumun demografik yapısını anlayabilmemiz açısından önemlidir. Özellikle evlilik, nüfusun gelişimini doğrudan etkilemektedir. Evlilik oranının artması doğurganlığın artmasına da sebep olmaktadır.

40 Վիճակագրական, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2004, 36.

41 Վիճակագրական, Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2004, 36.

Evlilik oranı, bir yıl içerisinde gerçekleşen evlenme sayısının toplam nüfusa bölünmesiyle elde edilmektedir. Evlenme oranlarını etkileyen bazı temel unsurlar vardır. Bunlardan ilki ekonomik unsurlardır. Ekonomik açıdan sıkıntı yaşayan çiftlerde evlilik daha az görülürken, daha iyi bir ekonomiye sahip olan çiftlerde daha fazla görülmektedir. İkinci unsur, emniyet konusudur. Kişi kendisini güvende hissetmeden evlenmek istemez. Örneğin: Savaş dönemlerinde evlenme sayısı azalırken, savaş sonrasında evlilik artışları gözlemlenmektedir.⁴²

Boşanmalar, demografik açıdan önem arz eden bir konudur. Boşanma oranları, zaman ve mekân açısından değişiklik gösterebilmektedir. Boşanmalar o toplumun aile yapısının zayıf ve güçlü yönleri hakkında yorum yapmamıza olanak sağlar. Bir sene içerisinde gerçekleşen boşanma sayısının toplam nüfusa bölünmesiyle boşanma oranı elde edilmektedir.⁴³

YIL	EVLİLİK ORANI	YIL	EVLİLİK ORANI	YIL	EVLİLİK ORANI
1960	11,20	1974	-	1988	7,70
1961	-	1975	-	1989	7,80
1962	-	1976	-	1990	8,00
1963	-	1977	-	1991	7,80
1964	-	1978	-		
1965	-	1979	-		
1966	-	1980	10,40		
1967	-	1981	10,50		
1968	-	1982	10,80		
1969	-	1983	9,20		
1970	-	1984	10,60		
1971	-	1985	9,90		
1972	-	1986	9,30		
1973	-	1987	8,80		

Tablo 12: 1960-1991 Yılları Arasında Sovyet Ermenistanı'nda Evlilik Oranı (1000)⁴⁴

42 Bayar, *Muhtasar Demografi*, 64-66.

43 Bayar, *Muhtasar Demografi*, 69.

44 "15 новых независимых государств. Общий коэффициент брачности (на 1000 населения), 1950-2018", ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 12 Eylül, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_cmr.php.

Sovyet Ermenistanı'nda 1984'ten 1991'e kadar olan dönemde, evlilik oranının yıldan yıla azalma eğiliminde olduğu gözlemlenmiştir. 1984'te %10,60 olan evlilik oranı, 1991'de %7,80'e düşmüştür. Yani %2,8 oranında bir azalma söz konusudur.

YAŞ	BEKÂR	EVLİ	DUL	BOŞANMIŞ	BELİRTİLMEMİŞ	TÜMÜ
10-14	56.069	335	26	8	0	56.438
15-19	39.417	4.506	82	73	492	44.570
20-24	21.278	18.863	154	136	437	40.868
25-29	4.902	25.050	200	81	244	30.477
30-34	1.263	23.095	239	63	212	24.872
35-39	660	24.890	284	38	179	26.051
40-44	351	20.641	267	26	156	21.441
45-49	267	17.360	284	17	101	18.029
50-54	231	10.978	353	14	67	11.643
55-59	136	9.338	358	9	49	9.890
60-64	120	8.728	675	6	51	9.580
65-69	64	5.045	547	8	36	5.700
70+	157	7.882	2.656	11	49	10.755
Bilinmeyen Yaş	486	374	13	5	805	1.683

Tablo 13: 1926 Yılı Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre: Sovyet Ermenistanı'nda Erkeklerin Yaşa Göre Medeni Durumları⁴⁵

1926 yılı nüfus sayım sonuçlarına göre, Sovyet Ermenistanı'nda erkeklerin 10-14 yaş aralığında evlenmeye başladıkları görülmektedir. Bekâr erkeklerin en çok olduğu yaş grubu da aynıdır. Evli sayısının en çok olduğu yaş grubu ise 25-29 arasındır. Boşanma sayısı 20-24 yaş aralığında en fazla görülmektedir. Genel olarak, Sovyet Ermenistanı'nda boşanan çift sayısı azdır.

45 “Всероссийная перепись населения 1926 года.”, ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 13 Eylül, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_mar_26.php?reg=9.

YAŞ	BEKÂR	EVLİ	DUL	BOŞANMIŞ	BELİRTİLMEMİŞ	TÜMÜ
10-14	46.158	618	44	12	0	46.832
15-19	20.267	19.538	204	237	347	40.593
20-24	2.374	31.938	590	262	199	35.363
25-29	996	31.443	1.188	178	162	33.967
30-34	572	25.658	2.198	118	118	28.664
35-39	425	22.404	3.318	67	104	26.318
40-44	355	15.147	4.293	46	94	19.935
45-49	258	10.830	4.789	32	72	15.981
50-54	233	8.150	6.170	26	84	14.663
55-59	135	5.541	4.671	17	57	10.421
60-64	187	4.622	7.025	16	56	11.906
65-69	67	2.177	3.715	11	38	6.008
70+	177	2.754	10.472	24	81	13.508
Bilinmeyen Yaş	127	261	61	3	147	599

Tablo 14: 1926 Yılı Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre: Sovyet Ermenistanı'nda Kadınların Yaşa Göre Medeni Durumları⁴⁶

1926 yılı nüfus sayım sonuçları incelendiğinde, Sovyet Ermenistanı'nda kadınların 10-14 yaş aralığında evlenmeye başladıkları görülmektedir. Bekâr kadınların en çok olduğu yaş grubu da 10-14 arasındır. Evli nüfus, en fazla 25-29 yaş aralığında görülmektedir. Boşanmış kadın sayısı erkeklere oranla daha yüksektir.

46 “Всероссийная перепись населения 1926 года.”, ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 13 Eylül, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_mar_26.php?reg=9.

YAŞ	ERKEKLER		KADINLAR		HER İKİSİ	
	Tümü	Evli	Tümü	Evli	Tümü	Evli
15-19	67.354	1.411	68.012	11.382	135.366	12.793
20-24	87.794	23.297	99.801	57.876	187.595	81.173
25-29	81.400	65.205	85.816	68.922	167.216	134.127
30-34	76.889	72.748	81.449	68.306	158.338	141.054
35-39	30.687	29.635	41.770	33.093	72.457	62.728
40-44	22.883	22.313	34.119	23.453	57.002	45.766
45-49	30.458	29.758	39.590	25.243	70.048	55.001
50-54	28.664	27.756	36.171	21.627	64.835	49.383
55-59	21.740	20.819	34.710	19.087	56.450	39.906
60-64	18.049	16.882	24.018	11.289	42.067	28.171
65-69	14.765	13.351	19.625	8.092	34.390	21.443
70-74	12.016	10.285	16.993	4.569	29.009	14.854
75-79	7.739	6.239	9.602	2.066	17.341	8.305
80-84	4.117	3.021	6.353	783	10.470	3.804
85-89	1.923	1.295	2.863	259	4.786	1.554
90-94	709	425	1.372	87	2.081	512
95-99	297	158	548	27	845	185
100+	219	93	359	15	578	108
Yaş Belirtilmemiş	24	9	30	5	54	14

Tablo 15: 1959 Yılı Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre: Sovyet Ermenistanı Nüfusunun Medeni Durumu⁴⁷

1959 yılı nüfus sayım sonuçlarına baktığımızda, kadınlar ve erkeklerin 15-19 yaş aralığında evlenmeye başladıkları görülmektedir. Kadınlar, erkeklere göre daha erken yaşta evlenmekteydiler. Yaş ilerledikçe evli kadın sayısının erkeklere nazaran daha az olduğu görülmektedir. Erkeklerde en fazla evlinin olduğu yaş grubu 30-34 arası iken, kadınlarda ise 25-29 arasıdır.

47 “Всероссийная перепись населения 1959 г.”, ДЕМΟΣКОП Weekly, Erişim Tarihi 13 Eylül, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_mar_59.php?reg=13&gor=3&Submit=tamam.

YAŞ	ERKEKLER		KADINLAR		HER İKİSİ	
	Tümü	Evli	Tümü	Evli	Tümü	Evli
15-19	128.492	1.785	122.812	16.146	251.304	17.931
20-24	82.031	17.356	86.699	51.821	168.730	69.177
25-29	59.585	44.265	66.958	55.761	126.543	100.026
30-34	101.124	91.980	107.180	92.374	208.304	184.354
35-39	83.216	79.643	82.965	71.978	166.181	151.621
40-44	83.888	81.032	84.944	71.386	168.832	152.418
45-49	38.681	37.316	48.282	38.168	86.963	75.484
50-54	20.949	20.053	30.905	20.888	51.854	40.941
55-59	29.281	27.916	44.546	27.140	73.827	55.056
60-64	28.110	26.409	40.205	21.328	68.315	47.737
65-69	21.711	19.858	33.071	15.085	54.782	34.943
70-74	13.964	12.037	18.661	6.641	32.625	18.678
75-79	9.426	7.772	11.931	3.616	21.357	11.388
80-84	6.209	4.660	9.731	2.131	15.940	6.791
85-89	2.884	1.938	4.559	851	7.443	2.789
90-94	1.119	661	1.964	292	3.083	953
95-99	351	192	876	117	1.227	309
100+	210	82	397	35	607	117
Yaş Belirtilmemiş	4.812	1.099	4.705	826	9.517	1.925

Tablo 16: 1970 Yılı Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre: Sovyet Ermenistanı Nüfusunun Medeni Durumu⁴⁸

1970 yılı nüfus sayım sonuçlarına göre, Sovyet Ermenistanı'nda kadınlar, erkeklere nazaran daha erken yaşta evlenmekteydiler. Kadınların yaşları ilerledikçe evlilik sayılarında da azalma görülmektedir. Erkeklerde ise durum tam tersi bir şekilde kendini göstermektedir. Erkekler geç evlenmekte ve yaşları ilerledikçe, kadımlara nazaran evlilik sayılarında artış görülmekteydi. Genel itibariyle, toplam nüfusa oranla Sovyet Ermenistanı'nda evlilik oranı yüksektir.

48 “Всероссийная перепись населения 1970г.”, ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 13 Eylül, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_mar_70.php?reg=13&gor=3&Submit=tamam.

YAŞ	TOPLAM	EVLİ	BEKÂR	DUL	BOŞANMIŞ	BELİRTİLMEMİŞ
15'e Kadar	478.868	0	478.868	0	0	0
15-19	195.473	2.989	191.864	19	37	564
20-24	160.841	46.647	112.486	94	478	1.136
25-29	116.470	87.666	27.125	236	1.121	322
30-34	72.837	66.027	5.320	252	1.076	162
35-39	72.867	69.347	2.017	335	1.113	55
40-44	97.009	93.423	1.425	624	1.475	62
45-49	85.675	83.049	737	710	1.132	47
50-54	75.784	73.146	501	1.192	903	42
55-59	28.642	27.288	213	786	342	13
60-64	21.558	20.109	103	1.101	227	18
65-69	25.863	23.697	114	1.826	212	14
70+	44.852	35.184	210	9.014	255	189
Bilinmeyen Yaş	1.160	351	326	46	16	421

Tablo 17: 1979 Yılı Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre: Sovyet Ermenistanı 'nda Erkeklerin Yaşa Göre Medeni Durumları⁴⁹

1979 yılında yapılan nüfus sayım sonuçlarına göre, Sovyet Ermenistanı 'nda evliliklerin 15 yaşından itibaren başladığı görülmektedir. Erkeklerde en çok evlinin bulunduğu yaş grubu 40-44 arasındır. Boşanmış kişilerin sayısının en fazla olduğu yaş aralığı ise 40-44'tür. En çok dul sayısı 70 ve üzeri yaş grubunda görülmektedir.

49 "Всероссийная перепись населения 1979 г.", ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 13 Eylül, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_mar_79.php?reg=13.

YAŞ	TOPLAM	EVLİ	BEKÂR	DUL	BOŞANMIŞ	BELİRTİLMEMİŞ
15'e Kadar	460.256	0	460.256	0	0	0
15-19	187.597	20.202	166.494	98	371	432
20-24	171.167	93.443	73.522	676	2.660	866
25-29	122.972	95.143	21.665	1.456	4.433	275
30-34	76.501	64.126	6.423	1.875	3.895	182
35-39	79.491	68.017	3.604	3.311	4.473	86
40-44	101.069	85.304	3.930	6.111	5.627	97
45-49	85.439	70.024	3.111	7.865	4.345	94
50-54	83.257	62.867	2.878	13.380	4.048	84
55-59	43.057	27.154	1.154	12.918	1.763	68
60-64	36.539	17.910	544	17.137	869	79
65-69	39.401	15.926	443	22.233	675	124
70+	71.009	16.142	568	53.323	534	442
Bilinmeyen Yaş	1.605	765	233	183	37	387

Tablo 18: 1979 Yılı Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre: Sovyet Ermenistanı'nda Kadınların Yaşa Göre Medeni Durumları⁵⁰

1979 yılı nüfus sayım sonuçlarına göre kadınlar, Sovyet Ermenistanı'nda 15-19 yaş aralığında evlenmeye başlamaktaydılar. Kadınlarda en fazla evliliğin görüldüğü yaş grubu 25-29 arasıydı. Erkeklerle nazaran kadınlar daha erken yaşta evlenmekteydiler. Ayrıca boşanmış ve dul kadınların sayısı, erkeklerle nazaran daha yüksekti.

50 “Всероссийная перепись населения 1979 г.”, ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 13 Eylül, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_mar_79.php?reg=13.

YAŞ	TOPLAM	EVLİ	BEKÂR	DUL	BOŞANMIŞ	BELİRTİLMEMİŞ
16-19	116.030	2.467	108.026	88	39	5.410
20-24	138.056	32.786	82.517	299	325	22.129
25-29	161.427	98.749	35.053	433	1.102	26.090
30-34	142.739	108.984	10.409	478	1.421	21.447
35-39	104.563	84.281	3.877	548	1.269	14.588
40-44	63.508	51.044	1.212	483	932	9.837
45-49	65.690	52.436	822	705	979	10.748
50-54	84.418	66.737	838	1.434	1.197	14.212
55-59	74.605	58.733	579	1.987	817	12.489
60-64	61.925	47.925	314	3.018	592	10.076
65-69	22.005	16.682	237	1.674	189	3.223
70+	40.987	26.199	300	7.722	233	6.533
Bilinmeyen Yaş	609	201	69	8	4	327

Tablo 19: 1989 Yılı Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre: Sovyet Ermenistanı'nda Erkeklerin Yaşa Göre Medeni Durumları⁵¹

1989 yılı nüfus sayım sonuçları verilerine göre, erkeklerin 16-19 yaş aralığında evlenmeye başladıkları tespit edilmiştir. 30-34 yaş aralığı, erkeklerde en çok evliliğin görüldüğü yaş grubu olmuştur. Ayrıca bu yaş grubunda boşanma sayısı da en yüksektir. Dul sayısı, 70 ve üzerindeki yaş gruplarında çoğunlukla görülmektedir.

51 “Всероссийная перепись населения 1989 г.”, ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 13 Eylül, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_mar_89.php?reg=105.

YAŞ	TOPLAM	EVLİ	BEKÂR	DUL	BOŞANMIŞ	BELİRTİLMEMİŞ
16-19	106.331	16.039	81.809	237	273	7.973
20-24	142.586	78.933	41.023	772	2.203	19.655
25-29	168.206	117.846	23.144	1.656	4.905	20.655
30-34	149.449	109.370	14.283	2.752	6.018	17.026
35-39	111.526	81.988	7.580	3.628	5.623	12.707
40-44	67.946	48.673	2.851	3.507	3.826	9.089
45-49	70.823	48.956	2.098	5.634	3.590	10.545
50-54	90.405	60.171	2.468	9.933	3.949	13.884
55-59	79.728	49.298	2.315	13.314	2.716	12.085
60-64	74.367	39.421	2.026	19.759	2.245	10.916
65-69	33.729	13.409	848	14.250	740	4.482
70+	73.824	14.323	917	47.162	672	10.750
Bilinmeyen Yaş	763	293	81	46	8	335

*Tablo 20: 1989 Yılı Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre: Sovyet Ermenistanı'nda Kadınların Yaşa Göre Medeni Durumları*⁵²

1989 yılı nüfus sayım sonuçlarına ait tablolar incelendiğinde, kadınların evlenmeye 16-19 yaş aralığında başladıkları görülmüştür. Ayrıca kadınların erkeklere nazaran daha erken yaşta evlendiği tespit edilmiştir. Kadınlarda evlilik sayısının en çok olduğu yaş aralığı 25-29 arasındır. Boşanmış ve dul kadınların sayısı, erkeklerle kıyaslandığında daha fazladır.

2.5. Sovyet Ermenistanı'nda Etnik Yapıya Göre Nüfusun Özellikleri

Güney Kafkasya'da yer alan en homojen milletlerden birisi de Ermenilerdir. Ermeniler, Güney Kafkasya'nın çoğu yerinde azınlık konumundaydılar. 1919 yılı verilerine göre, Nahçıvan eyaletinde Ermenilerin nüfusu %36, Türkler %62,5, Şerur-Dereleyz eyaletinde Ermeniler %27,4, Türkler %72,3, Sürmeli eyaletinde Ermeniler %30,4, Türkler %65, Erivan eyaletinde Ermeniler %37,4, Türkler ise %60,2'lik kısmını oluşturmaktaydı. Taşnaktsutyun Partisi'nin yönetiminde buldukları 1918-1920 yılları arasında bu durum değişmeye başladı. İktidar partisinin uyguladığı katliamlar ve sürgünler sonucunda bölgedeki Türklerin sayısında önemli derecede azalma

52 “Всероссийная перепись населения 1989 г.”, ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 13 Eylül, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_mar_89.php?reg=105.

yaşandı. 1920 yılının sonlarında Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulmasından sonra milli politikaya önem veren Komünistler, Türkiye ve İran'a sığınan Türklerden bazıılarını geri getirmeyi başarmışsa da nüfus Ermenilerin lehine değişmeye çoktan başlamıştı. Ermeniler lehine değişmesinde etkili olan olaylardan bir diğeri de, 19.yy'ın başlarından itibaren Osmanlı ve İran coğrafyasında yaşayan yaklaşık 300.000 Ermeni'nin Erivan ve civar bölgelerine göç etmesi olmuştur.⁵³

1948-1953 yılları arasında Ermenistan'da ikamet eden Türklerden 144.654 kişi zorla Azerbaycan'a göç ettirilmiştir. Ermenilerin yaptıkları tüm baskılara rağmen 1989 yılında Ermenistan'da yaklaşık olarak 230.000 Türk yaşamaktaydı. 1989 yılında artık Ermenistan hükümetinin baskılarına dayanamayan Türkler, Azerbaycan'a göç etmek zorunda kaldılar. Böylece Ermenistan hayalini kurduğu Türksüz Ermenistan politikasını başarıyla tamamlamış oldu. Günümüzde Ermenistan'da yaşayan azınlıkların sayısı çok azdır. Bu sayısı toplam nüfusun yaklaşık %3'üne tekabül etmektedir.⁵⁴

---

53 Hatem Cabbarlı, "Ermenistan Cumhuriyeti'nin Etnik Yapısı", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı 49, (Aralık 2014): 102.

54 Cabbarlı, *Ermenistan Cumhuriyeti'nin Etnik Yapısı*, 102-103.

ETNİK GRUPLAR	1926 ⁵⁵	1939 ⁵⁶	1959 ⁵⁷	1970 ⁵⁸	1979 ⁵⁹	1989 ⁶⁰
Ermeniler	743.571	1.061,997	1.551,610	2.208,327	2.724,975	3.083,616
Türkler	76.870	130.896	107.748	148.189	160.841	84.860
Ruslar	19.548	51.464	56.477	66.108	70.336	51.555
Kürtler	3.025	20.481	25.627	37.486	50.822	56.127
Ukraynalılar	2.826	5.496	5.593	8.390	8.900	8.341
Yunanlılar	2.980	4.181	4.976	5.690	5.653	4.650
Asuriler	2.215	3.280	4.326	5.544	6.183	5.963
Gürcüler	274	652	816	1.439	1.314	1.364
Yahudiler	335	512	1.024	1.003	953	676
Belaruslular	360	458	805	1.179	1.183	1.061
Almanlar	104	433	278	408	333	265
Polonyalılar	705	240	208	389	691	270
Diğer	27.651	2.248	3.560	7.721	5.075	6.028

Tablo 21: *Sovyet Ermenistanı Dönemi'nde Yapılan Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre: Sovyet Ermenistanı'nda Etnik Yapı.*

Sovyetler Birliği Dönemi'nde yapılan nüfus sayım sonuçlarına göre, Sovyet Ermenistanı'nda farklı etnik gruptan insanlar bir arada yaşamaktaydı. Sovyet Ermenistanı'nda nüfusun büyük bir çoğunluğunu Ermeniler oluşturmaktaydı. Ermenilerden sonra sırayla Türkler, Ruslar, Kürtler, Ukraynalılar, Yunanlılar, Asuriler, Gürcüler, Yahudiler, Belaruslular, Almanlar ve Polonyalılar önemli bir çoğunluklardı. Şüphesiz Ermenilerden sonra Ermenistan'da en önemli azınlık grup Türklerdi. Özellikle 19.yüzyıl ve 20.yüzyılın başlarında önemli bir nüfusa sahip olan Türkler, Taşnaksutyun Partisi'nin iktidara gelmesi ve sonrasında iktidara gelen Sovyet Ermenistanı yöneticilerinin izlemiş oldukları politikalar doğrultusunda bölgedeki nüfusları azalmaya başlamıştır. Türklerden

55 “Всероссийная перепись населения 1926 года.”, ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 14 Eylül, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_26.php?reg=2314.

56 “Всероссийная перепись населения 1939 года.”, ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 14 Eylül, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39.php?reg=6.

57 “Всероссийная перепись населения 1959 года.”, ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 14 Eylül, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_59.php?reg=9.

58 “Всероссийная перепись населения 1970 года.”, ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 14 Eylül, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_70.php?reg=13.

59 “Всероссийная перепись населения 1979 года.”, ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 14 Eylül, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_79.php?reg=13.

60 “Всероссийная перепись населения 1989 года.”, ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 14 Eylül, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=13.

sonra Ermenistan’da Rus ve Kürt nüfusu önemli bir orandaydı. Tarihsel süreç içerisinde, Rusların nüfusunda dalgalanmalar görülmüştür. Kürtlere baktığımızda, sürekli olarak nüfuslarında artış yaşanmıştır. Günümüzde Ermenistan’da yaşayan azınlıkların oranı düşük bir seviyededir. Azınlıkların oranı toplam nüfusun yaklaşık olarak %3’ne denk gelmektedir.

2.6. Sovyet Ermenistanı’nda Konuşulan Dillere Göre Nüfusun Özellikleri

Sovyet Ermenistanı’nda farklı etnik gruplardan insanlar bir arada yaşamaktaydı. Ancak Ermeniler haricindeki diğer etnik grupların toplam sayısı düşüktü. Çeşitli etnik gruplardan insanların oluşu, konuşulan dilleri de etkilemektedir. Sovyet Ermenistanı’nda birçok kişi ülkenin resmi dilinin yanı sıra kendi dillerini de konuşmaktaydılar.

MİLLETLER	NÜFUS	ANA DİL	ERMENİCE	RUSÇA	DİĞER DİLLER
Ermeniler	3.083,616	3.072,714	-	9.596	1.306
Türkler	84.860	84.591	123	139	7
Kürtler	56.127	44.739	10.415	362	611
Ruslar	51.555	50.736	715	-	104
Ukraynalılar	8.341	5.678	156	2.483	24
Asuriler	5.963	5.367	334	258	4
Yunanlar	4.650	2.717	685	1.231	17
Gürcüler	1.364	1.017	170	169	8
Belaruslular	1.061	815	14	226	6
Diğer Milletler	7.239	5.353	310	1.500	76

Tablo 22: 1989 Yılı Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre: Sovyet Ermenistanı’nda Yaşayan Topulukların Konuştuğu Diller⁶¹

Sovyet Ermenistanı’nda çoğunluğu Ermeniler oluşturduğu için en çok konuşulan dil Ermeniceydi. İkinci olarak en çok konuşulan dil Rusçaydı. Çünkü Ermeniler, Sovyetler Birliği’nin yönetimi altında oldukları için mecburen Rusçayı bilmeleri gerekiyordu. Bu yüzden birçok kişi hem Ermeniceyi hem de Rusçayı biliyordu. Ayrıca Sovyet Ermenistanı’nda yaşayan diğer azınlık grupları, kendi dillerini de konuşuyorlardı. Ancak bunların sayısı çok azdı.

61 “Всероссийная перепись населения 1989 г.”, ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 15 Eylül, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_lan_89_ar.php.

2.7. Sovyet Ermenistanı'nda Eğitim Durumuna Göre Nüfusun Özellikleri

Sovyet Ermenistanı eğitim sistemi, temel olarak dört kademedен oluşmaktaydı. İlk kademe okul öncesi, 3-6 yaş arasını içermekteydi. İkinci kademe ilkokul, birinci ve üçüncü sınıflar arasındaki grupları kapsamaktaydı. Üçüncü kademe ortaokul, dördüncü ve sekizinci sınıflar arasını içine almaktaydı. Dördüncü kademe liseye, dokuzuncu ve onuncu sınıflar dâhil edilmekteydi. İkinci, üçüncü ve dördüncü kademeler genel eğitim kategorisi içerisine girmektedir. Sovyet Ermenistanı'nda genel eğitim ücretsizdi. Genel eğitimi tamamlayan öğrenciler sınava girip, yeteneklerine göre, mesleki eğitime ya da yükseköğretime geçmekteydiler.⁶²

YAŞ	KENTSEL NÜFUS			KIRSAL NÜFUS			TÜM NÜFUS		
	Erkek	Kadın	Tümü	Erkek	Kadın	Tümü	Erkek	Kadın	Tümü
Toplam	48.146	66.081	114.227	186.406	262.608	449.014	234.552	328.689	563.241
5 Yaş'a Kadar	28.910	27.730	56.640	96.173	88.840	185.013	125.083	116.570	241.653
6-10	8.487	7.937	16.424	33.879	35.740	69.619	42.366	43.677	86.043
11-14	142	209	351	954	2.413	3.367	1.096	2.622	3.718
15-19	123	264	387	764	2.015	2.779	887	2.279	3.166
20-24	216	838	1.054	813	4.978	5.791	1.029	5.816	6.845
25-29	440	2.019	2.459	1.976	11.862	13.838	2.416	13.881	16.297
30-34	635	2.359	2.994	3.257	13.095	16.352	3.892	15.454	19.346
35-39	790	3.107	3.897	4.347	14.750	19.097	5.137	17.857	22.994
40-44	933	2.772	3.705	4.157	11.839	15.996	5.090	14.611	19.701
45-49	1.133	3.247	4.380	5.958	14.743	20.701	7.091	17.990	25.081
50-54	1.414	3.414	4.828	5.195	11.895	17.090	6.609	15.309	21.918
55-59	1.414	3.455	4.869	6.024	15.101	21.125	7.438	18.556	25.994
60-64	1.198	2.836	4.034	6.999	11.861	18.860	8.197	14.697	22.894
65-69	949	2.342	3.291	6.204	8.663	14.867	7.153	11.005	18.158
70+	1.351	3.540	4.891	9.648	14.745	24.393	10.999	18.285	29.284
Bilinmeyen Yaş	11	12	23	58	68	126	69	80	149

Tablo 23: 1939 Yılı Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre: Sovyet Ermenistanı'nda Okuma-Yazma Bilmeyenlerin Sayısı⁶³

62 "Armenia Educational System", Education Encyclopedia, Erişim Tarihi 16 Eylül, 2021, <https://education.stateuniversity.com/pages/66/Armenia-EDUCATIONAL-SYSTEM-OVERVIEW.html>.

63 "Всероссийная перепись населения 1939 г.", ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 17 Eylül, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_ill_39.php?reg=7.

1939 yılı nüfus sayım sonuçlarına göre, Sovyet Ermenistanı'nın nüfusu 1.282.300'dü. Bu nüfusun 366.400'ü kentlerde, 915.900'ü ise kırsal kesimlerde yaşamaktaydı. Kentsel bölgelerde 114.277 kişi okuma yazma bilmiyordu. Kırsal kesimlerde ise bu sayı 449.014'tü. Toplamda okuma yazma bilmeyenlerin sayısı 563.241'di. Bu bilgilerden hareketle, kırsal kesimde okuma yazma bilmeyenlerin sayısı, kentsel bölgelere nazaran daha fazla olduğu sonucuna varılmaktadır.

YAŞ	TOPLAM	EĞİTİMLİ				EĞİTİMSİZ	
		YÜKSEK ÖĞRETİM	ORTA ÖĞRETİM	YEDİ YILLIK	TEMEL EĞİTİM	OKUR YAZAR	OKUMA YAZMA BİLMEYEN
Tüm Nüfus	1.763.048	48.772	143.736	231.696	200.624	288.475	128.242
9'a Kadar	478.325	0	0	0	0	0	0
9-14	173.795	0	0	5.187	38.558	96.007	789
15-19	135.366	1	21.661	42.833	14.402	5.153	703
20-24	187.595	2.818	42.841	53.908	26.559	12.883	1.644
25-29	167.216	10.046	17.081	44.397	37.717	19.081	1.998
30-34	158.338	12.322	24.622	43.637	24.830	14.262	1.692
35-39	72.457	7.395	13.843	14.065	10.758	10.029	1.374
40-44	57.002	4.880	6.456	8.537	10.335	15.463	2.627
45-49	70.048	4.861	5.662	7.669	11.848	27.168	5.738
50-54	64.835	3.160	4.063	4.883	9.338	26.382	13.444
55-59	56.450	1.648	3.078	2.920	6.483	20.900	19.523
60-64	42.067	861	2.074	1.753	4.151	14.130	17.986
65-69	34.390	415	1.105	946	2.606	11.174	17.607
70+	65.110	364	1.245	957	3.036	15.832	43.095
Bilinmeyen Yaş	54	1	5	4	3	11	22

Tablo 24: 1959 Yılı Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre: Sovyet Ermenistanı Nüfusunun Eğitim Durumu⁶⁴

64 “Всероссийная перепись населения 1959 г.”, ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 17 Eylül, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_edu_59.php?reg=14.

1959 yılı nüfus sayım sonuçları incelediğinde, 48.772 kişi yükseköğretim, 143.736 kişi ortaöğretim, 231.696 kişi yedi yıllık ve 200.624 kişi temel eğitim düzeyinde bir eğitime sahipti. Bununla birlikte eğitim almadan okuryazar olanların sayısı 288.475'ti. Okuma yazma bilmeyenlerin sayısı ise 128.242'ydi. Yani eğitimsiz nüfusun toplamı 416.717 idi. Toplam nüfusun 1959 yılında 1.763.000 olduğu düşünüldüğünde, eğitimsiz nüfusun oranı yaklaşık olarak %23'tü.

YAŞ	TOPLAM	EĞİTİMLİ			TEMEL EĞİTİM ALMAYANLAR
		YÜKSEK ÖĞRETİM	ORTA ÖĞRETİM	TEMEL EĞİTİM	
Tümü	3.037.259	219.077	681.752	530.315	335.004
7'e Kadar	444.382	0	0	0	0
7-10	237.250	0	0	52.235	185.015
11-14	257.492	0	0	263.884	4.544
15-19	383.070	0	155.722	13.240	1.264
20-24	332.008	20.356	174.031	7.323	1.151
25-29	239.442	48.025	91.440	6.830	1.171
30-34	149.338	35.696	50.221	7.518	1.306
35-39	152.358	26.029	48.550	15.231	2.572
40-44	198.078	27.596	52.313	31.943	7.367
45-49	171.114	18.845	33.774	42.212	11.132
50-54	159.041	18.315	37.086	33.932	10.672
55-59	71.699	9.591	16.752	15.500	8.001
60-64	58.097	5.601	8.268	16.625	14.131
65-69	65.264	4.845	6.376	19.340	23.340
70+	115.861	3.971	6.542	31.217	63.125
Bilinmeyen Yaş	2.765	207	677	285	213

Tablo 25: 1979 Yılı Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre: Sovyet Ermenistanı Nüfusunun Eğitim Durumu⁶⁵

65 “Всероссийная перепись населения 1979 г.”, ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 17 Eylül, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_edu_79.php?reg=14.

1959 yılında yapılan nüfus sayım sonuçlarıyla mukayese edildiğinde, Sovyet Ermenistanı nüfusunun eğitim düzeyinde bir yükselme söz konusudur. 48.772 olan yükseköğretim mezunu sayısı 1979'da 219.077'e yükselmiştir. Aynı şekilde ortaöğretim ve temel eğitim mezunu kişilerin sayısında da önemli derecede artış gözlemlenmiştir. Bununla birlikte Sovyet Ermenistanı'nda temel eğitim almayanların çoğunluğu 70 yaş ve üzerindeki kişilerdir.

YAŞ	TOPLAM	YÜKSEK ÖĞRETİM	ORTA ÖĞRETİM	TEMEL EĞİTİM	TEMEL EĞİTİM ALMAYANLAR
15+	2.301.931	318.614	863.562	148.758	77.815
15-19	278.047	0	123.418	7.770	1.865
20-24	280.642	21.555	144.289	2.499	718
25-29	329.633	57.193	151.366	2.800	1.344
30-34	292.188	58.736	121.367	3.458	990
34-39	216.089	51.006	80.009	3.390	1.054
40-44	131.454	33.555	45.603	4.072	1.031
45-49	136.513	23.937	48.467	8.530	2.018
50-54	174.823	24.409	53.420	20.169	5.786
55-59	154.333	16.718	36.524	29.559	9.255
60-64	136.292	15.549	34.337	24.564	8.695
65-69	55.734	7.488	12.828	10.489	5.894
70+	114.811	8.353	11.700	31.329	39.007
Bilinmeyen Yaş	1.372	115	234	129	158

Tablo 26: 1989 Yılı Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre: Sovyet Ermenistanı Nüfusunun Eğitim Durumu⁶⁶

Sovyet Ermenistanı'nda eğitimli nüfusun sayısı yıldan yıla artmaya devam etmiştir. Yükseköğretim, ortaöğretim ve temel öğretim mezunu kişilerin sayısında artışlar gözlemlenmiştir. Sovyet Ermenistanı nüfusunun çoğunluğu bu dönemde ortaöğretim mezunudur. 1989 sayım sonuçlarına göre, bu sayı 863.562'dir.

66 "Всероссийная перепись населения 1989 г.", ДЕМОСКОП Weekly, Erişim Tarihi 17 Eylül, 2021, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_edu_89.php?reg=14.

2.8. Sovyet Ermenistanı'nda Göç Oranlarına Göre Nüfusun Özellikleri

Demografik değişimleri etkileyen en önemli faktörlerden birisi de göçtür. Göç, “*Ekonomik, siyasi, ekolojik veya bireysel nedenlerle, bir yerden başka bir yere yapılan ve kısa, orta veya uzun vadeli geriye dönüş veya sürekli yerleşim hedefi güden coğrafik, toplumsal ve kültürel bir yer değiştirme hareketidir.*”⁶⁷

Tarih boyunca yaşanan göçlerin temel sebebi, ekonomik nedenler olmuştur. Günümüzde köylerde yaşayan birçok insan, ekonomik sorunlardan dolayı şehirlere göç etmişlerdir. Dış göçlerin de temel sebebi ekonomik etkenlerdir. Dış göçler, günümüzde Üçüncü Dünya Ülkelerinden gelişmiş Batı ülkelerine doğru yapılmaktadır.⁶⁸

YIL	NET GÖÇ ORANI	NET GÖÇ HIZI	YIL	NET GÖÇ ORANI	NET GÖÇ HIZI	YIL	NET GÖÇ ORANI	NET GÖÇ HIZI
1950	6,757	%0,000	1964	7,255	%5,360	1978	1,161	%-47,680
1951	6,784	%0,400	1965	7,624	%5,090	1979	0,292	%-74,850
1952	6,811	%0,400	1966	7,994	%4,850	1980	-0,577	%-297,600
1953	6,838	%0,400	1967	8,363	%4,620	1981	-1,446	%150,610
1954	6,865	%0,390	1968	8,732	%4,410	1982	-2,315	%60,100
1955	6,892	%0,390	1969	8,276	%-5,220	1983	-3,184	%37,540
1956	6,919	%0,390	1970	7,820	%-5,510	1984	-3,333	%4,680
1957	6,946	%0,390	1971	7,363	%-5,840	1985	-3,482	%4,470
1958	6,973	%0,390	1972	6,907	%-6,190	1986	-3,631	%4,280
1959	6,956	%-0,240	1973	6,451	%-6,600	1987	-3,780	%4,100
1960	6,938	%-0,260	1974	5,393	%-16,400	1988	-3,929	%3,940
1961	6,921	%-0,250	1975	4,335	%-19,620	1989	-9,020	%129,570
1962	6,903	%-0,260	1976	3,277	%-24,410	1990	-14,112	%56,450
1963	6,886	%-0,250	1977	2,219	%-32,290	1991	-19,203	%36,080

Tablo 27: 1950-1991 Yılları Arası Sovyet Ermenistanı'na Ait Göç İstatistikleri (1000)⁶⁹

67 Bal, *Demografi*, 143.

68 Bal, *Demografi*, 146.

69 “Armenia Net Migration Rate 1950-2021”, Macrotrends, Erişim Tarihi 18 Eylül, 2021, <https://www.macrotrends.net/countries/ARM/armenia/net-migration>.

Sovyet Ermenistanı'nda 1950-1968 yılları arasında net göç oranında artış gözlemlenmiştir. Ancak 1968'den sonra net göç oranında azalmalar yaşanmıştır. Net göç oranının en fazla olduğu yıl olan 1968'de %8,732 oranında bir göç gerçekleşmiştir. En az olduğu yıl ise 1991'dir. Bu yıl %-19,203 oranında bir göç hareketi olmuştur. Net göç hızına baktığımızda, en yüksek olduğu yıl 1981'dir. Bu yıl ki net göç hızı %150,610'dur. En düşük olduğu yıl olan 1980'de net göç hızı %-297,600'dür.

Sonuç

Ermenistan'da Sovyet iktidarının kurulmasından sonra nüfusun demografik yapısında değişimler gözlemlenmiştir. Sovyet iktidarından memnun olmayan kesimlerden bazıları başka ülkelere göç etmişlerdir. Sovyetler Birliği'nin Ermenistan'da hâkimiyet sağladığı yıl olan 1920'de nüfusu 720.000'di. Sovyetler Birliği Dönemi'nde, 1926 yılında yapılan ilk nüfus sayım sonuçlarına göre, Sovyet Ermenistanı'nın nüfusu 881.300'dü. Yaklaşık 6 yıllık bir süre zarfında nüfus 161.300 kişi artmıştır. İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar Sovyet Ermenistanı'nın nüfusu artış eğilimindeydi. Ancak savaşın patlak vermesiyle birlikte nüfus azalmaya başlamıştır. Bunun sebebi ise doğum oranlarının az, ölüm oranlarının fazla olmasıdır. Bu dönemde, nüfusun büyük çoğunluğu kırsal bölgelerde yaşıyordu. Bununla birlikte nüfusun büyük çoğunluğunu erkekler oluşturmaktaydı. Ancak savaşın ortaya çıkmasıyla birlikte bu durum tersine dönmeye başlamış ve Sovyet Ermenistanı'nda kadın nüfusunun oranı gittikçe artmıştır. 1959 yılı nüfus sayım sonuçları, kadın nüfus oranının erkek nüfus oranını geçtiğini bize göstermiştir. Bundaki sonraki süreçte, kadın nüfus oranı her zaman erkeklerden daha yüksek olmuştur. Diğer bir husus, 1959 yılından itibaren kentlerde yaşayanların sayısı, kırsal kesimlerde yaşayanların sayısını geçmiştir. Bundan sonraki yıllarda, kentsel nüfus oranını yıldan yıla artış göstermiştir. Bunun temel sebebi, köyden kente yapılan iç göçlerdir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyet Ermenistanı'nın nüfusu artmaya devam etmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağıldığı yıl olan 1991'de nüfusu 3.574.500'e ulaşmıştır. Nüfus sürekli olarak artış eğiliminde olsa da, doğurganlık hızı yıldan yıla azalmıştır. Sovyet Ermenistanı'nın kırsal kesimlerinde doğum ve ölüm oranı kentlere nazaran daha yüksekti. Bebek ve çocuk ölümlerinin cinsiyet kompozisyonunu incelediğimizde, erkeklerin ölüm sayısı kızlara göre daha fazlaydı. Genel itibarıyla, Sovyet Ermenistanı'nda evlenme oranı yüksek, boşanma oranı düşüktü. Ayrıca kadınlar, erkeklere nazaran daha erken yaşta evlendiriliyorlardı.

Sovyet Ermenistanı'nın etnik yapısına ait veriler, nüfusun büyük bir çoğunluğunun Ermeni olduğunu bize göstermektedir. Ermenilerden sonra Türkler, Ruslar ve Kürtler bölgedeki önemli azınlık gruplarıydı. Türklerin nüfusu yıldan yıla azalmaktaydı. Bunun temel sebebi, Ermenilerin, Türklere uyguladıkları kötü muameledir. Bu muamelenin sonucunda, bölgedeki Türkler, Azerbaycan'a göç etmek zorunda kalmıştır.

Sovyet Ermenistanı'nda en çok konuşulan dil Ermeniceydi. Ermeniceden sonra Sovyetler Birliği'nin resmi dili olan Rusça konuşulmaktaydı. Birçok kişi Ermenicenin yanı sıra Rusçayı biliyordu. Çünkü birçok eğitim kurumunda Rusça eğitim verilmekteydi. Sovyet Ermenistanı'nda nüfusun eğitim oranlarını gösteren tablolardan yola çıkarak, yıldan yıla nüfusun eğitim seviyesinin yükseldiğini söyleyebiliriz. Ülkedeki göç hareketlerine baktığımızda, 1950-1968 yılları arasında net göç oranının artma eğiliminde olduğunu görmekteyiz. 1968'den sonra ise net göç oranında azalmaların olduğunu söyleyebiliriz.

Bu çalışmada, Ermenistan İstatistik Kurumu'nun yayımlamış olduğu demografik el kitabı ve Sovyetler Birliği Dönemi'nde yapılan nüfus sayım sonuçları baz alınarak, tablolar oluşturulmuş ve bunların değerlendirilmesi yapılmıştır. Nüfus sayım sonuçlarına, dünyadaki birçok ülkenin demografik yapısını araştıran Demoscop Weekly üzerinden ulaşılmıştır. Bu sitede, özellikle Sovyetler Birliği Dönemi'ne ait önemli istatistiki veriler yer almaktadır. Bu veriler orijinal kaynaklardan yola çıkarak hazırlandığı için birinci el kaynak mahiyetindedir.

Türkiye'de Sovyet Ermenistanı üzerine yapılan çalışmalar kısıtlı olduğu için bu makalenin önemli bir boşluğu doldurması arzu edilmektedir. Özellikle Kafkasya'nın demografik yapısıyla alakalı çalışmaların da az olması, bu yönde yapılacak çalışmaların değerini artırmaktadır.

KAYNAKÇA

Ermenistan İstatistik Kurumu Verileri

Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու 2004. Երևան:
Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե, 2005.

Sovyetler Birliği Dönemi Nüfus Sayım Sonuçları

ДЕМОСКОП Weekly. “15 новых независимых государств. Коэффициент суммарной рождаемости, 1958-2018.” Erişim Tarihi 11 Eylül, 2021.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_tfr.php.

ДЕМОСКОП Weekly. “15 новых независимых государств. Общй коэффициент брачности (на 1000 населения), 1950-2018.” Erişim Tarihi 12 Eylül, 2021. http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_cmr.php.

ДЕМОСКОП Weekly. “Всесоюзная перепись населения 1926 года.” Erişim Tarihi 13 Eylül, 2021.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_mar_26.php?reg=9.

ДЕМОСКОП Weekly. “Всесоюзная перепись населения 1926 года.” Erişim Tarihi 13 Eylül, 2021.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_mar_26.php?reg=9.

ДЕМОСКОП Weekly. “Всесоюзная перепись населения 1959 г.” Erişim Tarihi 13 Eylül, 2021.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_mar_59.php?reg=13&gor=3&Submit=tamam.

ДЕМОСКОП Weekly. “Всесоюзная перепись населения 1970г.” Erişim Tarihi 13 Eylül, 2021.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_mar_70.php?reg=13&gor=3&Submit=tamam.

ДЕМОСКОП Weekly. “Всесоюзная перепись населения 1979 г.” Erişim Tarihi 13 Eylül, 2021.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_mar_79.php?reg=13.

ДЕМОСКОП Weekly. “Всесоюзная перепись населения 1979 г.” Erişim Tarihi 13 Eylül, 2021.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_mar_79.php?reg=13.

ДЕМОСКОП Weekly. “Всесоюзная перепись населения 1989 г.” Erişim Tarihi 13 Eylül, 2021.

[http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_mar_89.php?reg=105.](http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_mar_89.php?reg=105)

ДЕМОСКОП Weekly. “Всесоюзная перепись населения 1989 г.” Erişim Tarihi 13 Eylül, 2021.

[http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_mar_89.php?reg=105.](http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_mar_89.php?reg=105)

ДЕМОСКОП Weekly. “Всесоюзная перепись населения 1926 года.” Erişim Tarihi 14 Eylül, 2021.

[http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_26.php?reg=2314.](http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_26.php?reg=2314)

ДЕМОСКОП Weekly. “Всесоюзная перепись населения 1939 года.” Erişim Tarihi 14 Eylül, 2021.

[http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39.php?reg=6.](http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39.php?reg=6)

ДЕМОСКОП Weekly. “Всесоюзная перепись населения 1959 года.” Erişim Tarihi 14 Eylül, 2021.

[http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_59.php?reg=9.](http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_59.php?reg=9)

ДЕМОСКОП Weekly. “Всесоюзная перепись населения 1970 года.” Erişim Tarihi 14 Eylül, 2021.

[http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_70.php?reg=13.](http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_70.php?reg=13)

ДЕМОСКОП Weekly. “Всесоюзная перепись населения 1979 года.” Erişim Tarihi 14 Eylül, 2021.

[http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_79.php?reg=13.](http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_79.php?reg=13)

ДЕМОСКОП Weekly. “Всесоюзная перепись населения 1989 года.” Erişim Tarihi 14 Eylül, 2021.

[http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=13.](http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=13)

ДЕМОСКОП Weekly. “Всесоюзная перепись населения 1989 г.” Erişim Tarihi 15 Eylül, 2021.

[http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_lan_89_ar.php.](http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_lan_89_ar.php)

ДЕМОСКОП Weekly. “Всесоюзная перепись населения 1939 г.” Erişim Tarihi 17 Eylül, 2021.

[http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_ill_39.php?reg=7.](http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_ill_39.php?reg=7)

ДЕМОСКОП Weekly. “Всесоюзная перепись населения 1959 г.” Erişim Tarihi 17 Eylül, 2021.

[http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_edu_59.php?reg=14.](http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_edu_59.php?reg=14)

ДЕМОСКОП Weekly. “Всесоюзная перепись населения 1979 г.” Erişim Tarihi 17 Eylül, 2021.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_edu_79.php?reg=14.

ДЕМОСКОП Weekly. “Всесоюзная перепись населения 1989 г.” Erişim Tarihi 17 Eylül, 2021.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_edu_89.php?reg=14.

Kitaplar

Aybar, Celal. *Muhtasar Demografi*. Ankara: Ulus Basımevi, 1937.

Bal, Hüseyin. *Demografi*. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2019.

Başar, Emel. *Demografiye Giriş*. 2. Baskı. Ankara: Gazi Kitabevi, 2013.

Bournoutian, George A. *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*. 2.Baskı. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016.

Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*. 6.Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005.

Movsisyan, Artak. *Ermenistan Tarihi Özet Kitap*. Erivan: Erivan Devlet Üniversitesi Yayınları, 2017.

Savorgnan, Franco. *Demografi*. çev. Nüzhet Yalkut. İstanbul: Hüsniyatıat Basımevi, 1948.

Suny, Ronald Grigor. *Ararat'a Bakmak Modern Tarihte Ermenistan*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2015.

Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. 2.Baskı. İstanbul: Belge Yayınları, 1987.

Makaleler

Bali, Rıfat N. “Ermenistan’ın “Anavatan’a Geri Dönün” Çağrısının Diaspora Ermenilerine ve Türkiye’ye Etkisi.” *Tarih ve Toplum*, Sayı 210 (Haziran 2001):13-19.

Cabbarlı, Hatem. “Ermenistan Cumhuriyeti’nin Etnik Yapısı.” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı 49 (Aralık 2014): 102.

Ghulyan, Husik. “Ermenistan’da Yerel Yönetimler ve Bölgesel Politikalar.”
Çağdaş Yerel Yönetimler, Cilt 24 Sayı 3 (Temmuz 2015): 95-105.

Sözlük

Türk Dil Kurumu Sözlüğü. “Demografi.” Erişim Tarihi 10 Eylül, 2021.

<https://sozluk.gov.tr/>.

İnternet Kaynakları

Education Encyclopedia. “Armenia Educational System” Erişim Tarihi 16 Eylül, 2021. <https://education.stateuniversity.com/pages/66/Armenia-EDUCATIONAL-SYSTEM-OVERVIEW.html>.

Macrotrends. “Armenia Net Migration Rate 1950-2021” Erişim Tarihi 18 Eylül, 2021.
<https://www.macrotrends.net/countries/ARM/armenia/net-migration>.

Strabon'un Geographika'sında Armenia Olarak Anılan Coğrafya

Erdi ÖZTÜRK*

Özet: Strabon, İlk Çağ'ın önemli coğrafyacılarından biri olarak kabul edilir. M.Ö. 63 – M.S. 21 yılları arasında yaşayan Strabon, 17 kitaplık Geographika adlı eserinde yaşadığı zamanın bilinen Akdeniz dünyasını merkeze alıp çevresindeki coğrafi bölgeleri anlatmıştır. Geographika, Herodot'un Tarih'i ve Ksenophon'un Anabasis'i ile birlikte Armenia coğrafyası hakkında görece net bilgiler veren en eski eserlerdendir. Bu özelliğiyle Geographika dönemin coğrafyasını anlamak için kullanılan önemli bir başvuru kaynağıdır. Strabon'un eserinin özellikle 11. kitabında Armenia coğrafyasına dair tafsilatlı bilgiler verilirken, 12 ve 14. kitaplarda da bahsi geçen coğrafya ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Strabon, eserini yazarken birçok yeri gezme fırsatı bulmuş, gidemediği yerleri ise mevcut yazılı kaynaklarını kullanarak anlamaya çalışmıştır. Bu sebeple Geographika sadece bir coğrafya eseri olmakla kalmamış, dönemin tarihi, etnolojisi ve sosyolojisiyle ilgili önemli bilgiler vermiştir. Bu çalışmada, ilk etapta Strabon'un eseri üzerinden İlk Çağ Armenia coğrafyası hakkında bir inceleme yapılacaktır. Strabon, bu eserinde tarih boyunca sınırları çok sık değişen Armenia coğrafyasının M.S. I. yüzyıla ait sınırları, fiziki coğrafyası, şehirleri, siyasi ve dinî yapısı, iktisadı ve bölgede yaşayan halkın kökenleri hakkında bilgiler vermiştir. Bu çalışmada sözü edilen bilgiler Herodotos ve Ksenophon'un verdiği bilgilerle karşılaştırılacaktır. İkinci etapta ise, inceleme sonucunda elde edilen veriler üzerinden Ermeni tarihini konu alan çalışmalarda sıkça karşılaşılan coğrafya-bölge-ülke-vatan-memleket-devlet-kral-krallık gibi kavramların kullanımı sırasında yaşanan kavram kargaşasının nedenleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Strabon, Geographika, Armenia Coğrafyası, Ermeniler

* Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Doktora Öğrencisi; Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Lisans Öğrencisi, erdiozturk55@gmail.com.

Giriş

Strabon'un *Geographika*'sı, Herodotos'un *Tarih* ve Ksenophon'un *Anabasis* adlı eserleriyle birlikte Armenia coğrafyası hakkında en eski ve görece en net bilgiler veren eserdir. M.Ö. 63-M.S. 21 yılları arasında yaşayan Strabon, İlk Çağ'ın önemli coğrafyacılardan biri olarak kabul edilir. Strabon'un ailesi özellikle anne tarafı dönemin Pontos krallarının yanında önemli görevlerde bulunmuş kimselerdi. Bu sebeple zengin bir ailede büyümüş olan Strabon, iyi bir eğitim almış ve pek çok yeri gezme olanağı olmuştur.¹ Eğitim almak amacıyla Karia (Aydın), Nysa (Sultanhisar), Korinthos (Korint) ve Roma'da bulunmuştur.² Strabon, eserinden çok gezdiğinden bahsederek doğuda Armenia, batıda Etruria (İtalya), kuzeyde Eukseinos (Karadeniz), güneyde Aithiopia (Etiyopya) kadar gittiğini söyler.³ *Geographika* adlı eserini yazmadan önce Strabon, ilk olarak *Historika Hypomnemata* (Tarihî Hatıralar) adlı 43 ciltlik bir eser yazmıştır. Günümüze kadar gelememiş olan bu eserin varlığı ondan sonra yaşayan Plutarch (M.S. 45-120) ve Flavius Josephus (M.S. 37-100) gibi yazarların eserlerinden öğrenilmektedir.⁴

Strabon'u günümüze ulaştıran, İlk Çağ'da bilinen dünyayı anlatan *Geographika* adlı eseridir. Strabon, bu eserini 17 kitap halinde yazmıştır. Eserde dönemin bilinen dünyası Akdeniz merkeze alınarak anlatılır. Strabon, eserini yazarken çoğu yeri gezme fırsatı bulmuş, göremediği yerleri ise mevcut yazılı kaynakları kullanarak anlamaya çalışmıştır. Bu sebeple *Geographika* sadece bir coğrafya eseri olmakla kalmamış, dönemin tarihi, etnolojisi ve sosyolojisiyle ilgili önemli bilgiler vermiştir.⁵ Strabon'un *Geographika*'yı kaç yaşındayken yazdığı üzerine araştırmacılar ortak bir kanaata varamamışlardır. *Geographika*'yı İngilizceye tercüme eden Horace Leonard Jones, Strabon'un böyle büyük bir eseri çok geç yaşlarında yazamayacağını öne sürerek henüz bedenlen ve aklen gücünün yerinde olduğu 57 yaşında yani M.Ö. 7 yılında eserini yazmış olması gerektiğini belirtir. Adnan Pekman ise eserde geçen birtakım tarihî olayların tarihlerini karşılaştırarak eserin M.S. 18'de yazılmış olabileceği bilgisini aktarır.⁶

1 Adnan Pekman, "Önsöz", *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV*, Çev. Adnan Pekman, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000), xiii.

2 Pekman, "Önsöz", xiv.

3 Pekman, "Önsöz", xv.

4 Nazan Karakaş Özü, "Strabo'nun Coğrafyası", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, no. 30, (2015): 84.

5 Nazan Karakaş Özü, "Strabo'nun Coğrafyası", 80.

6 Pekman, "Önsöz", xvi.

Geographika'nın özellikle 11. kitabında Armenia coğrafyası ile alakalı tafsilatlı bilgiler verilirken, 12 ve 14. kitaplarında da bahsi geçen coğrafyayla ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Strabon eserinde Armenia'nın fizikî coğrafyası, siyasi yapısı, tarihi, Ermenilerin kökenleri ve dinî inanışlarıyla ilgili bilgiler verir. Bu çalışmada *Geographika*'da Armenia coğrafyasıyla ilgili verilen bilgiler aktarılacak ve Heredotos ve Ksenophon'un eserlerinde verilen bilgilerle karşılaştırılacaktır. Bununla birlikte Strabon'un eseri üzerinden yapılan çalışma sürecinde karşılaşılan Ermeni tarihini ve kültürünü konu edinen Türkçe literatürdeki kavram karmaşalarından da bahsedilecektir.

1. *Geographika*'da Armenia'nın Tanımı ve Sözcük Olarak Kullanımı

Armenia coğrafyasının *Geographika*'da nasıl işlendiğine bakmadan önce bu kelimenin sözcük olarak nasıl kullanıldığı üzerinde durmak, bu çalışmanın yapılabilmesi için önem arz etmektedir. Strabon Armenia'dan bahsederken $\chi\omega\rho\alpha$ kelimesiyle birlikte kullanmıştır. Bu kelimenin sözlükte anlamına bakıldığında: “Bir şeyin içinde bulunduğu alan, genel olarak bir yer, birinin yeri, konumu, mecazi olarak hayattaki yer, konum, toprak, toprak parçası, çiftlik, ülke” manalarına sahip olduğu görülür.⁷ Güler Çelgin tarafından hazırlanan *Eski Yunanca Türkçe Sözlük*'de bu kelimenin manası benzer bir şekilde “ülke, memleket, arazi, toprak parçası, yer, bölge, alan (asker için) posta.” şeklinde verilmiştir.⁸ *Geographika*'nın İngilizce tercümesini yapan Horace Leonard Jones, bu kelimeyi *country* olarak çevirmiştir. *Country* kelimesi her ne kadar ülke manasına gelse de aynı zamanda *herhangi bir coğrafi yeri tanımlamak için de kullanılır*.⁹

Strabon, Armenia'yı ifade ederken kullandığı $\chi\omega\rho\alpha$ terimini bir coğrafi bölge manasıyla kullanmıştır. Öyle ki bu terimi ülke manasında kullanmadığını şu örnek üzerinden de anlayabiliriz: Strabon eserinde Katakakumene (Manisa – Kula) için de $\chi\omega\rho\alpha$ terimini kullanmıştır.¹⁰ Buradan onun $\chi\omega\rho\alpha$ terimiyle işaret ettiği mananın coğrafi bölge, yer olduğu görülmektedir; çünkü tarihte hiçbir dönemde Katakakumene (Manisa – Kula) ülke olarak anılmamıştır.

7 Liddell and Scott, “ $\chi\omega\rho\alpha$ ”, *An Intermediate Greek-English Lexicon Seventh Edition*, (American Book Company, 1888), 898.

8 Güler Çelgin, “ $\chi\omega\rho\alpha$ ”, *Eski Yunanca Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018), 845-846.

9 <https://www.etymonline.com/word/country> (29.12.2021 tarihinde ulaşıldı.)

10 Strabo, *The Geography of Strabo VI*, Çev. Horace Leonard Jones, (Cambridge: Harvard University Press, 1960) 180.

2. Armenia'nın Fizikî Coğrafyası

Strabon, Armenia coğrafyasını işlemeye başlarken öncelikle onun sınırlarını belirler. Strabon'a göre Armenia coğrafyasının sınırları şu şekildedir: Armenia, güneyden Toros Dağları ile Mezopotamya'dan ayrılır. Doğuda sınırları Atropatene'ye (İran Azerbaycanı'na) kadardır. Kuzeyde arkasında Hazar Denizi bulunan Parachoatras Dağları ile birlikte Albanya ve İberya'dan ayrılır. Batıda ise Fırat Nehri'yle Kapadokya ve Kommagene'den ayrılır.¹¹

Strabon, Armenia'da pek çok dağ ve platonun bulunduğunu ve üzüm asmasının orada kolayca yetişmeyeceğini yazar. Bununla birlikte kısmen ve çok bereketli vadilere sahip olduğunu belirtir. Aras Nehri'nin suladığı Araxene (İğdir) Ovası'nı, Sacasene'yi ve Gogarene'yi (Ardahan yöresi) verimli ovalar olarak gösterir. Buralarda bol meyve yetişir, hep yeşil kalan ağaçları vardır, hatta zeytin bile ekilebilir.¹² Strabon, bununla beraber Armenia'da bulunan göllerden ve nehirlerden de bahseder. Strabon, Armenia coğrafyasındaki en önemli nehirlerin Karadeniz'e dökülen Phasis (Rioni Nehri) ve Lycus (Kelkit Çayı); Hazar Denizi'ne dökülen Cyrus (Kura) ve Araxes (Aras) ile birlikte Kızıldeniz'e dökülen Euphrates (Fırat) ve Tigris (Dicle) nehirleri olduğunu belirtir.¹³ Burada Strabon'un bir bilgi hatasına düştüğü görülür. Bilindiği üzere Fırat ve Dicle nehirleri Kızıldeniz'e değil Basra Körfezi'ne dökülürler. Strabon, Armenia coğrafyasındaki gölleri aktarırken ilk olarak Mantiane (Urmiye) Gölü'nün adını verir. Maeotis (Azak Denizi) Gölü'nden sonra dünyanın en büyük tuzlu su kaynağının burası olduğunu aktarır. Burada göle bağlı olarak tuz işçiliğinin yapıldığını söyler. Bir diğer göl ise Arsene (Van) Gölü'dür. Suyunun sodalı olduğunu, elbiseleri temizlemekte işe yaradığını ancak içilemediğini yazar. Dicle Nehri'nde çeşitli balıklar bulunsa da bu gölde sadece tek bir balık türünün yaşadığını bildirir.¹⁴

Strabon, fizikî coğrafyadan bahsederken Armenia'daki iklimle ilgili birtakım bilgiler verir: Chorzene (Kars) ve Cambysene adlı Armenia'nın en kuzeyini oluşturan şehirlerde yoğun kar yağışı olduğunu söyler. Bu coğrafyadaki yoğun kar yağışı ilginç bir anlatı ile aktarılır. Anlatıya göre; dağlardaki yollardan geçen kervanlar genellikle kar tarafından yutulur. Kervandakiler bu afetlerden kurtulabilmek için yanlarında uzun çubuklar taşır ve karın altına gömüldüklerinde bu çubuğu yeryüzüne çıkararak nefes alırlar

11 Strabo, *The Geography of Strabo V*, 317-319; Hamit Sadi Selen, "Strabon'a Göre Eski Çağlarda Doğu Anadolu", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (3) 1-2, (1948): 239.

12 Strabo, *The Geography of Strabo V*, 321-322.

13 Strabo, *The Geography of Strabo V*, 327.

14 Strabo, *The Geography of Strabo V*, 327-329.

ve kurtarılmayı beklerler. Ayrıca bu bölgede yoğun kar yağışından ötürü oluşan buz tabakaları temiz su sağlamakta, insanlar ve hayvanlar su ihtiyacını ondan gidermektedirler.¹⁵ Strabon tarafından aktarılan bu anlatının gerçek olup olmadığıyla alakalı herhangi bir veri olmasa da bu anlatı en azından o coğrafyada karın çok şiddetli olduğunu ve insan yaşamını olumsuz etkilediğini göstermektedir.

3. *Geographika*'ya Göre Ermenilerin Kökenleri ve Dinî İnanışları

Strabon, Ermenilerin kökenini *Argonautika*¹⁶ destanında hikâyeleri anlatılan Argonotlara bağlar. Ona göre bir Argonot olan Teselyalı Armenus, Armenia topraklarına gelmiş, o ve takipçileri Acilisene (Erzincan) ve Syspirtis'e (İspir'e) yerleşmişlerdir.¹⁷ Armenus, Teselya'da Pherae ve Larisa şehirlerinin arasında yer alan Armenium¹⁸ adlı bir şehirdendir. Strabon'a göre bu coğrafyaya onun adından sonra Armenia denilmeye başlanmıştır.¹⁹ Strabon, Ermenilerin kıyafetlerinin Teselyalılara benzediğini, onlar gibi uzun tunikler giydiklerini ve bununla birlikte Ermenilerin atçılıklarının da Teselyalılara benzediğini söyleyerek, Ermeniler ve Teselyalıları yakın akraba olarak görür.²⁰ Ayrıca tekrar Argonotlara atıfta bulunarak Medler ve Ermenilerin, Teselyalılar ve Iason ve Medeia'nın²¹ neslinden olanlarla yakın akraba olduklarını belirtir.²²

Ermenilerin batıdan doğuya göç ettikleri tezi Strabon'dan daha önce Heredotos tarafından dile getirilmiştir. Heredotos, Ermenilerin Friglerin bir kolu olduğunu, onların aynı Frigler gibi giyindiklerini belirtir. Ayrıca Heredotos, Frig-Ermeni benzerliğini ortaya koyarak onların Avrupa'dan Asya'ya göç ettiklerini ima eder.²³ Ermenilerin kendi mitolojilerine bakıldığında onların Babil'den göç ettiklerine ulaşılır.²⁴ Armenia adı ise

15 Strabo, *The Geography of Strabo V*, 323.

16 İlk çağın büyük destansal öykülerinden biridir. Azra Erhat, "Argonautlar (Argo Gemicileri)", *Mitoloji Sözlüğü*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2019), 51.

17 Strabo, *The Geography of Strabo V*, 231.

18 William Smith, "Armenium", *Dictionary of Greek and Roman Geography*, (Boston: Little, Brown and Company, 1870), 218.

19 Strabo, *The Geography of Strabo V*, 231; Lee E. Patterson, "Myth as Evidence in Strabo", *The Routledge Companion to Strabo*, Edt. Daniela Dueck, (New York: Routledge, 2017), 280.

20 Strabo, *The Geography of Strabo V*, 335-337.

21 Argonautika destanının ana karakterleri.

22 Strabo, *The Geography of Strabo V*, 337

23 Heredotos, *Tarih*, Çev. Müntekim Ökmen, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2020) 543.

24 Keğam Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, Çev. Sarkis Seropyan, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2012), 16.

Ermenilerin atası olarak kabul ettikleri Hayk'ın soyundan gelen ve pek çok kahramanlıklar yaptığı söylenen Aram'ın adından gelmektedir. Aram, mitolojik anlatıya göre savaşlarda kazandığı zaferler sonucunda Kapadokya'dan Pontos ülkesine oradan da Fırat Nehri'nin batısını kadar olan toprakları ele geçirmiştir. Bu sebeple komşu uluslar Aram'ın bu ülkesini Armenia olarak adlandırmışlardır.²⁵

Mitolojik anlatıyı bırakıp tarihte ilk olarak Armenia adının nerede ve ne zaman geçtiğine bakıldığında Ahameniş İmparatoru I. Darius zamanında yazılan M.Ö. 520 yılına tarihlenen Behistun Yazıtı dikkati çekiyor. Armenia adının ilk kez bu yazıtta geçtiği görülmektedir. Kelimenin kesin bir etimolojik açıklaması bulunmamaktadır. Bu yazıtta I. Darius'un egemenliği altındaki yerler aktarılırken Armina adlı bir yerden de bahsedilir.²⁶ Armina, o dönemde Ahameniş İmparatorluğu'nun yönetiminde bir vilayettir.

Bu noktada Ermenilerin dilleri üzerinde de kısaca durmak gerekir. Strabon, eserinde Kapadokyalılardan bahsederken onların dilleri ile Ermenilerin dillerinin birbirlerinden farklı olduklarını söyler.²⁷ Strabon'dan 400 sene önce Ksenophon, *Anabasis* adlı eserinde Armenia'da, Helen komutanı Kheirisophos'un köyün kadınlarıyla iletişim kurabilmek için tercümanın Persçe konuştuğunu, daha sonra komutan köyün başkanı ile konuşmak istediğinde yine tercüman aracılığı ile Persçe iletişim kurulduğunu yazmıştır.²⁸ Ksenophon'un aktardığı bu bilgi akıllara birkaç soruyu getirmektedir. İlk Çağ'da eğitimin çok sınırlı olduğu ve belirli zümrelerin erişebildiği düşünülürse, anlatıdaki köylü kadınların Persçe konuşarak iletişim kurmaları Armenia'da yaşayanların ana dillerinin Persçe mi olduğunu yoksa, iki dilli mi oldukları sorularına cevap aramak gerekir. Ancak bu sorulara kesin bir cevap verebilmek zordur. Konu ile ilgili daha geniş araştırmalar yapılması gerekmektedir.

Strabon, Ermenilerin dinî inanışları hakkında da geniş bilgi verir. Strabon, Ermenilerin gelenek ve göreneklerinin Medlerle aynı olduğunu, çünkü Ermenilere ait gelenek ve göreneklerinin yaratıcılarının Medler olduğunu yazar.²⁹ Ermeniler, Perslerin inanışlarını birebir almışlar, özellikle Tanrıça

25 Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, 25.

26 Felix Ter-Martirosov, "From the State of Urartu to the Formation of the Armenian Kingdom", *Acta Iranica Biainili-Urartu*, Edt. S. Kroll, (Leuven: Peeters, 2012), 169; R. Schmitt, "Armenia and Iran i. Armina, Achaemenid Province", *Encyclopædia Iranica*, Vol. II, (1986): 417-418.

27 Strabon, *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV*, Çev. Adnan Pekman, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000), 1.

28 Ksenophon, *Anabasis –On Binler'in Dönüşü-*, Çev. Ari Çokona, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 199-123.

29 Strabo, *The Geography of Strabo V*, 313.

Anaitis'e (Anahit)³⁰ büyük önem vermişler, en önemlisi Acilisene'de (Erzincan'da) olmak üzere çeşitli yerlerde onun adına tapınaklar inşa etmişlerdir.³¹ Zela (Zile) kenti, Anaitis'e (Anahit'e) adanmıştır. Zela diğer şehirlerden farklı olarak rahip tarafından yönetilir ve şehirde her şeyin efendisidir. Strabon, Zela'nın bir kent olarak değil, Pers tanrılarının kutsal bir alanı olarak yönetildiğini anlatır.³²

Strabon, Anaitis'e (Anahit'e) adanan tapınaklarda erkek ve kadın kölelerin hizmet verdiğini, ayrıca soylu beylerin kendi bakire kızlarını tapınağa verdiklerini ve bu kızların orada mabet fahişeliği³³ yaparak uzun zamanlar geçirdiklerini ve ondan sonra evlendiklerini belirtir. Toplum, mabet fahişeliği yapan kişileri asla küçümsemez.³⁴ Anaitis (Anahit) tapınaklarında uygulanan bu ritüellere, Ermeniler, Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra kötü gözle bakmış olacak ki yedinci yüzyılın edebî kişiliklerinden Vrtanes Kertoğ (Վրթաւնէս Քերթոթն) Anahit'in ahlaksızlıkları ve yalanları üzerine bir eser yazmıştır.³⁵

4. Armenia'nın Ekonomik Durumu

Geographika, Armenia coğrafyasının ekonomik durumuyla ilgili çeşitli bilgiler ihtiva eder. Phauene (Basiani-Pasinler), Comisene (Sivas yakınları) ve Orchistene'de at yetiştiriciliği yapılmaktadır.³⁶ Eskiden Perslerin yönetimi altında bir satraplık olan Armenia, her yıl Perslere 20 bin tay gönderiyordu.³⁷ Daha önce de üzerinde durulduğu gibi Mantiane (Urmiye) Gölü'nde tuz işçiliği yapılır.³⁸ Strabon, Kapadokya coğrafyası hakkında bilgiler verirken Kapadokya sınırlarındaki Komona (Tufanbeyli) şehrinin Ermeniler için önemli bir ticari merkez olduğunu yazar.³⁹ Armenia ve Medea (Kuzeybatı İran) arasındaki dağlık bölgelerde pek çok, az nüfuslu aşiretlerin yaşamakta

30 Zerdüştlükte suların tanrıçasıdır. Bununla beraber bereket, servet ve zafer elde edebilmek için kendisine tapınılırdı. James R. Russell, *Zoroastrianism in Armenia*, (Cambridge: Harvard University, 1987), 244.

31 Strabo, *The Geography of Strabo V*, 341.

32 Strabon, *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV*, 48.

33 Bu tür mabet fahişeliğinin kökenlerine bakıldığında Sümerlere kadar uzanılabilir. Sümer tanrıçası İnanna'nın mabetlerinde fahişelik yapan kadınlar vardı. Bu kadınlar Tanrı'ya hizmet ettiklerinden asla kötü gözle görülüyorlardı. Muazzez İlmiye Çığ, *Bereket Kültü ve Mabet Fahişeliği*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009), 72.

34 Strabo, *The Geography of Strabo V*, 341.

35 Russell, *Zoroastrianism in Armenia*, 249.

36 Strabo, *The Geography of Strabo V*, 322.

37 Strabo, *The Geography of Strabo V*, 331.

38 Strabo, *The Geography of Strabo V*, 327.

39 Strabon, *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV*, 47.

ve bu aşiretler haydutluk yaparak geçimlerini sağlamaktadır.⁴⁰ Bu bilgilerden o dönem için Armenia'nın doğusunun ticaret açısından güvenli olmadığı görülür. Armenia'nın zenginliğini göstermesi açısından Strabon, Romalıların Armenia'ya saldırmasına engel olmak için buradaki halktan 6 bin talent⁴¹ gümüş aldığını yazmıştır.⁴² Romalıların aldığı miktarın doğruluğu kanıtlanamasa da bu anlatıdan Armenia'nın ekonomik olarak zengin bir bölge olduğu ortaya çıkmaktadır.

5. Armenia'nın Tarihi ve Siyasi Durumu

Strabon, Armenia'nın küçük bir bölge olduğunu ancak Selevkos İmparatoru III. Antiohus'un generalleri Artaxias ve Zariasris döneminde etrafındaki bölgeleri alarak genişlediğini yazar.⁴³ Anlatısına devam eden Strabon, Artaxata (Artaşat) şehrinin Hannibal tarafından kurulduğunu, burasının Aras Nehri kıyısında, Atropatia (İran Azerbaycanı) sınırında olduğunu ve güzel yerleşimiyle yönetim merkezi olduğunu, şehrin hem nehir hem de surla korunduğunu aktarır.⁴⁴ Romalıların, Toros Dağları'nın öte yanıyla çok ilgilenmediklerini belirten Strabon, bu nedenle önce bu topraklarda Perslerin sonra da Armenialıların gücü ele geçirdiklerini yazar.⁴⁵ Yukarıda da bahsedildiği üzere Strabon, Armenia'nın tarihte Perslerin bir satraplığı olduğunu dile getirir. Daha sonra Roma-İran mücadelesi arasında kalan Armenia'nın siyasi durumu durmadan değişkenlik göstermiştir. Strabon, İranlıların Romalıları yenildikten sonra Armenia'nın otonomi kazandığını ve yöneticisinin kral unvanına sahip olduğunu, şimdiki yöneticisinin de Artaxiad soyundan gelen Tigranes olduğunu söyler.⁴⁶ Strabon'a göre, Tigranes Kapadokya'ya saldırmış, oradaki halkı Mezopotamya'ya göçe zorlayarak, oradan gelenlerle Tigranocerta adında bir şehir kurmuştur. Ancak Strabon, Lucullus önderliğinde Roma ordusunun buraya gelerek Tigranes'i yendiğini ve zorla göç ettirilen kimseleri evlerine geri yolladıklarını yazar. Tigranocerta, Strabon döneminde yarı tamamlanmış, küçük bir köy görünümündedir.⁴⁷

---

40 Strabo, *The Geography of Strabo V*, 301.

41 Antik dönemlerde kullanılan ağırlık ölçme birimi. 1 talent 23.23 kilograma eşittir. Herbert Arthur Klein, *The Science of Measurement A Historical Survey*, (New York: Dover Publications, 1974), 88.

42 Strabo, *The Geography of Strabo V*, 331.

43 Strabo, *The Geography of Strabo V*, 325.

44 Strabo, *The Geography of Strabo V*, 325.

45 Strabon, *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV*, 24.

46 Strabo, *The Geography of Strabo V*, 337.

47 Strabo, *The Geography of Strabo V*, 339.

Strabon'un anlattıkları göre, Küçük Armenia coğrafyasında, merkezî bir siyasi otorite boşluğu olduğu görülür. Strabon, burasının bazen diğer Ermenilerle dost bazen de kendi sorunlarıyla uğraşan kralların egemenliğinde olduğunu yazar. Devamında Roma komutanı Pompey tarafından Küçük Armenia'da Nikopolis (Şebinkarahisar) adlı bir kent kurulduğu belirtilir.⁴⁸ Strabon, Küçük Armenia'nın Roma'nın istediği kişiler tarafından yönetildiğini yazar ki bu durum Küçük Armenia'nın bağımsız olmadığını gösterir. Aynı zamanda anlatının devamından Pythodoris'in oğlu Zenon'un Büyük Armenia tahtına atandığı aktarılır.⁴⁹ Bu anlatılardan Armenia'nın Tigranes zamanında krallığa dönüştüğü, ancak sonrasında Roma tarafından atanan kişiler tarafından yönetildiği görülmektedir.

6. Ermeni Tarihini Konu Edinen Çalışmalarda Görülen Kavram Karmaşası

Strabon'un eseri üzerinden bu araştırma yapılırken incelenen Türkçe literatürde bazı bilgilerin okuyucuya sunumu sırasında bir kavram karmaşasının yaşandığı tespit edilmiştir. Bu kavram karmaşası hem Armenia, Ermenistan gibi adlandırmalarda hem de bu adlandırmaların tanımı için kullanılan coğrafya, devlet, vatan, ülke gibi kelimelerde görülmektedir. Bu kavram karmaşasının yaşanmasında pek çok sebep vardır. Bunlardan biri yazarın kendi yaklaşımı olabilir. Bununla beraber başka dillerden yapılan tercümelere çevirmenin çevirisini yaptığı eserde anlatılan dönemin siyasi, coğrafi durumuna hâkim olmaması da bir sebeptir. Bu çalışmanın zamanını içeren, Ermeni tarihiyle ilgili İlk Çağ metinlerinden yapılan tercümelere yapılan adlandırmalarda Armenia mı yoksa Ermenistan mı kullanılacağı üzerinde bir kavram karmaşasının yaşandığı görülür.

Türkçede Ermenistan kelimesi, günümüzde bu isimde bir devlet var olduğu için, bir devlet adını temsil etmektedir. Ancak Strabon'da bahsi geçen Armenia bir devlet olarak değil coğrafi bir bölge olarak ele alınmıştır. Armenia, aynı Mezopotamya, Kapadokya gibi coğrafi bir bölgeyi işaret eder. Tarih boyunca bu coğrafyanın temsil ettiği sınırlar her zaman değişmiştir. Hatta Anadolu'ya Türkler geldikten sonra Armenia olarak adlandırılan coğrafi bölgenin Turcomania (Türkmenya) gibi farklı isimlerle de anıldığı olmuştur. 15. yüzyılda Venedik'ten Akkoyunlulara elçi olarak giden Josaphat Barbaro, yazmış olduğu eserinde Büyük Ermenistan'ın Turcomania olarak adlandırıldığını belirtir.⁵⁰ Bu adlandırma yine 15. yüzyılda Anadolu'dan

48 Strabon, *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV*, 39-40.

49 Strabon, *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV*, 41.

50 Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çev. Tufan Gündüz, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016), 91-106.

geçmiş seyyah Bertrandon de la Broquiere'nin seyahatnamesinde de bulunmaktadır.⁵¹ Doğu Anadolu'yu ifade etmek için kullanılan Türkmenya sözcüğü, haritacılıkta uzun yüzyıllar kullanılmış ve kabul edilen bir adlandırma olmuştur. Bu kullanımın 19. yüzyılda Ermenilerin faaliyetleri neticesinde epey zayıfladığı ortaya çıkmaktadır.⁵² Yukarıda üzerinde durulan sebeplerden ötürü özellikle İlk Çağ ile ilgili kaynakların Batı dillerinden yapılan çevirilerinde Armenia yerine Ermenistan yazılması bir karmaşaya sebep olarak gösterilebilir.

Tarihte Ermenilerle ilgili en eski bilgileri veren kaynaklardan biri olan Heredotos'un *Tarih* adlı eserinin Türkçe tercümesinde Armenia yerine Ermenistan tercih edilmiştir. Çeviride geçen şu cümle örnek olarak gösterilebilir: “*Bu kent iki mahalledir, zira Fırat denilen ırmak içinden geçer; bu ırmak kaynağını Ermenistan'dan alır.*”⁵³ Bu örnekte bahsedilen Ermenistan ifadesinin kullanımında, anlam olarak bir coğrafi bölgeyi değil; bir ülkeyi işaret ettiği anlaşılmaktadır. Ancak Heredotos'un anlatımında burası bir coğrafi bölge olarak işlenmiştir. Bu sebeple, alana ve döneme hâkim olmayan okuyucular, hatalı olarak, sanki o dönemde, o coğrafyada, günümüzdeki anlamıyla Ermenistan isimli bir devletin var olduğu izlenimine sahip olmaktadır. Buna karşıt olarak Strabon'un *Geographika* adlı eserinin 12-13-14. kitaplarını Türkçeye tercüme eden Eski Çağ tarihçisi Adnan Pekman, çevirisinde Ermenistan yerine Armenia kelimesini kullanmayı tercih etmiştir: “*Şimdi Komana kalabalık bir kenttir ve Armenia'dan gelen halk için önemli bir ticaret merkezidir.*”⁵⁴ Bu örnek incelendiğinde Armenia kelimesinin kullanılmış olmasından ötürü eserin bir devletten değil, coğrafyadan bahsettiği anlaşılmaktadır.

Ermeni tarihiyle ilgili Batılı dillerden yapılan çevirilerde ülke kelimesinin kullanımı bir başka kavram karmaşasının yaşanmasına sebep olmaktadır. Ermenilerle ilgili yapılan çevirilerde, coğrafi bir bölgeyi tanımlamak için ülke kelimesi sıkça kullanılmıştır. Ülke kelimesi TDK sözlüğünde: “*Bir devletin egemenliği altında bulunan toprakların tümü, diyar, memleket, devlet, bir özelliği ön plana çıkarılarak düşünülen bölge.*” olarak tanımlanmıştır. Ülke kelimesinin memleket, diyar gibi manaları varsa da günümüzde bu kelimeyle aklımızda hemen siyasi bir yapı, devlet canlanmaktadır. Bu sebeple özellikle konuya, döneme ve tarihe alakalı olmayan kişiler bu yapılan çevirileri

51 Bertrandon de la Broquiere, *Bertrandon de la Broquiere'nin Denizaşırı Seyahati*, Çev. İlhan Arda, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000), 164.

52 Altay Tayfun Özcan, “XVI. Yüzyıla Kadar Türkiye ve Türkmenya Adının Batı Dünyasındaki Kullanımı ve Sınırları”, *Türkiyat Mecmuası*, 22 (2), (2012): 77.

53 Herodotos, *Tarih*, 97.

54 Strabon, *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV*, 47.

okuduklarında sanki orada günümüzdeki anlamıyla bir Ermenistan devletinin var olduğu izlenimine sahip olacaklardır. Ruben Galçıyan tarafından yazılmış *Ermenistan'ın Tarihi Haritaları* adlı eser, metin içerisinde ülke kullanımının nasıl okuyucuları hatalı düşüncelere sevk edebileceğini göstermesi açısından incelenebilir. Bu kitapta yer alan tüm haritalarda Armenia kelimesi Ermenistan olarak tercüme edilmiştir. Bununla beraber Ermenistan'ın geçtiği her cümlede ülke kelimesi ona eşlik etmiştir. Bu kullanımın ve tanımlamanın oluşturabileceği algıyı, şu örnek üzerinden gözlemleyebiliriz: “*Sonuç olarak, bu haritalara bakarak, bu bölgede 2.600 yıldan uzun süredir var olmuş olan iki ülkenin, İran ve Ermenistan'ın günümüzde de var oldukları sonucuna varmaktayız.*”⁵⁵ Konuya ve alana yabancı olan kişiler kitapta geçen bu cümleyi okuduklarında 2600 yıldan daha uzun süre var olmuş bir Ermenistan ülkesinden varlığı zannına kapılacaklardır. Ama bilindiği üzere tarihte 2600 yıldan daha uzun süredir var olmuş bir Ermenistan ülkesi bulunmamaktadır. Ortaya çıkan bu kavram ve anlam karmaşasının önüne geçebilmek için Armenia ve Ermenistan kelimelerinin tarihsel süreçte işaret ettikleri anlamların net olarak ortaya koyulması gerekmekte, bunun yanı sıra yerinde bir terminolojinin oluşturulabilmesi için filologların ve dilbilimcilerin uzman görüşlerine de başvurmak önemlidir. Çevirilerde coğrafi bölgeleri ifade etmek amacıyla kullanılan ülke kelimesi, kavram karmaşasının yaşanmasına sebep olmakta, bu nedenle çevrilen metnin muhtevasına göre bir ifadenin tercih edilmesi gerekmektedir.

Sonuç

İlk Çağ'ın önemli coğrafyacılarından Strabon'un, eserinde Armenia'dan bir coğrafi bölge olarak bahsettiği görülür. Strabon, Armenia coğrafyasından ilk olarak onun fizikî yapısıyla ilgili bilgiler vererek anlatmaya başlamıştır. Bu bölümde Strabon ilk olarak Armenia'nın sınırlarını çizer. Armenia, güneyde Toros Dağları ile Mezopotamya'dan ayrılır, doğuda ise sınırları Atropatene'ye (İran Azerbaycanı'na) kadardır. Kuzeyde Paraochtras Dağları, İberya ve Albanya ile sınırdır. Batıda ise Fırat Nehri'yle Kommagene ve Kapadokya'dan ayrılır. Armenia'nın soğuk bir iklimle sahip olduğunu söyleyen Strabon, Araxene (İğdır) Ovası, Sacasene'yi ve Gogarene'yi (Ardahan yöresi) gibi yerleri verimli topraklar olarak belirtir. Armenia'da bulunan göller ve nehirler de bu kısımda anlatılmıştır.

Strabon, Ermenilerin kökenlerini Argonautika destanına dayandırır. Teselya'nın Armininium şehrinden bir Argonot olan Armenus'un, Armenia

55 Ruben Galçıyan, *Ermenistan'ın Tarihi Haritaları*, Çev. Diran Lokmagözyan, (İstanbul: Pirgiç Yayınları, 2019), 12.

coğrafyasına gelerek yerleştiğini ve onun adından ötürü bu coğrafyaya Armenia denildiğini aktarır. Strabon, bununla da kalmayarak Ermenilerin giysilerini ve at yetiştiriciliklerini Teselyalılarla benzeştirir ve onları yakın akraba olarak görür. Ancak Strabon, Ermenilerin dini inançlarını, gelenekleri ve göreneklerini tamamen İnan'dan aldıklarını öne sürer. Bu sebeple Strabon'un verdiği bilgilerde bir çelişki görülür. Strabon'a göre Ermeniler özellikle Zardüştlükte bereket tanrıçası olan Anaitis'e (Anahit'e) büyük saygı duymuşlar ve onun adına pek çok yerde mabet inşa etmişlerdir. Özellikle Acilisene (Erzincan) ve Zela'daki (Zile'deki) mabetler önemlidir. Strabon, Acilisene'deki mabette Ermeniler arasında mabet fahişeliğinin yapıldığını aktarmıştır. Bu durum Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra Ermenileri rahatsız etmiş olacak ki 7. yüzyıl edebî kişiliklerinden Vrtanes Kertoğ (Վրթաւուկս Քերթաճ) Anahit'i eleştiren bir eser neşretmiştir.

Strabon, eserinde Armenia'nın ekonomik durumuyla da ilgili birtakım bilgiler vermiştir. Onun eserinde Armenia'da at yetiştiriciliğinin ön planda olduğu görülür. Mantiane (Urmiye) Gölü'nde tuz işçiliği yapılır. Kapadokya sınırlarındaki Komona (Tufanbeyli) şehrinin Ermeniler için önemli bir ticari merkezdir. Armenia ve Medea (Kuzeybatı İnan) arasındaki dağlık bölgelerde pek çok az nüfuslu aşiretlerin yaşar ve bu aşiretler haydutluk yaparak geçimlerini sağlarlar. Bu sebeple Armenia'nın doğusu ticaret için güvenli değildir.

Armenia'nın tarihinden ve siyasi yapısından bilgiler aktaran Strabon, ilk olarak Selevkos İmparatoru III. Antiohus'un generalleri Artaxias ve Zariasris döneminde Armenia'nın sınırlarının etrafındaki bölgeleri alarak genişlediğini yazar. Daha sonra Artaxata (Artaşat) şehrinin Hannibal tarafından kurulduğunu belirtir. Armenia'nın eskiden Persleerin yönetimi altında bir satraplık olduğunu dile getirir. Strabon, Roma-İnan mücadelesi arasında kalan Armenia'nın İnanlıların Romalılara yenildikten sonra otonomi kazandığını ve yöneticisinin kral unvanına sahip olduğunu, kendi yöneticisinin de Artaxiad soyundan gelen Tigranes olduğunu söyler. Tigranes'in, Tigronacerta'yı kurmasını ve orada Roma komutanı Lucullus'a kaybettiği anlatır. Daha sonra Armenia'da Roma'nın atadığı kişilerin görev yaptığından bahseder.

Strabon'un eseri üzerinden yapılan bu çalışma esnasında Ermeni tarihini konu alan Türkçe literatürde kullanımda olan bilgilerin sunumunda bazı kavram karmaşalarının yaşandığı görülmüştür. Armenia, Ermenistan adlandırmalarının ve bu adlandırmaları tanımlamak için kullanılan coğrafya, ülke, devlet gibi ifadelerin kullanımları bu karmaşayı yaratmaktadır. Özellikle İlk Çağ dönemine ait eserlerin çevirisinde Armenia yerine Ermenistan kullanılması, bu isimde günümüzde bir devlet var olduğu için kavram

karmaşasına sebep olmaktadır. Ortaya çıkan bu kavram ve anlam karmaşasının önüne geçebilmek için yerinde bir terminolojinin oluşturulması gerekmekte, bunun için filologların ve dilbilimcilerin uzman görüşlerine başvurulmalıdır. Armenia, Mezopotamya ve Kapadokya gibi coğrafi bir bölgeyi işaret eden bir kelimedir. Bu nedenle Bununla beraber özellikle çeviri metinlerde coğrafi bir bölgeyi tanımlamak için ülke kelimesinin tercih edilmesi, her ne kadar sözlükte memleket, diyar gibi ikinci üçüncü anlamlara sahip olsa da günümüzde bu kelimenin bir devleti, siyasi yapıyı işaret etmesinden ötürü bir kavram ve anlam karmaşasının oluşmasına sebep olmaktadır. Çevirilerde ülke kelimesi yerine metnin muhtevasına göre bir kelimenin tercih edilmesi daha uygun olacaktır.

Kaynakça

- Bertrandon de la Broquiere. *Bertrandon de la Broquiere'nin Denizaşırı Seyahati*, Çev. İlhan Arda, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.
- Çelgin, Güler, “χώρα.”, *Eski Yunanca Türkçe Sözlük*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2018, 845-846.
- Çığ, Muazzez İlmiye. *Bereket Kültü ve Mabet Fahışeliği*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009.
- Erhat, Azra. “Argonautlar (Argo Gemicileri).”, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2019, 51-54.
- Galçıyan, Ruben. *Ermenistan'ın Tarihi Haritaları*, Çev. Diran Lokmagözyan, İstanbul: Pırğıç Yayınları, 2019.
- Heredotos. *Tarih*. Çev. Müntekim Ökmen, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Josaphat Barbaro. *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çev. Tufan Gündüz, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016.
- Kerovpyan, Keğam. *Mitolojik Ermeni Tarihi*. Çev. Sarkis Seropyan, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2012.
- Klein, Herbert Arthur. *The Science of Measurement A Historical Survey*, New York: Dover Publications, 1974.
- Ksenophon. *Anabasis –On Binler'in Dönüşü-*, Çev. Ari Çokona, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Liddell ve Scott. “χώρα.” *An Intermediate Greek-English Lexicon Seventh Edition*, American Book Company, 1888, 898.
- Özcan, Altay Tayfun. “XVI. Yüzyıla Kadar Türkiye ve Türkmenya Adının Batı Dünyasındaki Kullanımı ve Sınırları.”, *Türkiyat Mecmuası*, no. 22, (2012), 63-82.
- Özür, Nazan Karakaş. “Strabo'nun Coğrafyası.”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, no. 30, (2015), 79-90.

- Patterson, Lee E.. "Myth as Evidence in Strabo.", *The Routledge Companion to Strabo*, Edt. Daniela Dueck, New York: Routledge, 2017.
- Pekman, Adnan. "Önsöz.", *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV*, Çev. Adnan Pekman, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000, xi-xvi.
- Russell, James R.. *Zoroastrianism in Armenia*, Cambridge: Harvard University, 1987.
- Schmitt, R. "Armenia and Iran i. Armina, Achaemenid Province.", *Encyclopædia Iranica*, Vol. II, (1986): 417-418.
- Selen, Hamit Sadi. "Strabon'a Göre Eski Çağlarda Doğu Anadolu.", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, no. 1-2, (1948), 237-246.
- Smith, William. "Armenium.", *Dictionary of Greek and Roman Geography*, Boston: Little, Brown and Company, 1870, 218.
- Strabo. *The Geography of Strabo VI-V*, Çev. Horace Leonard Jones, Cambridge: Harvard University Press, 1960.
- Strabon. *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV*, Çev. Adnan Pekman, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.
- Ter-Martirosov, Felix. "From the State of Urartu to the Formation of the Armenian Kingdom.", *Acta Iranica Biainili-Urartu*, Edt. S. Kroll, Leuven: Peeters, 2012.
- <https://www.etymonline.com/word/country> (29.12.2021 tarihinde ulaşıldı.)

İfade Özgürlüğüne Müdahale Bağlamında Avrupa’da “Soykırımı İnkâr” Suçları

Aytekin Kaan KURTUL*

Özet: Avrupalı kanun koyucular tarafından tasarlanan “soykırımı inkâr” suçları ülkemizde uzun süredir 1915 Sevk ve İskanı bağlamında tartışılmaktadır. Bu durum, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin (AİHM) “Perinçek – İsviçre” davasına ilişkin kararlarından sonra daha da geçerli olmuş ve söz konusu kararlar, bir iç siyaset savı oluşturma maksadıyla bağlamından koparılmıştır. Neticede, Avrupa’daki yurtttaşlarımızın tarihimize ilgili bilgi ve görüşlerini ifade etme haklarını savunmak adına somut adımlar atılamamış ve Türkiye karşıtı tezlerle etkili bir şekilde mücadele edilememiştir.

Dolayısıyla; bu makalede Avrupa’da yürürlükte olan “soykırımı inkâr” suçlarına ilişkin mevzuat ve uygulamalar, insan hakları ve anayasa hukuku açısından mukayeseli bir şekilde mercek altına alınmaktadır. Bu çerçevede öncelikle “soykırımı inkâr” suçlarının “Holokost’un inkârı” ile özdeşleşen tarihi ele alınmakta ve Holokost’un Nazi rejiminden etkilenen ülkeler için önemine değinilmektedir. Sonrasında, başta ilgili Avrupa Birliği (AB) mevzuatı olmak üzere Avrupa’da “soykırımın inkârı”na ilişkin ceza normları incelenmekte ve konu Avrupa’daki anayasa mahkemelerinin içtihatları ışığında değerlendirilmektedir. Hukuki tahlilin son aşamasında, AİHM ve BM İnsan Hakları Komitesi’nin (BMİHK) “soykırımı inkâr” suçlarına yaklaşımı gerek içtihat, gerekse BMİHK Genel Yorumları kapsamında işlenmekte ve “nefret söylemi içermediği sürece tarihî olaylar üzerine yapılan hukuki değerlendirmeler cezalandırılmaz” tezi savunulmaktadır. Bu değerlendirmenin sonucunda da Türk diplomasisi ve Türk hukukçular için “soykırım inkârı suçları” ve “soykırım iddiaları” hakkında bir dizi öneride bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: İnkârcılık, mukayeseli anayasa hukuku, mukayeseli ceza hukuku, soykırım, soykırımı inkâr, uluslararası insan hakları hukuku.

* Middlesex Üniversitesi, Hukuk Bölümü, Doktora Adayı

Giriş

“Soykırımın inkârı” (yahut “inkârcılık”, *négationnisme*), 1990’lı yılların başlarından itibaren, özellikle Avrupa ve Afrika¹ kıtalarındaki kanun koyucular tarafından özgün bir suç olarak tanımlanmaktadır. Önceleri “nefret söylemi” veya “Nazi ideolojisini savunma suçu” bağlamında kullanılan ve Holokost’un² inkârına içkin bir kavram olan “soykırımın inkârı”, Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi tarafından eski Yugoslavya ve Ruanda’da kurulan mahkemelerin verdiği kararlarla birlikte soykırım suçunun güncel ve hukuki bir kavram olduğunun hatırlanması sonucu “soykırım” olarak kabul edilen diğer tarihsel ve güncel olayları da kapsayacak şekilde yorumlanmaya başlamıştır.

Ülkemizde ise “soykırımı inkâr” suçları, çoğunlukla 1915 Sevk ve İskanı’nın “soykırım” olarak tanımlanmamasının cezalandırılması konusu özelinde tartışılmalıdır. Bu durum, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nde (AİHM) görülen “Perinçek – İsviçre” davasından sonra daha da belirgin hale gelmiş ve AİHM’in söz konusu davaya ilişkin verdiği kararlar, Türk akademisi ve diplomasisi tarafından bir “kazanım” olarak görülmüştür. Ne var ki, davanın bir ifade özgürlüğü davası olduğu gerçeği özümselememiş ve ceza hukukunun belirlilik ilkesine aykırı şekilde tasarlanan “soykırımı inkâr” suçlarının Avrupa’da yaşayan (başta akademisyenler olmak üzere) Türk vatandaşlarının ifade özgürlüğüne insan haklarına aykırı bir müdahale teşkil ettiği gerçeği yeterince vurgulanamamıştır. Başka bir deyişle; AİHM kararlarının dar ve arı bir siyasi bakış açısıyla yorumlanması, Türkiye Cumhuriyeti ve Kurtuluş Savaşımızı “gayri meşru” ilan etmeye yönelik çabalarla mücadele etme konusunda etkili olmak bir kenara, söz konusu kararları somut kazanımlara dönüştürme noktasında dahi başarısızlığa neden olmaktadır.

Bu nedenle; aralarındaki kuvvetli mantıksal bağa rağmen “soykırım” suçu ile “soykırımı inkâr” suçunun aynı anlama gelmediğinin ve “soykırımı inkâr” suçlarının keyfi bir şekilde tasarlanması ve uygulanmasına karşı kazanılan bir davanın, tarihsel veya güncel bir olayın “soykırım” olup olmadığına ilişkin nihai bir karar niteliği taşımadığının farkında olmak gerekir. Dolayısıyla, Türkiye’yi daha çok ilgilendirdiğinden ötürü, Avrupa’da yürürlükte olan “soykırımı inkâr” suçlarının teorik ve pratik temelde incelenmesi, Avrupa’da yaşayan Türklerin haklarını savunmak ve hukuki gerçeklikle uyumlu bir dış politika izlenmesi açısından önemlidir.

1 Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesi’nde görülen “Ingabire Victoire Umuhoza – Ruanda” davası, Mahkeme’nin karara bağladığı ilk ifade özgürlüğü davası olmakla birlikte davanın konusu Ruanda’daki “soykırımı inkâr” suçu ile ilgilidir.

2 Yahudi soykırımı. “Şoa” olarak da anılır.

Sonuç olarak bu makale, Türk hukuk literatüründe yukarıda bahsedilen eksiği giderme ve 1915 Sevk ve İskanı ile ilgili tutarlı bir dış politika izlenmesine katkıda bulunma amacı gütmektedir. Bu bağlamda “soykırımı inkâr” suçları ifade özgürlüğüne müdahale bakımından ele alınmakta ve Avrupa Birliği (AB) ile Avrupa’daki çeşitli ülkelerde yürürlükte olan “soykırımı inkâr” normları, ilgili normların tarihi, AB mevzuatı, (ulusal) anayasa hukuku ve nihayetinde uluslararası insan hakları hukuku temelinde değerlendirilmektedir. Mukayese yöntemiyle yapılan hukuki değerlendirmede “nefret söylemi kapsamına girmediği sürece soykırımın inkârı cezalandırılmaz” tezi savunulmakta ve son tahlilde Türk diplomasisinin “soykırımı inkâr” suçlarıyla ilgili benimsemesi gereken tutum üzerine önerilerde bulunmaktadır.

1. “Soykırımı İnkâr” Suçlarının Kısa Tarihi

“Soykırım inkârı”nın suç sayılmasını Avusturya ve Almanya’daki “Nazi geçmişinden arınma” (*Entnazifizierung*) yasalarına dayandırmak mümkündür. Nitekim Avusturya’da 1947 yılında yürürlüğe giren “Yasaklama Yasası” (*Verbotsgesetz*, kısaca *VerbotsG*), özünde eski Nazi Partisi üyelerinin (veya devlet organlarında çalışmış bireylerin) kamuda çalışmasını ve Nazi propagandasını engellemeyi amaçlamasına karşın, zaman içinde Holokost’un inkârını da kapsayacak şekilde yorumlanan bir yasa haline gelmiştir.³ Öyle ki, uzun bir süre “Nazi ideolojisini savunma” kapsamında değerlendirilen Holokost inkârı (Naziler tarafından işlenen diğer suçların inkârını da kapsayacak şekilde), 1992 yılında Avusturya Parlamentosu tarafından özgün bir madde olarak *VerbotsG*’ye eklenmiştir.⁴ Avusturya Yüksek Adalet Divanı (*Oberster Gerichtshof*, kısaca OGH) içtihadında da bununla paralel olarak “Nazi soykırımı” ve “Nazilerin işlediği suçlar”ı inkâr eden herhangi bir belgenin delil niteliği taşımayacağına hükmedildiği gözlemlenebilir.⁵

Her ne kadar tarihsel koşullar benzerlik arz etse de (Federal) Almanya’nın Holokost’un inkârını özgün bir suç olarak kabul etmesi, Avusturya’ya göre daha “yavaş” bir sürecin sonucudur. Hukuk siyaseti bakımından incelendiğinde iki ülke arasındaki temel benzerlik, Holokost’un inkârının öncelikle Nazi

3 Brigitte Bailer-Galanda, “‘Revisionism’ in Germany and Austria: The Evolution of a Doctrine”, *Antisemitism and Xenophobia in Germany After Unification* (Hermann Kurthen, Werner Bergmann ve Rainer Erb editörlüğünde, Oxford University Press, 1997) s. 188

4 A.g.e.

5 Bkz. ECLI (Avrupa Birliği İçtihat Tanımlayıcısı) no. ECLI:AT:OGH0002:1993:RS0079923, erişim tarihi 27 Aralık 2021, https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/Justiz/JJR_19931210_OGH0002_0150OS00001_9300000_002/JR_19931210_OGH0002_0150OS00001_9300000_002.html

ideolojisinden arınma bağlamında ele alınmasıydı.⁶ Diğer taraftan; konu normatif bakımdan ele alındığında, Almanya’da Holokost inkârının (Türk hukukundaki karşılığıyla) “halkı kin ve nefrete teşvik etmek” (*Volksverhetzung*) kapsamında suç sayıldığı görülmektedir.⁷ Yine Avusturya’dan farklı olarak Alman kanun koyucu, Holokost inkârının suç teşkil etmesi için suçun maddi unsurunun “toplumsal barışı tehdit edecek şekilde” oluşması şartını getirmiştir.⁸ Alman kanun koyucu, aynı madde kapsamında “Nazi zorbalığı ve keyfi yönetimini onaylamak, övmek veya meşrulaştırmak suretiyle Nazizm mağdurlarının onurunu zedeleme”yi de suç saymış; fakat daha önce değinilen hükümde olduğu gibi “toplumsal barışı tehdit etme” şartını getirmiştir.⁹ Dahası, Federal Alman Anayasa Mahkemesi’nin (*Bundesverfassungsgericht*) “Holokost’un inkârı” üzerine verdiği kararlarda tarihsel olaylar üzerine yapılan siyasi veya bilimsel yorumlar ile tarihsel olayların reddi arasında net bir ayırım yapılmaktadır.¹⁰ Başka bir deyişle, mevzubahis Nazi rejimi gibi Alman ve Avrupa tarihinde kara bir leke olan bir dönem dahi olsa, (teorik olarak) bir kişi “toplumsal barışı tehdit etmediği” ve tarihsel gerçekleri inkâr etmediği müddetçe Holokost ve Nazilerin işlediği diğer suçlarla ilgili yorum yapma hakkına sahiptir. Buna karşılık, Holokost’un tarihsel gerçekliğini inkâr edenler bir “görüş beyanında” bulunmuş sayılmamaktadır; zira Holokost “kanıtlanmış ve aksi iddia edilemeyecek” bir gerçek olarak değerlendirilmektedir.¹¹

Görüldüğü üzere, “soykırımı inkâr” suçları özünde Nazizm ile mücadele saikiyle ve Nazilerin başta Yahudiler olmak üzere “aşağı” gördükleri etnik ve ulusal topluluklara karşı işledikleri soykırım suçu bağlamında tasarlanmıştır. Kaldı ki, tarihsel açıdan Nazizm ile ilişkisi Almanya ve Avusturya’ninkinden farklı olan ülkelerde bile “soykırımı inkâr” suçları öncelikle Holokost’un inkârını temel almıştır. Hatta Fransa örneğinde Holokost inkârı, “anma yasaları” (*lois mémorielles*) çerçevesinde bir “ırkçı söylem” olarak değerlendirilmiş¹² ve konuyla ilgili mevzuat (Gayssot Yasası), Holokost’un inkârının ayrı bir suç olarak tanımlandığı ilk yasa metni olmasının yanı sıra,

6 Bailer-Galanda, “‘Revisionism’ in Germany and Austria: The Evolution of a Doctrine”, s. 174

7 Bkz. dipnot no. 3

8 Strafgesetzbuch [Ceza Kanunu] Michael Bohlander tercümesiyle, 130. madde, erişim tarihi 27 Aralık 2021 http://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.html#p1241

9 A.g.e.

10 Laurent Pech, “The Law of Genocide Denial in Europe”, *Genocide Denials and the Law* (Ludovic Hennebel ve Thomas Hochmann editörlüğünde, Oxford Scholarship Online, 2011) s. 195

11 Pech, “The Law of Genocide Denial in Europe”, s. 195, 196; Michelle L. Picheny, “A Fertile Ground: The Expansion of Holocaust Denial into the Arab World”, *Boston College Third World Law Journal* 23 no. 2 (Mayıs 2003): 331

12 Anne-Chloé Foirry, “Lois mémorielles, normativité et liberté d’expression dans la jurisprudence du Conseil constitutionnel: Un équilibre complexe et des évolutions possibles”, *Pouvoirs* no 143 (2012/4): 141

uluslararası insan hakları hukuku bağlamında değerlendirilen ilk “soykırımı inkâr” yasası olmuştur.

Şüphesiz ki, konuyu mukayeseli hukuk ve uluslararası insan hakları hukuku bakımından ele almadan önce şu notu düşmekte fayda var: “Soykırımı inkâr” suçlarının Holokost dışındaki soykırımları da kapsamında soykırım suçunun 1990’larda güncel ve hukuki¹³ bir konu olarak ele alınmaya başlanmasının payı vardır. Öyle ki, 2000’li yıllara gelindiğinde Avrupa’nın ulusal kanun koyucuları ve Avrupa Parlamentosu “soykırım inkârı”nı değerlendirirken tarihsel olaylardan ziyade (Nürnberg Uluslararası Askerî Mahkemesi’nin kuruluşuna dair) Londra Bildirgesi,¹⁴ BM Soykırım Sözleşmesi ve Uluslararası Ceza Mahkemesi’nin Roma Statüsü gibi metinlere gönderme yapmaya başlamıştır. Ne var ki bu durum, uygulamadaki keyfiliğin önüne geçmemiş ve şu ana kadar sadece Holokost’un inkârının cezalandırılması insan hakları hukuku çerçevesinde “demokratik toplumda gerekli” bir müdahale olarak değerlendirilmiştir.

Dolayısıyla, “soykırım inkârı”nın teori ve pratikteki yansımalarını incelemek için insan hakları hukukundan bahsetmeden önce Avrupa’daki kanun koyucu ve mahkemelerin mevzubahis suçlara yaklaşımını tahlil etmek gerekir.

2. Avrupa’da “Soykırımı İnkâr” Suçları

Önceki satırlarda bahsedildiği üzere; tüm “soykırımı inkâr” suçlarının kökeni, Holokost’un inkârının cezalandırılmasına dayandırılabilir. Şüphesiz ki devletler ve uluslararası/uluslararası örgütler, kendi siyasi çıkarları doğrultusunda tarihsel veya güncel bir olay karşısında “resmî” bir tavır sergileyebilmekte ve olayları “öznel” bir perspektifle betimleyebilmektedir; fakat tartışılan konu bir olayın uluslararası hukuk açısından “soykırım” olup olmaması veya “soykırım” olarak tanınan bir olayın “inkârı”nın suç sayılması ise, devletlerin bu keyfi yaklaşımının hukuki sınırları vardır. Öyle ki, Avrupalı kanun koyucuların “soykırımın inkârı” suçlarını uluslararası sözleşmelere dayandırdıkları izlenimini vermeye çalışmaları da ancak bu sınırlarla açıklanabilir.

Bu bağlamda, daha sonra yürürlüğe giren ulusal yasalar için emsal teşkil ettiğinden, öncelikle AB mevzuatından bahsetmek gerekir.

13 William Schabas’a göre, BM Soykırım Sözleşmesi’nden 1990’lara kadar olan süreçte soykırım suçu “pekâlâ geçmişte kalmış bir olgu” olarak görülebilirdi. Bu nedenle, bu dönemde soykırım üzerine yürütülen tartışmalar genelde tarihsel, felsefi ve (salt) siyasi bir zeminde yapılmaktaydı. Bkz. William Schabas, *Genocide in International Law: The Crime of Crimes* (İkinci Baskı, Cambridge University Press, 2009) s. 8

14 1945 tarihli Londra Konferansı’nda kabul edilen Statü’de yapılan “insanlığa karşı suç” tanımı, Nürnberg Uluslararası Askerî Mahkemesi tarafından Nazilerin işlediği soykırım suçu için de kullanılmıştır.

i) AB Mevzuatı ve AB Organlarının “Soykırımın İnkârı”na Yaklaşımı

“Soykırımı inkâr suçu” ile ilgili AB mevzuatından bahsedildiğinde çoğu hukukçunun aklına gelen ilk metin, kuşkusuz AB Konseyi’nin 2008 yılında “cezai yaptırımlar vasıtasıyla ırkçılığın ve yabancı düşmanlığının bazı şekil ve ifadelerine karşı mücadele” üzerine aldığı “çerçeve karar”dır. Ne var ki, gerçekte AB organlarında “soykırımın inkârı” ile “cezai yaptırımlar vasıtasıyla” mücadele talebi, 1990’lı yılların ortalarına dayanmaktadır. Öyle ki; AB Konseyi, 1996 yılında gelindiğinde “ırkçılık ve yabancı düşmanlığıyla mücadele” çerçevesinde “(Nürnberg Mahkemesi’nin kurulmasına dair) Londra Bildirgesi’nin 6. maddesi kapsamında işlenen suçların inkârı”nın cezalandırmasını öngören bir “ortak eylem planı”nı kabul etmişti.¹⁵ Söz konusu metin, hukuken bağlayıcı *olmamasının* yanı sıra içerik bakımından doğrudan “soykırım” suçuna gönderme yapmıyordu; ancak konuya tarihsel açıdan bakıldığında, soykırım suçu işleyen Naziler, Nürnberg’de Londra Bildirgesi’nin 6. maddesinden, yani “insanlığa karşı suç”tan yargılanmıştı. Bir başka deyişle AB Konseyi, söz konusu “ortak eylem planı”nda üye devletlere Holokost’un inkârını cezalandırma çağrısında bulunmuş oldu. Benzer şekilde Avrupa Komisyonu da 2001 yılında önerdiği yasa tasarısında, Holokost’un inkârının tüm üye devletlerce cezalandırılması gerektiğini öne sürerken bu öneriyi (AB Konseyi gibi) “ırkçılık ve yabancı düşmanlığıyla mücadele” başlığı altında yaptı.

Anlaşılabacağı üzere, 2008 yılındaki “çerçeve karar”dan önce Avrupa Birliği *sadece* Holokost’un inkârını cezalandırma konusunda üye devletleri ikna etmeye çalışıyordu. Başka bir deyişle; 2008 yılında alınan çerçeve kararın birinci maddesi, “inkâr” suçunun kapsamının genişletilmesinin önünü açmaktaydı:

Her üye devlet, aşağıda belirtilen kasıtlı eylemlerin cezalandırılması için gerekli önlemleri almalıdır:

[...] c) Uluslararası Ceza Mahkemesi (Roma) Statüsü’nün 6., 7. ve 8. maddelerinde tanımlanan soykırım suçlarını, insanlığa karşı suçları ve savaş suçlarını alenen onaylamak, inkâr etmek veya ağır şekilde küçümsemek [...]

d) Nürnberg Uluslararası Askerî Mahkemesi (Londra) Bildirgesi’nin 6. maddesinde tanımlanan suçları alenen onaylamak, inkâr etmek veya ağır şekilde küçümsemek [...]¹⁶

15 Official Journal of the European Union L 185, 24/07/1996 P. 0005 – 0007, 96/443/JHA

16 Official Journal of the European Union L 328, 6/12/2008, P. 55–58, 2008/913/JHA

Metni tarihsel ve semantik açıdan incelediğimizde AB Konseyi'nin bu "çerçeve kararı" almaktaki amacını rahatlıkla görebiliriz: Holokost haricindeki soykırımların inkârının da cezai yaptırımlar vasıtasıyla engellenmesi. Bu bağlamda AB Konseyi'nin iki önemli noktayı göz ardı ettiğinden söz edilebilir: Birincisi, AB Sözleşmesi'nin eski 34. maddesinde tanımlanan "çerçeve karar"ların bir yasama aracı olarak bağlayıcılığı muğlaktı. AB hukukçularınca "hemen hemen" (*quasi*) bağlayıcı bir araç olarak görülen "çerçeve kararlar",¹⁷ (günümüzde kullanılan Direktifler gibi) AB üyesi devletleri belli hedeflere yasama yoluyla ulaşılmaya teşvik ederken bu hedefler doğrultusunda hangi araçların kullanılacağı hususunu üye devletlerin inisiyatifine bırakmaktaydı. Ne var ki, (Direktiflerin aksine) "çerçeve kararlar"ın bağlayıcılığı AB Sözleşmesi'nde mutlak ifadelerle korunmuyordu ve "çerçeve kararlar", üye devletlerin hukuk düzenlerine "doğrudan etki" edemiyordu. Bunun neticesinde de üye devletler, "çerçeve karar"ları uygulama konusunda temkinli veya keyfi davranıyordu ve bu durum "cezai yaptırımlar vasıtasıyla ırkçılığın ve yabancı düşmanlığının bazı şekil ve ifadelerine karşı mücadele" üzerine alınan "çerçeve karar" için de geçerliydi.

AB Konseyi'nin göz ardı ettiği ikinci (ve daha önemli) nokta ise, Roma Statüsü'ne yapılan göndermenin somut olarak hangi olayların inkârının cezalandırılması gerektiğini belirtmemesiydi. Başka bir deyişle; AB üyesi devletler, bu "çerçeve karar" ile birlikte "soykırım" olarak tanıdıkları olayların "inkârını" cezalandırmak için "meşru" bir zemin elde etmiş oldu. Diğer taraftan, yakın zamanda vuku bulan gelişmeler, pratikte Avrupa Komisyonu'nun nazarında Holokost'un inkârının ön planda olmaya devam ettiğinin göstergesidir. Gerçekten, Avrupa Komisyonu'nun geçtiğimiz haziran (2021)¹⁸ ayında Hollanda ve Litvanya'ya yaptığı çağrıda Holokost'un inkârının tek başına suç teşkil etmesi gerektiği ve "kamu düzenini tehdit" şartının aranmaması gerektiği vurgulandı. Yunanistan'a yapılan uyarıda ise "nefret söylemi"nin cezalandırılması konusunda (Holokost'un inkârına benzer şekilde) "kamu düzenini tehdit" unsurunun ayrıca tespitine gerek duyulmaması gerektiği ifade edildi.¹⁹

17 Carl Lebeck, "Sliding Towards Supranationalism? The Constitutional Status of EU Framework Decisions after Pupino", *German Law Journal* 8 no 5 (2007): 501

18 "Commission calls on Greece, the Netherlands and Lithuania to fully transpose EU law criminalising hate speech and hate crimes", European Commission, erişim tarihi 27 Aralık 2021, <<https://ec.europa.eu/newsroom/just/items/713873/en>>

19 Bu konuda önemli bir ayrımın altının çizilmesi gerekir: Her ne kadar "çerçeve karar"ların bağlayıcılığı muğlak, uygulaması keyfi de olsa, Avrupa Komisyonu bu üç üye devleti uyarırken 2008 tarihli "çerçeve karar"a gönderme yapmış ve söz konusu üye devletlerin "çerçeve karar"dan doğan sorumluluklarını yerine getirmediğini vurgulamıştı.

Elbette, Litvanya ve Yunanistan'dan bahsedildiğinde “soykırımı inkâr” suçlarının tarihsel kapsamının son derece keyfi bir şekilde yorumlandığı iki hukuk düzenine atıfta bulunulduğunu unutmamak gerekir. Özellikle de Litvanya'nın Avrupa kıtasında bulunan diğer eski Sovyet cumhuriyetleri ile birlikte Nazizmle mücadele konusunda ciddi zorluklar yaşadığı ve bu ülkelerin kanun koyucularının “soykırımı inkâr” suçlarını insan hakları hukuku açısından meşru bir gaye doğrultusunda tasarlamadığı söylenebilir. Dolayısıyla, Baltık ülkelerinde yürürlükte olan ilgili mevzuatı incelemek, “soykırımı inkâr” suçlarının nasıl tek taraflı ve yanlış bir tarih anlatımını dayattığını anlamak açısından faydalı olacaktır.

ii) AB Üyesi Eski Sovyet Cumhuriyetleri ile Polonya ve Ukrayna

Avrupa kıtasında bulunan eski Sovyet cumhuriyetlerinin kanun koyucuları, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra iktidara gelen milliyetçi hareketlerin etkisi sonucu Nazi işgali ile “Sovyet işgali”ni bir tutan bir yaklaşım içinde olmuştur. Hatta Letonya örneğinde zamanında Nazi işgaline karşı mücadele eden Rus partizan Vasiliy Kononov, Kızıl Ordu ile birlikte hareket ettiğinden “Sovyet işgali ile iş birliği” yapmakla suçlanmış ve hüküm giymiştir.²⁰ Benzer şekilde Litvanya'da Kızıl Ordu ile birlikte savaşan ve Holokost mağduru bir ailenin ferdi olan Yahudi partizan Yitzhak Arad'a, Litvanyalı savcılar tarafından “savaş suçları” isnat edilmiş ve bu temelde hazırlanan iddianame, Vilnius'taki yetkili mahkeme tarafından kabul edilmiştir.²¹

“Resmî tarih”in böylesine talihsiz bir şekilde yazıldığı ülkelerde “soykırımın inkârı”na yaklaşımın da aynı şekilde talihsiz olması şaşırtıcı değildir. Litvanya örneğinden devam edecek olursak; 2010 yılına kadar Holokost inkârının dahi suç olmadığı ülkede 2008 tarihli “çerçeve karar”a uymak adına çıkarılan “soykırımı inkâr” yasası, Naziler tarafından işlenen suçlardan önce “Sovyetler Birliği tarafından işlenen soykırım suçu, insanlığa karşı suçlar ve savaş suçları”ndan bahsetmektedir.²² Bir başka deyişle; suç ve cezanın şahsiliği ilkesiyle devletlerin uluslararası hukuk ihlallerinden doğan sorumluluklarını karıştıran Litvanyalı kanun koyucu, konuyla ilgili yetkili bir mahkemenin kararı veya evrensel bir fikir birliği olmadığı halde Sovyetler

20 “Where Nazis are heroes”, *The Guardian*, 13 Nisan, 2000, erişim tarihi 27 Aralık 2021, <https://www.theguardian.com/theguardian/2000/mar/13/features11.g23>

21 Daniel Brook, “Double Genocide”, *Slate.com*, 26 Temmuz, 2015, erişim tarihi 27 Aralık 2021, <https://slate.com/news-and-politics/2015/07/lithuania-and-nazis-the-country-wants-to-forget-its-collaborationist-past-by-accusing-jewish-partisans-of-war-crimes.html>

22 Baudžiamasis kodeksas [Ceza Kanunu], *Legislation Online* tercümesiyle, Madde 170(2), erişim tarihi 27 Aralık 2021, <https://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/17/Lithuania/show>

Birliği'nde işlendiği iddia edilen (fakat adı yasa metninde geçmeyen) bir “soykırım”ın inkârını veya “ağır şekilde küçümsenmesini” suç sayabilmektedir.

Bir başka eski Sovyet cumhuriyeti olan Ukrayna'daki “soykırımı inkâr” yasası Avrupa'daki diğer örneklerden farklılık göstermektedir; zira Ukrayna'da Holokost'un inkârından önce “Holodomor”un inkârı suç sayılmıştır.²³ Özellikle 2014 yılındaki Maydan Olayı'ndan sonra antisemitizmin tekrar gündeme geldiği ve neo-faşist siyasi hareketlerin güç kazandığı²⁴ bu Doğu Avrupa ülkesinde son yıllarda çıkarılan yasalarla birlikte (Nazi karşıtı anıtlar dahil olmak üzere) komünizmle ilişkilendirilen tüm semboller ve komünist partiler yasaklandı.²⁵ Neticede, geçtiğimiz aylarda iktidar partisinin “tasarlamak zorunda kaldığı” “antisemitizmle mücadele” yasasına karşın Ukrayna'da “soykırımı inkâr” kavramının Yahudi ve yabancı düşmanlığının önlenmesinden ziyade Ukrayna milliyetçiliğinin tarih anlatımına uygun olmayan söylemlerin cezalandırılması anlamına geldiği aşikârdır.

Eski bir Sovyet cumhuriyeti olmamasına karşın 1990'ların başında sosyalist bir devlet yapısından liberal bir devlet yapısına geçiş yapan Polonya'da da benzer bir durum olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Diğer taraftan, Polonya'daki “soykırımı inkâr” suçlarının (ki bu yasalar Nazilerin işlediği soykırım suçlarını da kapsamaktadır) yasal çerçevesinin “Polonya ve Leh ulusuna karşı işlenmiş suçlar” olması ve Polonya'nın Holokost'taki rolüne dair ifadelerin cezalandırılması, birçok akademisyene göre Polonya'nın “inkârcı bir politika” yürüttüğünün göstergesidir.²⁶

Sonuç olarak, sosyalist devletlerin yıkılması sonucu milliyetçi eğilimlerin hâkim olduğu liberal devletlerin inşa edildiği Doğu Avrupa ülkelerinde “soykırımı inkâr” suçları, yeni bir tarih anlatımı ve “kuruluş miti” oluşturma gayesiyle tasarlanmıştır ve söz konusu sübjektif anlatım, cezai yaptırımlar ile

23 Kharkiv Human Rights Protection Group, “Criminal liability for denying Holodomor as genocide against the Ukrainian people”, *kphg.org*, 26 Aralık, 2006, erişim tarihi 27 Aralık 2021, <https://kphg.org/en/1167158368>

24 Lev Golinkin, “Neo-Nazis and the Far Right Are On the March in Ukraine”, *The Nation*, 22 Şubat, 2019, erişim tarihi 27 Aralık 2021, <https://www.thenation.com/article/archive/neo-nazis-far-right-ukraine/>

25 Alec Luhn, “Ukraine bans Soviet symbols and criminalises sympathy for communism”, *The Guardian*, 23 Mayıs, 2015, erişim tarihi 27 Aralık 2021, <https://www.theguardian.com/world/2015/may/21/ukraine-bans-soviet-symbols-criminalises-sympathy-for-communism>; “Ukraine bans Communist party for ‘promoting separatism’”, 17 Aralık, 2015, erişim tarihi 27 Aralık 2021, <https://www.theguardian.com/world/2015/dec/17/ukraine-bans-communist-party-separatism>

26 Rachel Donadio, “The Dark Consequences of Poland’s New Holocaust Law”, *The Atlantic*, 9 Şubat, 2018, erişim tarihi 27 Aralık 2021, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2018/02/poland-holocaust-law/552842/>

topluma dayatılmaktadır. Elbette her devletin tarihsel olaylar karşısında aynı tutumu alması beklenemez; fakat, inkârı cezalandırılan olayla ilgili bir evrensel görüş birliği veya (Yahudi ve Ruanda soykırımları gibi örneklerin aksine) yetkili bir mahkemenin kararı söz konusu olmadığında ve mevzubahis “inkâr” söylemi, ırkçı, ayırıştırıcı veya halkı kin ve nefrete sevk edecek bir çerçevede yapılmadığında kişilerin ifade özgürlüğüne yapılan müdahale, uluslararası insan hakları normlarına aykırı olacaktır. Bu bakımdan Doğu Avrupa’daki bazı eski sosyalist devletlerin “soykırımı inkâr” kavramına yaklaşımı son derece belirgin bir örnek teşkil etmektedir.

Öngörülebileceği üzere bu yaklaşım sadece eski sosyalist devletlere özgün değildir ve bu başlık altında değerlendirebileceğimiz, ülkemizi daha yakından ilgilendiren örnekler de mevcuttur. Bu örneklerden biri, geçtiğimiz aylarda Avrupa Komisyonu tarafından “soykırımı inkâr ve nefret söylemi ile mücadele” konusunda uyarılan Yunanistan’dır.

iii) Yunanistan

Avusturya ve Almanya örneklerini bir kenara bırakırsak, “nefret söylemi”ni suç sayan ilk Avrupa ülkelerinden birinin Yunanistan olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte, Yunanistan’ın “soykırım inkârı”nı ayrı bir suç sayma konusunda diğer AB üyesi devletlerden daha “yavaş” davrandığı aşikârdır. Gerçekten, Eylül 2014 yılında yürürlüğe giren yasa değişikliğiyle 1979 tarihli “nefret söylemi” yasasını “soykırım suçlarının, savaş suçlarının, insanlığa karşı suçların, Holokost’un ve Nazilerin (uluslararası mahkemeler veya Helen Parlamentosu tarafından işlediği belirlenen) diğer suçlarının onaylanması, küçümsenmesi veya inkârını”²⁷ kapsayacak şekilde genişleten Yunan kanun koyucunun Yunanistan tarafından “soykırım” olarak tanınan diğer tarihsel olayların da cezalandırılabilmesinin önünü açtığı söylenebilir. Diğer taraftan, Yunan kanun koyucunun Avrupa’daki birçok yasama organına göre daha temkinli olduğu da son derece açıktır; zira Yunanistan’da “soykırımın inkârı”nın cezalandırılabilmesi için “inkâr” söyleminin insanları belli bir toplumsal gruba²⁸ karşı nefret veya şiddet eylemlerine sevk edecek nitelikte olması gerekmektedir.

27 Άρθρο 2 - Νόμος 927/1979 - Δημόσια επιδοκμασία ή άρνηση εγκλημάτων [Suçu övme veya inkâr etme], erişim tarihi 27 Aralık 2021, <https://www.lawspot.gr/nomikes-plirofories/nomothesia/n-927-1979/arthro-2-nomos-927-1979-dimosia-epidokimasia-i-arnisi>

28 Bu ifade ırki, dinsel, ulusal ve etnik grupların yanında LGBTI+ bireyleri ve engellileri de kapsamaktadır.

Avrupa Komisyonu'nun Yunanistan'a yönelttiği uyarının da ışığında şu çıkarımda bulunabiliriz: Yunan devletinin Kurtuluş Savaşımız süresince gerçekleşen olayları tarihsel ve hukuki temelden yoksun bir şekilde tanımlaması bir kenara; Yunan kanun koyucunun "soykırım inkârı" kavramına yaklaşımı, ifade özgürlüğünün keyfi bir şekilde sınırlandırılmasını engelleyecek niteliktedir. Bu nedenle, konuya uluslararası insan hakları hukuku açısından bakıldığında, Avrupa Komisyonu'nun yaklaşımı daha sorunludur ve Ege'nin diğer yakasındaki komşularımızın "soykırımın inkârını" cezalandırma konusundaki tutumunu takdir edebiliriz.

Bu noktaya değin incelediğimiz örneklerin yanı sıra "soykırım inkârı" suçlarının anayasal bağlamda ve ülkemizi ilgilendiren konuların ışığında tartışıldığı Avrupa ülkeleri de mevcuttur. Şüphesiz, bu küme içerisindeki en belirgin iki örnek Fransa ve İspanya'dır.

iv) Fransa

"Soykırımı inkâr" yasalarının kısa tarihini incelerken 1990 tarihli "Gayssot Yasası"ndan (*Loi Gayssot*) ve bu bağlamda Fransa'daki teori ve pratiğin uluslararası insan hakları hukuku bakımından öneminden bahsetmiştik. Gerçekten de "Gayssot Yasası", teorik temelde "soykırımın inkârı"nı (konu özelinde Holokost'u) "nefret söylemi" kapsamında ayrı bir suç kabul etmiş ve Fransa'da tarih anlatımını ceza hukukunun konusu haline getiren "anma yasaları"nın (*lois mémorielles*) en sarıh örneği olmuştur.

"Gayssot Yasası"nın metnini incelemeyen önce söz konusu yasanın özünde 1881 yılında yürürlüğe giren ve Fransız hukukunda ifade özgürlüğüne dair birçok düzenlemeyi içinde barındıran "Basın Özgürlüğü Yasası"na (*Loi sur la liberté de la presse*) getirilen bir değişiklik olduğunu vurgulamak gerekir. Bunun da ötesinde, Fransız "Basın Özgürlüğü Yasası" Türk tarihi için de önem arz eder; zira baskıcı İstibdat Dönemi sona erdikten sonra basın özgürlüğünü genişletmek isteyen İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1909 yılında yürürlüğe giren Matbuat Kanunu'nu Fransız "Basın Özgürlüğü Yasası"nı örnek alarak tasarlamıştır.²⁹ Dolayısıyla, genel bir çıkarımda bulunacak olursak, Fransa'da ifade özgürlüğünün "basın özgürlüğü" kavramından türediğini ve hukukun bu evriminin diğer ulusları da etkilediğini söyleyebiliriz.

Fransız kanun koyucunun "Gayssot Yasası"nı tasarlama amacı, yasanın başlığında belirtilmiştir: "Bütün ırkçı, yabancı düşmanı ve Yahudi düşmanı eylemlerin önüne geçmek". Bu bakımdan (Avrupa Parlamentosu bunu açık bir

29 Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi* (8. Baskı, Remzi Kitabevi, 2003), s. 85

şekilde ifade etmese de) Fransız kanun koyucunun AB organlarına ilham kaynağı olduğu da söylenebilir. Yasa metni, orijinal haliyle (biri sonradan yürürlükten kaldırılmış olan) on beş maddeden oluşmakta ve yasanın dokuzuncu maddesi, “Basın Özgürlüğü Yasası”na 24bis maddesini ekleyerek Holokost’un inkârını 2000 frank ilâ 300.000 frank değerinde bir para cezasıyla cezalandırmaktaydı.³⁰

Zaman içerisinde birkaç kez değişikliğe uğrayan 9. maddenin bugün yürürlükte olan metni ise şu şekildedir:

(Nürnberg Uluslararası Askerî Mahkemesi’nin kurulmasına dair) 8 Ağustos 1945 tarihli Londra Bildirgesi’nin 6. maddesinde tanımlanan ve aynı Bildirge’nin 9. maddesi uyarınca suç örgütü kabul edilen bir örgütün üyelerince³¹ veya bir Fransız mahkemesinin yahut uluslararası mahkemenin kararı doğrultusunda 6. maddede tanımlanan suçlardan hüküm giyen kişilerce işlenen suçlardan birinin veya birkaçının gerçekleştiğini (bu Yasa’nın) 23. maddesinde belirtilen eylemlerde³² bulunarak inkâr eden kişiler, bir yıl hapis cezası ve 45.000 avro para cezasına çarptırılır.³³

Uluslararası Ceza Mahkemesi (Roma) Statüsü’nün 6., 7. ve 8. maddeleri ve Fransız Ceza Kanunu’nun 211-1 ilâ 212-3, 224-1 A ilâ 224-1 C ve 461-1 ilâ 461-31. maddelerince tanımlanan insanlığa karşı suçları, savaş suçlarını ve bu maddenin birinci fıkrasında betimlenen soykırım suçu dışındaki soykırım suçlarını veya kölelik suçu yahut köle durumuna düşürülmüş bir insana karşı işlenen suçları (bu Yasa’nın) 23. maddesinde belirtilen eylemlerde bulunarak inkâr eden, önemsiz gibi gösteren veya kışkırtıcı bir şekilde değersizleştiren kişiler, aşağıdaki koşul(lar) gerçekleştiğinde bu maddenin birinci fıkrasında belirtilen cezalara çarptırılır:

1. (İnkâr edilen, önemsiz gibi gösterilen veya kışkırtıcı bir şekilde değersizleştirilen) suç, bir Fransız mahkemesi veya uluslararası mahkeme tarafından sabit görülmüşse;

[İlgili diğer hüküm, Anayasa Konseyi’nin 26 Ocak 2017 tarihli, 2016-745 DC sayılı kararınca Anayasa’ya aykırı bulunmuştur.]

30 Loi n° 90-615 du 13 juillet 1990 tendant à réprimer tout acte raciste, antisémite ou xénophobe

31 Burada Fransız kanun koyucu, Nazi Partisi, 3. Reich Hükümeti, *Schutzstaffel*, *Sicherheitsdienst*, *Gestapo*, *Sturmabteilung* ve Nazi ordusunun üst kademesinden bahsetmektedir.

32 “Basın Özgürlüğü Yasası”nın 23. maddesi, suçun maddi unsurunu ayrıntılandırmaktadır: Toplum önünde konuşurken veya halka açık etkinlikte yüksek sesle ifade etme; yazılı veya çizili şekilde ifade etme; broşür, döviz veya pankart gibi toplumsal eylemlerde kullanılan yazılı araçlarla beyan etme; görsel veya işitsel iletişim araçlarıyla beyan etme; elektronik iletişim araçlarıyla beyan etme.

33 Bkz. dipnot no. 30.

Maddenin orijinal metni ile bugün yürürlükte olan metni arasında iki temel fark göze çarpıyor. Birincisi, Fransız kanun koyucu maddenin özgün halinde Holokost'un inkârını para cezası ile cezalandırmayı öngörmüşken, gelinen noktada aynı suçtan hüküm giyen bir şahıs hapis cezasıyla da cezalandırılabilir. İkinci olarak, ilk yürürlüğe girdiği zaman sadece Holokost'un inkârını kapsayan madde, bugünkü haliyle (açık bir şekilde belirtildiği üzere) Holokost dahil tüm soykırımların, insanlığa karşı suçların, savaş suçlarının ve köleliğin inkârını kapsamaktadır. Yine de, görüldüğü üzere, Fransız kanun koyucu temkinli davranmış ve bir “inkâr” söyleminin suç teşkil edebilmesi için “inkâr edilen” suçun bir mahkeme kararıyla sabit olması gerektiğini öngörmüştür. Dahası, Fransız Anayasa Konseyi tarafından Fransız Anayasası'na aykırı bulunan hüküm, “inkâr”ın suç sayılması için bir “seçenek koşul” getirmektedir ve söz konusu “seçenek koşul”, “inkâr” söyleminin (özetle) bir “nefret söylemi” çerçevesinde yapılması durumunda “inkâr edilen” suça ilişkin bir mahkeme kararına gerek duyulmamasını öngörüyordu. Sonuç olarak, mevcut durumda Holokost dışındaki bir “soykırım”ın “inkâr”ının suç teşkil edebilmesi için bir Fransız mahkemesinin veya yetkili bir uluslararası mahkemenin “inkâr” edilen “soykırım”ın gerçekleştiği yönünde bir karar vermiş olması gerekiyor.

Her ne kadar yürürlükte olan yasa metninde “soykırımı inkâr” kavramının geniş yorumlanmasına yol açabilecek hükmün 2017 yılında verilen bir Anayasa Konseyi kararı doğrultusunda “anayasaya aykırı” ilan edildiği ifade edilse de, bu doğrultudaki çabalar daha eskiye dayanmaktadır. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, bu çabaların Türkiye kamuoyu ve 1915 Sevk ve İskanı ile doğrudan ilgisi vardır; zira 2001 yılında “Ermeni Soykırımı'nın Fransız Cumhuriyeti tarafından tanınması üzerine” tasarlanan kanunu yürürlüğe sokan Fransız Parlamentosu, 2006 yılında da Gayssot Yasası'nı özgül bir şekilde “Ermeni Soykırımı” kapsamında da uygulanabilir kılacak bir yasa tasarısını ele almıştır.

Bu noktada gerek 2001 yılındaki “Ermeni Soykırımı'nın tanınması”na ilişkin yasa tasarısının, gerekse 2006 yılında “Ermeni Soykırımı'nın inkârının cezalandırılmasına” ilişkin yasa tasarısının Fransız siyasetçiler, tarihçiler ve hukukçular tarafından tartışıldığına değinmek gerekiyor. 2001 yılındaki yasa tasarısı, bilindiği üzere, Parlamento'nun onayını almıştır; ancak meşhur Fransız kamu hukuku profesörü ve “federal Avrupa” fikrinin savunucularından George Vedel, Fransız Parlamentosu'nun “Ermeni Soykırımı'nı “tanıyarak” “yargı erkinin görevini üstlendiğini” ve “güçler ayrılığı ilkesini çiğnediğini” ifade etmiştir.³⁴ Vedel'in bu tespiti, önceleri Fransız hukukçu ve akademisyenlerin çoğunluğu tarafından paylaşılsa da, ileriki satırlardan da anlaşılacağı üzere,

34 Didier Maus, *François Luchaire, un républicain au service de la République* (Publications de la Sorbonne, 2005) s. 37

2006 ve 2012 yıllarında “Ermeni Soykırımı’nın inkârının cezalandırılması” gündeme geldiğinde Fransız hukukçular Vedel’in tezine benzer tezler öne sürdüler.

Ülkemiz için önem arz eden bu konuyu kısaca ele alacak olursak: Yukarıda bahsi geçen 2006 tarihli yasa tasarısı, içeriği itibarıyla Gayssot Yasası’nda öngörülen cezai yaptırımların Fransız Cumhuriyeti tarafından “tanınmış” olan “Ermeni Soykırımı”nın “inkâr”ında da uygulanmasını öngörüyordu.³⁵ Sağcı *Union pour un mouvement populaire*’den (“Halk Hareketi İçin Birlik”) çıkan bu talep, merkez soldan bazı önemli isimlerin desteğini alsa da 2001’deki “soykırımı tanıma” tasarısından daha çok tartışıldı. Öyle ki, tartışmayı insan hakları ve anayasa zeminine taşıyarak tasarıya karşı çıkan Fransız akademisyenler, tasarı Ulusal Meclis’ten (*Assemblée nationale*) geçirilip Senato’nun gündemine getirilme aşamasındayken Ulusal Meclis üyelerine hitaben bir bildiri hazırlayarak Ulusal Meclis Başkanlığına gönderdi:

Parlamentonun ödevleri arasında tarihsel olaylar üzerine değerlendirme ve betimlemelerde bulunmak yoktur. Bu durum, özellikle de söz konusu değerlendirme ve betimlemelerin eleştirisi hakkında cezai yaptırımlar öngörüldüğünde geçerlidir.³⁶

Ne var ki (Laurent Pech’in de ifade ettiği üzere³⁷) Ulusal Meclis üyeleri, akademisyenlerin itirazından ziyade bir sonraki seçimlerde elde edecekleri oylara değer veriyordu: Gerçekten de, yasa teklifini sunan Marsilya milletvekili Christophe Masse, açıkça Marsilya’da çok büyük bir topluluk olan Ermeni kökenli Fransız seçmenlerin oylarını kazanmayı hedeflemişti³⁸ ve Ulusal Meclis’te bulunan diğer milletvekilleri de kendisinin bu hassasiyetini paylaşıyordu. Diğer taraftan Senato üyeleri, “Ermeni Soykırımı’nın inkârı”nın cezalandırılması konusuna hukuki açıdan daha sağlıklı bir şekilde yaklaşabildi ve konu, Senato hukuk komisyonunun ayrıntılı çalışması ışığında değerlendirildi. Söz konusu çalışma sonucu Senato’ya sunulan raporda komisyon üyeleri, “Ermeni halkının 20. yüzyılın başında yaşadığı acıların inkâr edilemez olduğu”nu fakat “hakkında bir Fransız mahkemesi veya yetkili bir uluslararası mahkemenin kararı olmaksızın ‘soykırım’ olarak nitelenen bir tarihsel olayın bu şekilde nitelenmemesinin cezalandırılmayacağı” belirtti.³⁹

35 Proposition de loi n° 3030 déposée le 12 avril 2006

36 Laurent Pech, “Lois mémorielles et liberté d’expression : De la controverse à l’ambiguïté”, *Revue française de droit constitutionnel*, no. 91(2012/3): 563

37 A.g.e.

38 A.g.e.

39 Rapport n° 3074 de M. Christophe MASSE, fait au nom de la commission des lois, déposé le 10 mai 2006 (bilhassa Komisyon üyeleri Michel Piron ve Jean-Pierre Blazy’nin görüşleri)

Sonuç olarak, “Ermeni Soykırımı’nın inkârını” cezalandırma yönündeki bu ilk girişim, Senato’nun oy çokluğuyla verdiği karar sonucu başarısız oldu.

Bu başarısız girişim sonrası, Fransız kanun koyucunun (önceki satırlarda birçok kez atıfta bulunulan) AB Konseyi’nin 2008 yılında aldığı “çerçeve karar”dan etkilendiği aşikârdır. Ancak, şüphesiz ki bu “çerçeve karar”, Fransız kanun koyucu için yeterli değildi. Nitekim, okurun hatırlayacağı üzere, bahsi geçen “çerçeve karar” Holokost haricinde herhangi bir tarihsel olaya doğrudan gönderme yapmıyordu. Kaldı ki, 2001 yılında 1915 Sevk ve İskanı’nın Fransız Parlamentosunca “Ermeni Soykırımı” olarak tanınması da bir ilkti;⁴⁰ zira Holokost’un bir “soykırım” olarak tanınması için yasamanın müdahalesine gerek olmamıştı. Buna rağmen Fransız Parlamentosu, 2012 yılında (Prof. Vedel’in ifadesiyle) “yargı erkinin görevini üstlenme”⁴¹ hususunda “Ermeni Soykırımı’nı tanımak” ve “inkârını cezalandırmak”la yetinmedi: Öyle ki, 2012 yılında gündeme gelen “soykırımı inkâr”a ilişkin yasa tasarısı, “Fransız hukukunca soykırım olarak tanımlanan” tüm tarihsel ve güncel olayların “inkârının veya küçümsenmesinin” cezalandırılmasını öngörüyordu ve bu tasarı, Fransız Parlamentosu’nda büyük bir tartışmaya yol açmadan kabul edildi.⁴²

Elbette, Fransız kanun koyucuların bu tavrında Ermeni kökenli Fransız vatandaşların desteğini almak ve bu nevi kararları Türkiye olan ilişkilerinde koz olarak kullanmak gibi *reel politik* amaç ve kaygıların etkili olduğunu tekrar hatırlamak yerinde olacaktır; zira yasanın geçtiği tarihe kadar Fransa’da bir yasayla “soykırım” olarak tanımlanan tek tarihsel olay 1915 Sevk ve İskanı’ydı. Başka bir deyişle, Fransız kanun koyucu 1915 Sevk ve İskanı’na açıkça gönderme yapmış olmasa da yasa fiilen sadece 1915 Sevk ve İskanı’nın bir “soykırım” olarak “inkârını” cezalandırmayı amaçlıyordu. Ne var ki, Fransız Anayasa Konseyi söz konusu yasayı Fransız Anayasası’na uygunluk bakımından değerlendirdiğinde, Fransız kanun koyucunun siyasi kaygılarından bağımsız bir tutum sergiledi.

Gerçekten de Anayasa Konseyi, “Fransız hukukunca soykırım olarak tanımlanan” olayların “inkâr”ının cezalandırılmasını ele alırken evleviyetle kendi içtihadını esas aldı. Şüphesiz bunda Konsey’e yapılan altı başvuruda da yer alan “Parlamento’nun (soykırım) suçunun varlığına veya bir olayın soykırım suçu teşkil ettiğine dair karar verme yetkisinin olmadığı” yönündeki savın etkisi büyüktür.⁴³ Bu noktada Anayasa Konseyi’nin içtihadının da bu

40 Pech, “Lois mémorielles et liberté d’expression : De la controverse à l’ambigüité”.

41 Bkz. dipnot no. 34.

42 Proposition de loi visant à réprimer la contestation de l’existence des génocides reconnus par la loi, adoptée le 23 janvier 2012 (T.A. n° 52)

43 Décision du Conseil constitutionnel n° 2012-647 DC du 28 février 2012 (paragraf 3)

savla uyumlu olduğunu vurgulamak gerekir; zira Konsey, 1984 yılında verdiği 84-181 DC numaralı kararında ifade özgürlüğünü “diğer hak ve özgürlüklerin temellerinden ve demokrasinin koşullarından biri olması bakımından ayrı bir öneme sahip” bir özgürlük olarak değerlendirmiş ve bu hükme Konsey’in 2009 yılında verdiği 2009-580 DC numaralı kararda da atıfta bulunulmuştur. Dolayısıyla, Konsey’in “soykırımı inkâr” suçlarının kapsamının genişletilmesi konusundaki tutumu da aynı doğrultuda olmuştur. Söz konusu tutum, Konsey’in 8 Şubat 2012 tarihli kararının beşinci paragrafında son derece sarıh bir şekilde ifade edilmiştir:

Her ne kadar bir tarihsel olayı “soykırım” olarak “tanımak” tek başına ihtilaf konusu olan yasanın normatif çerçevesinde değerlendirilebilir nitelikte olmasa da bahsi geçen Yasa’nın birinci maddesi “Fransız hukuku tarafından (‘soykırım’ olarak) tanınan” bir veya birden fazla soykırım suçunun inkârını veya küçümsenmesini cezalandırarak aslında (bizzat Parlamento’nun) ‘soykırım’ olarak tanıdığı olayların eleştirisini cezalandırmış oluyor. Dolayısıyla, Yasama erkinin ifade ve iletişim özgürlüğüne Anayasa’ya aykırı bir şekilde müdahale ettiği açıktır.⁴⁴

“Perinçek – İsviçre” davasında Doğu Perinçek’i temsil eden Prof. Laurent Pech⁴⁵ de bahsi geçen karara ilişkin yazdığı makalede Anayasa Konseyi’nin bu “tutarlı ve açık” yaklaşımını övmüştür.⁴⁶ Söz konusu makalede Pech, konuya pozitivist bir bakış açısıyla yaklaşarak Konsey’in “Ermeni Soykırımı”na tanıma” yönündeki yarasını “ikincil/tanım kuralı”na (*secondary rule/rule of recognition*) benzer bir olgu olarak, “Fransız hukukunca tanınan soykırımları inkâr” yarasını ise yaptırımlarla desteklenen bir “birincil kural” (*primary rule*) olarak gördüğü yorumunda bulunmuştur.⁴⁷ Pech’in bu üstü kapalı Hart⁴⁸ göndermesinden çıkarılabileceği üzere, Fransız Cumhuriyeti’nin “Ermeni Soykırımı”na tanıma”ya yönelik yarasının Konsey’in nazarında “gerçek anlamda bir yasa” (*une “loi” véritable*) teşkil etmemesi, “tanım yarası”nın da Anayasa’ya aykırı olarak değerlendirilebileceği anlamına gelebilir. Diğer taraftan Pech’in bu tahlilden çıkardığı sonuç, “soykırımı tanımak” için “yasama metodunun kullanılmasının” Anayasa’ya aykırılık teşkil edebileceğidir – yani, bir Fransız hükümet yetkilisinin bir tarihsel olayı “soykırım” olarak nitelemesi (böyle bir ifadeyi kullanmayı reddetmesi gibi) bir anayasal hak ve insan hakkı olan ifade özgürlüğü çerçevesinde değerlendirilmelidir. Aynı zamanda bir AB

44 Décision du Conseil constitutionnel n° 2012-647 DC du 28 février 2012 (paragraf 6)

45 Laurent Pech, aynı zamanda bu metnin yazarının doktora tez danışmanıdır.

46 Pech, “Lois mémorielles et liberté d’expression : De la controverse à l’ambiguïté”.

47 A.g.e.

48 Bkz. (diğerleri arasında) Herbert Lionel Adolphus Hart, *The Concept of Law* (Üçüncü Baskı, Oxford University Press, Clarendon Law Series, 2012)

hukuku uzmanı olan Pech'in tahlilinde dikkat çeken bir diğer nokta da AB Konseyi'nin "çerçeve kararı"nın Fransa ve diğer AB üyesi devletlere "serbest bir şekilde neyin 'soykırım' olup olmadığına karar verme yetkisi" vermemiş olmasına yaptığı vurgudur.⁴⁹ Ne var ki, bilhassa son dönemde AB Komisyonu'nun "çerçeve karar"a ilişkin tutumu göz önünde bulundurulduğunda, bu çıkarımın (maalesef) çok isabetli olmadığını ifade etmek gerekir.

Son olarak, 2016 yıllarında yine sağcı bir milletvekili (Valérie Boyer) tarafından önerilen ve "Doğu Hristiyanlarının IŞİD tarafından öldürüldüğü bu dönemde" ifadesiyle başlayıp "soykırım ve insanlığa karşı suçların inkârının" cezalandırılmasını öngören yasa tasarısının ön çalışmalarında 1915 Sevk ve İskanı'na atıfta bulunulduğunu unutmamak gerekir.⁵⁰ Öyle ki, sözde "Ermeni Soykırımı'nın inkârının" suç sayılmasına olumlu yaklaşan bazı hukukçular, tasarı metninde bu yönde bir atıf olmamasına karşın tasarının "özel olarak Ermeni Soykırımı'nın inkârını cezalandırmayı amaçladığı" yorumunda bulunmuşlardır.⁵¹ Her ne kadar Boyer, bu yeni tasarıda AİHM'in "Perinçek – İsviçre" davasında aldığı kararları göz önünde bulundurarak "inkârcı ifadelerin ancak bir nefret söylemi çerçevesinde suç sayılabileceği" vurgusu yapsa da Fransız Anayasa Konseyi, 2017 yılında verdiği kararla "Fransız hukukunda nefret söylemiyle mücadele eden yasaların halihazırda yürürlükte olduğuna"⁵², "suç teşkil eden eylemlerin hangi tarihsel olayları kapsadığı açık olmadığından tarihsel tartışmalara ve dolayısıyla ifade özgürlüğüne orantısız bir müdahalenin söz konusu olacağına"⁵³ ve ilkesel olarak "tarihsel olaylarla ilgili görüş bildirmenin tek başına suç teşkil edemeyeceğine"⁵⁴ hükmederek tasarımı anayasaya aykırı buldu.

Özetle; gerek "soykırımı inkâr" suçunun "nefret söylemi" ve "Nazizm savunusu"ndan ayrı bir suç sayılması açısından, gerekse 1915 Sevk ve İskanı'nın "inkârı"nın sürekli gündemde tutulması açısından büyük önem taşıyan Fransa'da her iki konu da iç ve dış siyasetin gidişatı doğrultusunda değerlendirilmeye devam edecektir. Ancak, unutulmamalıdır ki Fransız Anayasa Konseyi, "soykırımı inkâr" suçlarını bugüne kadar siyasi baskılardan ve hatta AB mevzuatından bağımsız bir şekilde değerlendirebilmiş ve ifade

49 Pech, "Lois mémorielles et liberté d'expression : De la controverse à l'ambiguïté".

50 N° 3411 - Proposition de loi de Mme Valérie Boyer visant à réprimer la négation des crimes de génocide et des crimes contre l'humanité, enregistré à la Présidence de l'Assemblée nationale le 19 janvier 2016.

51 Bkz. (diğerleri arasında) Başak Ertür, "Law of Denial", *Law and Critique*, 30, no 1 (2009): 1, <https://doi.org/10.1007/s10978-019-09237-8>

52 Décision du Conseil constitutionnel n° 2016-745 DC du 26 janvier 2017 (paragraphe 195)

53 Décision du Conseil constitutionnel n° 2016-745 DC du 26 janvier 2017 (paragraphe 196)

54 Décision du Conseil constitutionnel n° 2016-745 DC du 26 janvier 2017 (paragraphe 194)

özgürlüğüne keyfi bir şekilde müdahale edebilecek cezai yaptırımları Anayasa'ya aykırı bulmuştur. Bu bakımdan, Fransa'yı sadece siyasetçilerinden ibaret bir ülke olarak görmemek ve Fransız yargısını doğru anlamak gerekmektedir.

v) İspanya

Fransa örneğinin aksine İspanya'da “soykırımı inkâr” olgusu, 1915 Sevk ve İskanı bağlamında ele alınmamıştır. Diğer taraftan, bu noktaya kadar incelenen birçok örneğin aksine, İspanyol kanun koyucu ilk olarak “Holokost inkârı”nı cezalandırmak yerine daha genel bir ifadeyle “soykırımın inkârı ve savunulması”nı cezalandırmayı öngörmüştür. Dahası, “soykırımın inkârı”na ilişkin ceza normu, diğer birçok örnekte olduğu üzere “nefret söylemi” veya “anma yasaları” kapsamında değerlendirilmemiş; bilakis İspanyol Ceza Kanunu'nun “soykırım suçu”na ilişkin maddesinin ikinci fıkrasında tanımlanmıştır.⁵⁵ Başka bir deyişle; İspanyol kanun koyucu “soykırım inkârı”na ilişkin yasayı tasarlarırken “soykırımın inkârı”nı “soykırım suçu”ndan bağımsız görmemiştir – ki bu tutum, Gregory Stanton'ın “inkâr, soykırım suçunun son aşamasıdır”⁵⁶ teziyle uyumlu bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.

Bundan dolayı, İspanya Anayasa Mahkemesi'nin 2007 yılında verdiği kararın Stanton'ı memnun etmemiş olduğunu tahmin edebiliriz. Gerçekten de, yürürlüğe girdiğinde BM Soykırım Sözleşmesi'nin 2. maddesi uyarınca “soykırım suçu” sayılan herhangi bir olayı “inkâr eden, savunan veya (soykırım suçu teşkil eden) eylemleri gerçekleştiren rejim veya kurumları aklamaya çalışan kimselerin” cezalandırılmasını öngören İspanyol Ceza Kanunu'nun 679. maddesi, Barcelona 3. Asliye Ceza Mahkemesi tarafından Anayasa Mahkemesi'nin dikkatine sunulduğunda Katalan mahkemesinin dilekçesi, söz konusu hükmün ifade özgürlüğüne İspanyol Anayasası'na aykırı bir şekilde müdahale ettiği savını öne sürüyordu.⁵⁷ İspanyol Anayasa Mahkemesi, Fransız Anayasa Konseyi'nin aksine “soykırımı inkâr” suçunun anayasaya uygunluğunu değerlendirirken büyük ölçüde AİHM içtihadından faydalandı; başka bir deyişle, “ifade özgürlüğü”nü sadece dar anlamda anayasa hukuku bağlamında değil, aynı zamanda insan hakları hukuku bağlamında ele aldı. Bu

55 Ley Orgánica 10/1995, de 23 de noviembre, del Código Penal [Ceza Kanunu] 679. madde

56 Gregory Stanton, “The Eight Stages of Genocide”, *Genocide Watch*, 1998, erişim tarihi 27 Aralık 2021, <https://www.keene.edu/academics/ah/cchgs/resources/educational-handouts/the-eight-stages-of-genocide/download/>

57 Sentencia del Pleno del Tribunal Constitucional 235/2007, de 7 de noviembre (paragraf 1)

çerçevede ülkemizi ilgilendiren birçok AIHM kararına (*Erdoğan ve İnce, Erbakan, Gündüz* gibi) gönderme yapan İspanyol Anayasa Mahkemesi,⁵⁸ neticede ifade özgürlüğünün “insanları bir ulusal, etnik, ırki veya dinsel bir topluluğa karşı nefrete ve şiddete sevk etmediği sürece” kısıktıcı bir nitelikte olabileceğini ve dolayısıyla başvuruya konu olan hükümdeki “inkâr” ifadesinin İspanyol Anayasası’na aykırı olduğuna hükmetti.⁵⁹

Sonuç itibarıyla üç nokta gözden kaçmamalıdır: İspanyol kanun koyucu, AB Konseyi’nin “çerçeve kararı”ndan önce herhangi bir “soykırımın inkârı”nı “soykırım suçu”nun bir uzantısı olarak cezalandırmayı öngörmüş ve “soykırım” tanımını İspanyol Parlamentosu’nun kararlarından ziyade bir uluslararası sözleşmeyi temel alarak yapmıştır. İkinci olarak, her ne kadar İspanyol Anayasa Mahkemesi’nin 2007 tarihli kararı AIHM’in daha sonraki içtihadıyla uyumlu olsa da, Mahkeme üyelerinin BM İnsan Hakları Komitesi içtihadını incelemeyeceği ortadadır. Şayet inceleselerdi, Komite’nin “Faurisson – Fransa” davasında verdiği karar, Mahkeme’nin değerlendirmesini mutlak suretle etkilerdi. Son olarak, İspanya’da “soykırımı savunmak” veya “soykırım suçu teşkil eden rejim veya kurumları aklamaya çalışmak” hâlâ suç teşkil etmektedir. Bunun da, Mahkeme’nin bahsi geçen maddi unsurları “insanları nefret veya şiddete sevk edecek” nitelikte bulmasının sonucu olduğunu söyleyebiliriz.

Fransa ve İspanya örneklerinde görüldüğü üzere, Avrupa’da “soykırımın inkârı”nı suç sayma eğilimi, “dönüşü olmayan bir yol” olarak düşünülmemelidir. Ne var ki, insan hakları mahkemeleri ve kurumlarının içtihadı bazı Avrupa ülkelerinde ifade özgürlüğünün sınırlarının genişletilmesini sağlarken bazı ülkelerde kanun koyucular, Avrupa Birliği ve çeşitli siyasi grupların baskısı altında kalıp keyfi müdahalelerin önünü açabiliyor. Bu bağlamda İtalya’yı bahsi geçen kümelerin ikincisine bir örnek olarak değerlendirebiliriz.

vi) İtalya

Avrupa’da “soykırım inkârı”nı özgül bir suç haline getirmeye çalışan son ülkelerden biri İtalya’ydı. İlk kez 2007 yılında Hristiyan Demokrat milletvekili Clemente Mastella tarafından Temsilciler Meclisi’ne (*Camera dei Deputati*) sunulan ve “Şoa’nın (yani Holokost’un) alenen inkârının cezalandırılması”nı öngören yasa tasarısıyla “soykırımı inkâr” suçlarını ele alan İtalyan

58 Sentencia del Pleno del Tribunal Constitucional 235/2007, de 7 de noviembre (paragraf 5)

59 Sentencia del Pleno del Tribunal Constitucional 235/2007, de 7 de noviembre (paragraf 7, 8)

Parlamentosu,⁶⁰ “İtalyan Çağdaş Tarih Araştırmaları Cemiyeti”ne (*Società Italiana per lo Studio della Storia Contemporanea*) mensup 112 tarihçinin imzaladığı protesto bildiriyle karşılaşmıştı. Söz konusu bildiride, “Şoa’yı inkâr etme”nin bir suç olarak kabul edilmesinin “soykırım inkârcılarını ifade özgürlüğü savunuculuğuna sevk edeceği”, “Şoa’yı eşi benzeri olmayan bir olay gibi göstererek yakın tarihte yaşanan diğer büyük yıkımların küçümsenmesine yol açacağı”, “tarih konusunda devletin resmî tutum almasının ilkesel olarak yanlış olduğu” ve “halkı kin ve düşmanlığa sevk eden söylemlerle mücadele için gerekli hükümlerin halihazırda İtalyan Ceza Kanunu’nda bulunduğu” ifadeleri yer almaktaydı.⁶¹ Sonuçta tarihçilerin bu itirazı Temsilciler Meclisi tarafından da kabul edildi ve dolayısıyla tasarı metni Cumhuriyet Senatosu’nun (*Senato della Repubblica*) gündemine alındığında “Şoa’nın inkârı”na atıfta bulunmuyordu.⁶²

Başarısız olan bu ilk yasama girişiminden sonra Parlamento’nun gündemine alınan yasa tasarıları, AB Konseyi’nin 2008 tarihli “çerçeve kararı” temelinde şekillendirildi. Öyle ki, 2012 yılında (liberal çizgideki) Demokratik Parti milletvekili Silvana Amati tarafından sunulan yasa tasarısı “çerçeve karar”a atıfta bulunuyor ve “soykırımı, insanlığa karşı suçları ve savaş suçlarını aklamayı veya inkâr etmeyi” cezalandırmanın “AB mevzuatı gereği” olduğuna işaret ediyordu.⁶³ Üç yıla kadar hapis cezası öngörülen tasarı, herhangi bir tarihsel olaya gönderme yapmak yerine “Roma Statüsü’nün 6., 7. ve 8. maddeleri”ne atıfta bulunuyor ve böylelikle, teknik bir betimleme izlenimi vermesine karşın, hangi tarihsel ve güncel olayların İtalyan devleti tarafından “soykırım, insanlığa karşı suç veya savaş suçu” olarak nitelendiğini açıklığa kavuşturmaması bakımından özünde muğlak bir metin niteliği taşıyordu. Neticede bu tasarı da 16. Parlamento’nun görev süresinin dolmasından ötürü yasalaşmadı.

2013 yılında hemen hemen aynı içeriğe sahip bir yasa tasarısı 17. Parlamento’nun da gündemine getirildi. Bir önceki tasarıdan daha fazla tartışılan ve akademisyenler, hukukçular (bilhassa ceza hukuku uzmanları), tarihçiler ve İtalya’daki Yahudi cemaatine mensup kişilerce eleştirilen yasa

60 Irene Spigno, “La storia infinita e il reato di negazionismo”, *Diritti Comparati*, 9 Ocak , 2014, erişim tarihi 27 Aralık 2021, <https://web.archive.org/web/20150123211908/http://www.diritticomparati.it/2014/01/la-storia-infinita-e-il-reato-di-negazionismo-htm1>

61 “Contro il negazionismo, per la libertà della ricerca storica”, *Storicamente: Laboratorio di storia, Università di Bologna*, 2006, erişim tarihi 27 Aralık 2021, <https://storicamente.org/02negazionismo>

62 Spigno, “La storia infinita e il reato di negazionismo”

63 A.g.e.

tasarısı,⁶⁴ Cumhuriyet Senatosu'nda uzun bir süre tartışıldıktan sonra 2015 yılında oy çokluğuyla kabul edildi. Ne var ki, söz konusu yasa tasarısı Temsilciler Meclisi'nin de onayını almadan önce birçok değişikliğe uğradı ve kabul edilen yasa metni, “soykırımı, insanlığa karşı suçları ve savaş suçlarını aklamayı veya inkâr etmeyi” ayrı bir suç saymak yerine “halkı ırki, etnik, ulusal ve dinsel ayrımcılığa sevk etme”, “ırkçı fikirlerin propagandasını yapma”, “halkı ırki, etnik, ulusal ve dinsel ayrımcılık saikiyle şiddet eylemlerine sevk etme” ve “ırki, etnik, ulusal ve dinsel ayrımcılık amacı güden bir örgütü yönetme veya bu nitelikte bir örgüte yardım ve yataklık etme” suçları bağlamında bir ağırlaştırıcı sebep olarak niteliyordu.⁶⁵ Başka bir deyişle; bu makalenin yazıldığı sırada İtalya'da yürürlükte olan mevzuata göre “soykırım inkârı”, özgül bir suç teşkil etmiyor. Diğer taraftan, yasa metnindeki “hangi olayların Roma Statüsü'nün 6., 7. ve 8. maddeleri uyarınca suç teşkil ettiği”ne dair belirsizliğin, *nullum crimen nulla poena sine praevia lege* ilkesiyle çeliştiği söylenebilir. Bu bakımdan, bahsi geçen hükmün önümüzdeki yıllarda İtalyan Anayasa Mahkemesi veya bir insan hakları hukuku mahkemesi/kurumu tarafından İtalyan Anayasası veya İtalya'nın taraf olduğu bir insan hakları sözleşmesine aykırılık bakımından ele alınabileceğini öngörebiliriz.

“Soykırım inkâr” suçlarını uluslararası insan hakları hukuku bakımından incelemeyen önce bu bağlamda ülkemiz için en önemli kararın temelini oluşturan yargılamanın yapıldığı ülkeyi, yani İsviçre'yi incelemekte fayda vardır.

vii) İsviçre

Bilindiği üzere İsviçre, AB'ye üye olmadığından “soykırımın inkârı”nı ceza hukukunun konusu olarak ele alma noktasında AB mevzuatından etkilenmemiştir. Dahası, İsviçre Ceza Kanunu'nun “soykırım veya diğer insanlığa karşı suçları aklayan veya inkâr eden kimselerin” cezalandırılmasını öngören 261bis maddesinin dördüncü fıkrası, İsviçreli kanun koyucu tarafından İsviçre'nin BM Soykırım Sözleşmesi ve “Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme”ye taraf olmasının bir gereği olarak görülmüş ve bu bağlamda “nefret söylemi” çerçevesinde değerlendirilmiştir.⁶⁶

64 Simonetta Fiori, “Ginzburg: “Perché è un errore punire i negazionisti””, *La Repubblica*, 22 Ekim, 2013, erişim tarihi 27 Aralık 2021, https://www.repubblica.it/la-repubblica-delle-idee/polis/2013/10/22/news/ginzburg_perch_un_errore_punire_i_negazionisti-69161928/; Fiamma Nirmstein, “Negare la Shoah è da infami ma non è reato”, *ilGiornale.it*, 17 Ekim, 2013, erişim tarihi 27 Aralık 2021, <https://www.ilgiornale.it/news/interni/negare-shoah-infami-non-reato-959231.html>

65 Camera dei Deputati, “L'aggravante di negazionismo nella legge n. 115 del 2016”, erişim tarihi 27 Aralık 2021, https://temi.camera.it/leg17/post/OCD25-278.html?tema=temi/nuovi_reati_d

66 FF 1992 III 217, Messaggio concernente l'adesione della Svizzera alla Convenzione internazionale del 1965 sull'eliminazione di ogni forma di discriminazione razziale e la conseguente revisione del Codice penale del 2 marzo 1992

Avrupa kıtasında Gayssot Yasası'ndan sonra “soykırımın inkârı”nı ayrı bir suç olarak kabul eden ilk normlardan olan İsviçre Ceza Kanunu'nun 261bis maddesinin dördüncü fıkrası⁶⁷ şu şekildedir:

Her kim bir kişiye veya bir topluluğa sözlü, yazılı, görsel şekilde veya jestlerle fiilen yahut insanlık onurunu zedeleyecek herhangi bir biçimde ırkı, etnik kimliği, dini veya cinsel yönelimi nedeniyle hakaret eder veya bu nedenlerle bir kişiye veya topluluğa karşı ayrımcı eylemlerde bulunursa veya aynı saikle bir soykırımı yahut diğer insanlığa karşı suçları inkâr eder, ağır bir şekilde küçümser veya aklamaya çalışırsa [...] üç yıla kadar hapis cezası veya para cezasıyla cezalandırılır.⁶⁸

Yasa metnine ilk bakışta İsviçreli kanun koyucunun yasa metnini uluslararası ceza hukukundaki gelişmelere göre güncellemediği göze çarpıyor; zira 1992 yılında yürürlüğe giren bir yasa değişikliği sonucu İsviçre Ceza Kanunu'na eklenen hüküm, “soykırım suçu” ile “insanlığa karşı suç” arasında kavramsal bir ayırım yapmıyor. Ayrıca, daha önce İtalya'ya ilişkin yapılan değerlendirmede de değinildiği üzere, hangi olayların “soykırım” veya “insanlığa karşı suç” niteliği taşıdığını açık bir şekilde belirtmeyen hükümler, çağdaş ceza hukukunun temel ilkelerinden birini hiçe saymış oluyor. Perinçek davasında da somut bir şekilde görüldüğü üzere İsviçre mahkemeleri, 1915 Sevk ve İskanı ile ilgili İsviçre mahkemelerinin veya yetkili bir uluslararası mahkemenin verdiği herhangi bir karar olmamasına karşın salt İsviçre Federal Meclisi'nin aldığı bir kararı esas alarak Perinçek'in 1915 Sevk ve İskanı ile ilgili “soykırım” ifadesini kullanmayı reddetmesini 261bis maddesinin dördüncü fıkrası uyarınca bir suç olarak değerlendirmiştir.

Şüphesiz ki ifade özgürlüğüne müdahale açısından “Holokost'un inkârı” ile daha genel bir kaide teşkil eden “soykırımın inkârı” arasındaki farkı uluslararası insan hakları hukukunu ayrıntılı bir şekilde inceleyerek belirleyebiliriz. Bu sebeple, öncelikle uluslararası insan hakları hukuku bağlamında “ifade özgürlüğü”nü tanımlamak ve “Holokost'u inkâr”a ilişkin ilk önemli kararın çıktığı mecrayı, yani BM İnsan Hakları Komitesi'ni mercek altına almak gerekir.

67 İsviçre Askerî Ceza Kanunu'nun 171c maddesinin dördüncü fıkrası da aynı hükmü içermektedir.

68 Codice penale svizzero [İsviçre Ceza Kanunu], Fedlex: La piattaforma di pubblicazione del diritto federale, 261bis maddesi, erişim tarihi 27 Aralık 2021, https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/54/757_781_799/it

3. Uluslararası insan hakları hukuku açısından “soykırımı inkâr” suçları

“İfade özgürlüğü” kavramını anayasal düzlemde insan hakları düzlemine taşıdığımızda, söz konusu özgürlüğün “mutlak insan hakları” arasında olmadığından bahsetmemiz gerekir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’ni (AİHS) örnek alacak olursak; (idam cezası yasağını da kapsayacak şekilde) “yaşam hakkı”, “adil yargılanma hakkı”, “kölelik ve zorla çalıştırma yasağı”, “işkence yasağı” gibi herhangi bir şekilde müdahale edilemeyecek ve istisnası olmayan “mutlak hükümler” yanında “kişisel hayat ve aile hayatına saygı”, “fikir, vicdan ve din özgürlüğü”, “ifade özgürlüğü” ve “toplanma özgürlüğü” gibi yasa tarafından belirlenen meşru, gerekli ve orantılı yaptırımlarla müdahale edilebilecek hak ve özgürlükler de mevcuttur.⁶⁹ Bu müdahaleler konusunda ulusal mahkemelere “takdir hakkı” tanıyan AİHM, yine de bu müdahalelerin AİHS’ye uygun olup olmadığı konusundaki nihai karar merciinin kendisi olduğunun altını birçok kez çizmiştir.⁷⁰ Benzer şekilde Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi’nde de (her ne kadar idam cezası konusundaki doktrini muğlak olsa da) “yaşam hakkı”, “kölelik ve zorla çalıştırma yasağı”, “işkence yasağı” ve “adil yargılanma hakkı” ile ilgili hükümler “mutlak” niteliğe sahip olsa da aynı şey ifade özgürlüğü için geçerli değildir. Hatta; Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi -AİHS’den farklı olarak- 19. maddesinde tanımladığı ifade özgürlüğü ve bu özgürlüğe getirilebilecek sınırlamaların yanı sıra 20. maddesinde savaş propagandasının ve “ayırıcı veya şiddet ve nefrete sevk eden” söylemlerin yasaklanmasını öngörmüştür. Dolayısıyla; Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi’nin ifade özgürlüğüne müdahale açısından devletlerin bir pozitif yükümlülüğüne sahip olduğuna işaret ettiği dahi söylenebilir.

Bununla birlikte, iki insan hakları mekanizması açısından da ifade özgürlüğüne yapılacak müdahalelerin uyması gereken kriterler aynıdır: Kanunilik (yani müdahalenin yasalarda açıkça belirtilmiş olması), meşruluk (yani müdahalenin insan hakları açısından meşru bir gaye doğrultusunda yapılmış olması) ve gereklilik. Gereklilik kriteri, “müdahaleyi mecbur kılan bir toplumsal ihtiyacın” var olması gerektiği ve müdahalenin meşru gaye ile orantılı olması gerektiği yönündeki iki ilkeyi de kapsamaktadır. Elbette bu, iki farklı insan hakları mekanizmasının her hak ve özgürlüğü aynı şekilde yorumlayacağı şeklinde anlaşılmalıdır. Diğer taraftan, ileriki satırlarda

69 Özlü bir çalışma: Steven Greer, *The Exceptions to Articles 8 to 11 of the European Convention on Human Rights* (Council of Europe Publishing, 1997)

70 Otegi Mondragon – İspanya (no. 1), Başvuru no. 2034/07, ¶ 49 (15 Mart 2011), <https://hudoc.echr.coe.int/eng/#%7B%22tabview%22:%22document%22,%22itemid%22:%22001-103951%22%7D>

inceleneyeceği üzere, “soykırım inkârı” konusunda AIHM ve BM İnsan Hakları Komitesi’nin tutumları büyük oranda benzerlik göstermektedir.

Bunu daha net görmek adına bir insan hakları mekanizmasında görülen ilk “soykırım inkârı” (daha net olmak gerekirse “Holokost’un inkârı”) davasını incelemekte fayda var. Bu nedenle, uluslararası insan hakları hukuku bakımından “soykırımın inkârı”na dair değerlendirmemize BM İnsan Hakları Komitesi ile başlamak doğru olacaktır.

i) Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi ve BM İnsan Hakları Komitesi

BM İnsan Hakları Komitesi’nin “soykırımın inkârı” konusundaki emsal kararına gelmeden önce Komite ile Uluslararası Medeni Haklar Sözleşmesi arasındaki bağdan söz etmek gerekir. Ülkemizde sıkça “İkiz Sözleşmeler” olarak anılan sözleşmelerin ilki niteliğindeki Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi’nin 28. maddesinde Sözleşme kapsamında bir İnsan Hakları Komitesi’nin kurulması öngörülmüşken Sözleşme’nin 40. maddesi, Komite’nin Sözleşme’ye taraf devletlerden Sözleşme’nin hükümlerinin uygulanmasına dair raporlar talep edebileceđini⁷¹ ifade etmektedir. Sözleşme’nin 40. maddesinin Komite’ye verdiği esas yetkilerden bir diğeri ise Sözleşme hükümleri üzerine en yetkili görüşlerin beyan edildiği Genel Yorumlar yayımlama yetkisidir (ki bu Genel Yorumlar, BM İnsan Hakları Komitesi’nin resmî doktrinlerinin temelini oluşturur). Ayrıca, Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi’nin Seçmeli Protokolü’ne (*Optional Protocol*) taraf olan devletlerin yurttaşları, iç hukuk yollarını tüketmek kaydıyla BM İnsan Hakları Komitesi’ne bireysel şikâyetle (*individual complaint*) bulunabilirler. Bu açıdan BM İnsan Hakları Komitesi’nin AIHM’e benzer bir işleve sahip olduğu söylenebilir.

1993 yılında Komite’ye başvuran Robert Faurisson da halihazırda hem Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi’ne, hem de Seçmeli Protokol’e taraf olan Fransız Cumhuriyeti’nin bir yurttaşydı ve şikâyetinin temelinde Gayssot Yasası’nın uygulanması yatıyordu.

a) Komite’nin emsal kararı: “Faurisson – Fransa” davası

Başvuru sahibi Robert Faurisson, 1973 yılına kadar Sorbonne Üniversitesi’nde, 1991 yılına kadar da Lyon Üniversitesi’nde edebiyat dersleri

71 Söz konusu raporlar, Sözleşme’nin taraf devlet tarafından yürürlüğe sokulmasından sonraki bir yıl içinde; sonraki süreçte ise (teamül olarak) her dört yılda bir Komite’ye sunulur.

vermiş bir akademisyendi. Akademik hayatı boyunca Holokost süresince gaz odalarının “imha amaçlı” kullanılmadığını iddia eden Faurisson, Gayssot Yasası’nın yürürlüğe girdiği 1990 yılında *Le Choc du Mois* dergisine verdiği demeçlerde Holokost ile ilgili iddialarını yinelemiş ve Nürnberg Uluslararası Askerî Mahkemesi ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştı:

Kimse bana iki artı ikinin beş ettiğini, dünyanın düz olduğunu veya Nürnberg Mahkemesi’nin herhangi bir yanlış yapmadığını söyleyemez. (Nazilerin) Yahudilerin sözüme ona “yıkımını” hedefleyen bir politika güttüğüne veya bu hayali “gaz odalarının” varlığına inanmamak için haklı nedenlerim var. [...] Fransız yurttaşlarının yüzde yüzünün bu “gaz odaları” mitinin muzaffer güçler tarafından 1945-46 yıllarında Nürnberg’de ortaya atılan ve mevcut Fransız Hükümeti tarafından -saray “tarihçilerinin” onayıyla- 14 Temmuz 1990 tarihinde⁷² resmileştirilen gayri samimi bir uydurma (*gredinerie*) olduğunun farkına varmasını isterim.⁷³

Üç dereceli bir ceza yargılama sistemi olan Fransa’da Faurisson, Holokost mağdurları ve Fransız direniş gazileri tarafından savcılığa yapılan şikâyet doğrultusunda, demeçlerinde eleştirdiği Gayssot Yasası’nın “Holokost’un inkârı”na ilişkin maddesi temelinde suçlanmış ve Paris Asliye Ceza Mahkemesi’nin (*Tribunal de Grande Instance de Paris*) 11. Dairesi tarafından suçlu bulunmuştu. *Le Choc du Mois* editörü Patrice Boizeau ile birlikte toplam 326.832 frank para cezasına çarptırılan Faurisson, daha sonra birinci derece mahkemenin kararını Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 6. (adil yargılanma) ve 10. (ifade özgürlüğü) temelinde Paris Temyiz Mahkemesi’ne temyiz etme girişiminde bulunsa da Temyiz Mahkemesi, birinci derece mahkemenin kararını onamış ve Faurisson ile Boizeau’nun (temyiz masrafları dahil olmak üzere) 374,045 frank değerinde adli para cezası ödemesine karar vermişti. Fransız Yargıtayına (*Cour de Cassation*) temyiz yolu açık olmasına rağmen Faurisson, ikinci bir temyizini karşılamayacağını öne sürerek dosyayı doğrudan BM İnsan Hakları Komitesi’ne taşımıştı.⁷⁴

Bu noktada, Faurisson’un avukatının akıllıca bir karar verdiğine değinmek gerekir; zira o dönemde “iç hukuk yollarını tüketme” koşuluna ilişkin istisnalar, AIHM tarafından daha katı bir şekilde yorumlanıyordu. Öyle ki, BM İnsan Hakları Komitesi, Faurisson’un başvurusunu kabul etti ve başvurunun esaslarıyla ilgili emsal teşkil eden bir değerlendirmede bulundu.

72 Faurisson burada Gayssot Yasası’na atıfta bulunuyor.

73 Faurisson – Fransa, BM İnsan Hakları Komitesi, Başvuru no. 550/1993, U.N. Doc. CCPR/C/58/D/550/1993(1996), paragraf 2.6

74 Faurisson – Fransa, BM İnsan Hakları Komitesi, Başvuru no. 550/1993, U.N. Doc. CCPR/C/58/D/550/1993(1996), paragraf 2.9

Gerçekten de Komite, başvurunun esaslarını incelerken bir ana noktaya değindi: Gayssot Yasası'nın ifade özgürlüğüne insan hakları açısından meşru bir gaye doğrultusunda orantılı bir müdahale öngörmesi. Bu bağlamda Komite, Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nin 19. maddesinin üçüncü fıkrasında belirtilen istisnai koşullara atıfta bulunarak dava konusu olan müdahalenin “başkalarının (bu durumda Yahudi toplumunun) hak ve itibarları”nı koruyor olmasından dolayı meşru bir gayenin mevcut olduğunu ve cezai yaptırımın meşru gayeyle orantılı olmasından ötürü gerekli olduğuna hükmetti.⁷⁵

İnsan Hakları Komitesi'nin “soykırım inkârı”nı da içerecek şekilde tarihsel konularla ilgili ifade özgürlüğüne ilişkin “resmî” doktrinine değinmeden önce Komite'nin Faurisson davasındaki kararıyla ilgili şu notu düşmekte fayda var: Her ne kadar tüm Komite üyeleri Gayssot Yasası'nın bu dava özelinde uygulanmasında herhangi bir ihlal olmadığı konusunda hemfikir olsalar da, çoğunluğun yorumu bazı üyeleri ikna etmemiştir. Öyle ki, iki Komite üyesinin kaleme aldığı şerhte, başvuranın ifadelerinin bütününe ele alınmamasından ötürü orantılılık testinin doğru bir şekilde uygulanmadığını ifade etmiştir. Bu üyelere göre, Faurisson'un *Le Choc du Mois*'ya verdiği demeçlerde geçen fakat diğer Komite üyelerince dikkate alınmayan “Yahudi tarihçilerin de bunun (yani bir imha aracı olarak gaz odalarının) bir safsata olduğunu kabul etmesi gerekiyor” ifadesi, halkı Yahudi toplumuna karşı kin ve düşmanlık beslemeye sevk etmeye yönelik bir söylem teşkil ediyordu ve Fransız mahkemelerinin bu söyleme atıfta bulunmuş olması dikkate alınmalıydı.⁷⁶

Yine de Komite'nin “resmî” doktrini ve AİHM içtihadında da görüleceği üzere, “Holokost'un inkârı”, “soykırım inkârı” suçları içinde çok özel bir konuma sahiptir. Bundan dolayı, ülkemizde daha yakından takip edilen AİHM içtihadından önce Komite'nin ifade özgürlüğü ile ilgili Genel Yorumlarına değinmek gerek.

b) BM İnsan Hakları Komitesi'nin ifade özgürlüğüne dair 10. ve 34. Genel Yorumları

BM İnsan Hakları Komitesi'nin Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nde yer alan hak ve özgürlüklerle ilgili “resmî doktrinleri”nin beyan edildiği “Genel Yorumlar”, AİHM'de görülen “Perinçek – İsviçre”

75 Faurisson – Fransa, BM İnsan Hakları Komitesi, Başvuru no. 550/1993, U.N. Doc. CCPR/C/58/D/550/1993(1996), paragraf 9.6, 9.7

76 Faurisson – Fransa, BM İnsan Hakları Komitesi, Başvuru no. 550/1993, U.N. Doc. CCPR/C/58/D/550/1993(1996), Elizabeth Evatt ve David Kretzmer'in şerhleri

davasında da görüldüğü üzere *sadece* BM İnsan Hakları Komitesi'ne gelen şikayetlerin/başvuruların değerlendirilmesinde atıfta bulunulan metinler değildir: Bahsi geçen AİHM'in yanı sıra Afrika İnsan ve Halkların Hakları Mahkemesi gibi bölgesel/kıtasal insan hakları mekanizmaları da BM İnsan Hakları Komitesi'nin resmî görüşlerinden faydalanmaktadır ve özellikle AİHM ile BM İnsan Hakları Komitesi'nin ifade özgürlüğüne yapılan müdahaleler konusunda birbirini etkilediği açıktır.⁷⁷

BM İnsan Hakları Komitesi'nin ifade özgürlüğüne dair “resmî doktrini”, 10. ve 34. “Genel Yorumlar”da yer almıştır. 1983 yılında yayımlanan 10. Genel Yorum, ana hatlarıyla ifade özgürlüğünün kapsamını ve hangi koşullarda ifade özgürlüğüne müdahale edilebileceğini belirlerken 2011 yılında İrlandalı insan hakları hukuku uzmanı Prof. Michael O’Flaherty tarafından Komite adına tasarlanan 34. Genel Yorum, birçok özgün bağlamda ifade özgürlüğünün nasıl değerlendirilmesi gerektiğine değindi. O’Flaherty’nin bu çerçevede yorumladığı hususlardan bir tanesi, tarihsel konular üzerine beyan edilen görüşlerin kendiliğinden suç oluşturmasının ifade özgürlüğüne Sözleşme hükümlerine aykırı bir şekilde müdahale edilmesi anlamına geleceğiydi:

Tarihsel gerçekler hakkında görüşlerin ifade edilmesini cezalandıran yasalar, Sözleşme’nin taraf Devletlere düşünce ve ifade özgürlüğüne saygı gösterilmesine ilişkin olarak yüklediği yükümlülüklerle bağdaşmaz. Sözleşme, hatalı bir görüşün ifade edilmesinin veya geçmiş olayların yanlış yorumlanmasının genel olarak yasaklanmasına izin vermez. Düşünce özgürlüğü hakkına hiçbir şekilde kısıtlama getirilmemeli ve ifade özgürlüğü ile ilgili olarak, bu kısıtlamalar 3. paragrafta izin verilen veya 20. madde uyarınca gerekli olanın ötesine geçmemelidir.⁷⁸

Bu ifadelerden yalın bir çıkarımda bulunmak mümkündür: Holokost’un teşkil ettiği bariz istisna haricinde tarihsel bir konuya dair belli bir görüşü cezai yaptırımlar vasıtasıyla dayatmaya çalışan ceza normları, Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi ve AİHS’ye aykırı bir şekilde ifade özgürlüğüne müdahale teşkil edecektir. Prof. Laurent Pech’in “Perinçek – İsviçre” davasında ifade ettiği üzere bu durum, “soykırım inkârı” yasaları için de geçerlidir. Keza Prof. Michael O’Flaherty de (önemli kısmını) bizzat yazdığı 34. Genel Yorum ile ilgili yazdığı makalede, 34. Genel Yorum’un “Faurisson kararını hükümsüz

77 Buna AİHM Büyük Dairesinin “Perinçek – İsviçre” davasında verdiği karar da örnek gösterilebilir: Perinçek – İsviçre, Başvuru no. 27510/08 (15 Ekim 2015), ¶ 71, <https://hudoc.echr.coe.int/eng/#%7B%22fulltext%22:%5B%22perinçek%20v.%20switzerland%22%22%22%22%22%22001-158235%22%7D>

78 BM İnsan Hakları Komitesi, 34. Genel Yorum, UN Doc. CCPR/C/GC/34, paragraf 49

kıldığını” ifade etti ve Holokost’un inkârında dahi yukarıda alıntılanan paragraftaki ilkelerin geçerli olduğu yorumunu yaptı.⁷⁹

Pech’in “Perinçek – İsviçre” davasındaki savı göz önünde bulundurulduğunda O’Flaherty’nin bu “özgürlükçü” tutumunun AİHM içtihadını etkilediğini söylemek mümkündür. Diğer yandan AİHM, O’Flaherty ve BM İnsan Hakları Komitesi’nin ifade özgürlüğü ile ilgili öngördüğü ilkelerin, Holokost’un inkârını kapsayacak kadar genişletilmesine karşı çıkmıştır. Hem AİHM’in bu farklı tutumunu, hem de Holokost’un inkârının (örneğin) 1915 Sevk ve İskanı’nın hukuki niteliği üzerine yapılan tartışmalardan farklı değerlendirildiğini anlamak için AİHM’in ilgili içtihadına göz atmak gerekir.

ii) Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM)

Bilindiği üzere AİHM, yargı yetkisini AİHS’den alır; AİHS’nin 10. maddesi ise ifade özgürlüğünü tanımlar. Söz konusu maddenin birinci fıkrası, genel anlamda ifade özgürlüğünü tanımlarken maddenin ikinci fıkrası ifade özgürlüğüne hangi koşullarda müdahale edilebileceğini belirtmektedir. Bu koşullar (daha önce değinildiği üzere) yasallık, meşruiyet ve gereklilik kriterlerine uyumlu olmalıdır. Başka bir deyişle; ifade özgürlüğüne müdahale bakımından AİHM içtihadını BM İnsan Hakları Komitesi içtihadından ayıran unsur, büyük ölçüde aynı olan “müdahale kriterleri”nin bu iki insan hakları mekanizması nezdinde farklı yorumlanmasıdır.

Bu durum, “soykırım inkârı” suçlarının yorumlanması hususunda da geçerlidir. Daha özelinde; AİHM, Holokost’un inkârı ile 1915 Sevk ve İskanı’nın “soykırım niteliğinin” (!) inkârını farklı değerlendirmiş ve ikinci konuyu ele alırken “yenilikçi” bir bakış açısını benimsemiştir. Dolayısıyla konuyu “Holokost’un inkârı” ve “Holokost dışında ‘soykırım’ addedilen olayların ‘soykırım’ niteliğinin ‘inkârı’” şeklinde iki kategori çerçevesinde değerlendirmek lazımdır.

a) Holokost’un inkârı

AİHM’in “Holokost’un inkârı”nı cezalandıran yasalara yaklaşımı, BM İnsan Hakları Komitesi’nin “Faurisson – Fransa” davasında verdiği karara büyük ölçüde benzemektedir. Yine de AİHM’in tutumunun daha sıkı olduğunu

79 Michael O’Flaherty, “Freedom of Expression: Article 19 of the Covenant on Civil and Political Rights and the Human Rights Committee’s General Comment No 34”, *Human Rights Law Review* 12, no 4 (2012): 627

belirtmek gerekir; zira AİHM, birçok kez Holokost'un inkârı ile ilgili başvuruları, başvuruların esaslarını ayrıntılı bir şekilde incelemeyi reddetmiştir. Eski “komünist”, yeni İslamcı yazar Roger Garaudy'nin Fransa aleyhine yaptığı başvuru buna bir örnektir: Nitekim, Holokost süresince altı milyon Yahudinin öldürülmesini “Çağdaş İsrail'in Kuruluş Mitleri” başlıklı kitabında “bir efsane” olarak niteleyen Garaudy, Gayssot Yasası'nın ilgili hükümleri uyarınca yargılanıp hüküm giydikten sonra 10. madde temelinde AİHM'e başvurursa da AİHM, Garaudy'nin çalışmasının “Nazi rejimini aklama amacı güttüğüne” hükmederek başvurusunu reddetmişti.⁸⁰ Almanya'da “toplumsal barışı tehdit edecek şekilde” Nazilerin Yahudileri “ırkçı saikle ve yıkım amacıyla öldürmediğini” iddia edip “Holokost'u inkâr”dan suçlu bulunan ve iki kez AİHM'e başvuran Hans-Jürgen Witzsch'in başvuruları da keza AİHM tarafından reddedilmişti.⁸¹ AİHM'in 1999-2011 yılları arasında reddettiği benzeri başvurular arasında İspanyol neo-Nazi Pedro Varela Geiss'in İspanya aleyhine yaptığı başvuru ve Faurisson gibi Nazilerin gaz odalarını katliam amaçlı kullanılmadığını iddia ederek *Loi Gayssot*'tan yargılanıp hüküm giyen Bruno Gollnisch'in Fransa aleyhine yaptığı başvuruları sayabiliriz.⁸²

Bununla birlikte, BM İnsan Hakları Komitesi'nin ifade özgürlüğüne dair 2011 yılında yayımlanan 34. Genel Yorumunda beyan edilen görüşün AİHM tarafından -en azından Holokost'un inkârı bağlamında- benimsenmediği aşikârdır. Öyle ki, 2010 yılında Mecklenburg-Vorpommern yerel meclisinde yaptığı bir konuşmada “Almanlar 2. Dünya Savaşı'nda alınan mağlubiyetten sonra kapsamlı ve yalanlar üzerine kurulu bir karalama kampanyasına maruz bırakıldı [...] burada dün sözüm ona ‘demokratik’ partilerce düzenlenen Auschwitz anması da Alman halkının omuzlarına kurnazca ve gaddarca yüklenen bir suç niteliğindedir”⁸³ ifadelerini kullanarak Holokost'un yalan temelli bir propaganda aracı olduğunu ima eden neo-faşist Alman Ulusal Demokratik Partisi vekili Udo Pastörs, “Holokost'un inkârı”ndan hüküm giydikten sonra AİHM'e yaptığı başvurudan kendisi adına olumlu bir sonuç

80 Garaudy – Fransa, Başvuru no. 65831/01 (24 Haziran 2003)

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22tabview%22:%5B%22document%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-44357%22%7D%7D>

81 Witzsch – Almanya (no. 1), Başvuru no. 41448/98 (20 Nisan 1999),

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22tabview%22:%5B%22document%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-4868%22%7D%7D>; Witzsch – Almanya (no. 2), Başvuru no. 7485/03 (13 Aralık 2005),

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22tabview%22:%5B%22document%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-72786%22%7D%7D>

82 Bu noktada sadece Garaudy'nin başvurusunun ve Witzsch'in yaptığı ikinci başvurusunun 17. madde temelinde Sözleşme'nin “*rationae materiae*”si kapsamında olmadığından ötürü reddedildiğini belirtmek gerekir; zira Mahkeme gerek Garaudy, gerekse Witzsch'in “Nazi rejiminin savunusunu yapma gayesiyle hareket ettiğine” hükmetmiştir.

83 Pastörs – Almanya, Başvuru no. 55225/14, ¶ 5 (3 Ekim 2019),

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-196148%22%7D%7D>

alamadı. Yine de AİHM'in bu başvuruya yaklaşımında daha öncekilere göre daha temkinli olduğunu belirtmek gerekir; zira AİHM, daha önce verdiği "Perinçek – İsviçre" davasına ilişkin kararı dikkate almıştır. Buna rağmen Strasburg mahkemesi, Nazi rejimini deneyimlemiş ülkelerde Nazilerin işlediği suçları küçümseyici ifadelerin cezai yaptırımlarla engellenmesinin Sözleşme'ye aykırı olmadığını ve Udo Pastörs'ün -Doğu Perinçek'in aksine- açık bir şekilde Yahudileri hedef alan ifadeler kullanıp somut tarihsel gerçekleri inkâr ettiğini vurgulayarak Pastörs'ün başvurusunun 10. maddeye ilişkin kısmını kesin bir hükümle reddetti.⁸⁴ AİHM'in 2019 yılında aldığı bu kararın Holokost'un inkârına dair en sarıh ve güncel karar olduğunu söyleyebiliriz.

Neticede AİHM'in neden Holokost'un inkârının cezalandırılmasını Sözleşme'ye aykırı bir uygulama olarak ele almadığını iki gerekçeyle özetlemek mümkündür:

1. Holokost, özellikle Nazi zulmünü yaşamış ülkelerin toplumsal hafızasında derin yaralar açtığından ötürü Holokost'un gerçekliğine şüphe düşürebilecek söylemler, 10. maddenin birinci fıkrasının "koruma alanı"nın dışında değerlendirilmektedir.
2. Holokost'un inkârı, "şüphe götürmeyecek şekilde" Yahudilere karşı düşmanlığa ve anti-demokratik bir ideolojinin savunusuna içkin bir söylem veya eylem olarak görülmektedir.

Bu "*status quo*"yu şu şekilde de yorumlayabiliriz: AİHM'in "Perinçek – İsviçre" davasında verdiği kararlar, Holokost için geçerli olan istisnaların 1915 Sevk ve İskanı için geçerli olmamasından dolayı Türkiye'nin lehine olmuştur ve "soykırım inkârı" suçlarına ilişkin genel ilkeler, BM İnsan Hakları Komitesi'nin 34. Genel Yorumunda belirttiği gibidir.

İşbu bilgilerin ışığında, "Perinçek – İsviçre" davasını tüm iç siyaset savlarından arınmış bir şekilde hatırlamak faydalı olacaktır.

b) "Perinçek – İsviçre" ve sonrası

AİHM'in "meşhur" "Perinçek – İsviçre" davasına ilişkin verdiği kararlara değinirken öncelikle bir noktayı vurgulamak gerekir: "Perinçek – İsviçre" davası, bir ifade özgürlüğü davasıdır. Nitekim gerek İkinci Daire kararının 122. paragrafında, gerekse Büyük Daire kararının 109. paragrafında⁸⁵ Strasburg

84 Pastörs – Almanya, Başvuru no. 55225/14, ¶ 46, 48 (3 Ekim 2019), <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-196148%22%7D>

85 Bundan sonraki sayfalarda kullanılan paragraf numaraları, Büyük Daire kararına atıfta bulunmaktadır.

mahkemesi, bir malumu ilam olarak “Mahkeme, 1915 yılı ve sonrasında Ermenilere karşı uygulanan toplu göç politikası ve gerçekleştirilen katliamların soykırım niteliğinde olup olmadığını belirlemek zorunda olmadığı gibi bu konuda hukuken bağlayıcı bir hüküm verme yetkisine sahip değildir” tespitinde bulunmuştur. Konuya uluslararası kamu hukuku açısından yaklaşacak olursak bu tespit son derece isabetlidir; zira “soykırım” suçu, AİHS’nin “*rationae materiae*”sinde bulunmamaktadır. Hatta, Büyük Daire kararına muhalefet şerhi düşen AİHM hakimlerinin itiraz ettikleri noktalardan biri, hakimlerin çoğunluğunun “soykırım” suçunun AİHM’in yargı yetkisinin dışında olduğuna hükmetmiş olmasıdır.⁸⁶ Hatta bu hakimlerden bazıları, Strasburg mahkemesinin 1915 Sevk ve İskanı’nın uluslararası ceza hukuku çerçevesindeki niteliği konusunda hüküm vermesi gerektiğini, yani “sarih bir gerçek” olan “soykırım” niteliğini “tanıması” gerektiğini ifade etmişti. Dolayısıyla; AİHM’in 1915 Sevk ve İskanı’nın niteliğine ilişkin verdiği “tarafsızlık” kararı hem uluslararası kamu hukuku normlarıyla uyumlu, hem de başvuranın ve Türkiye’nin lehinedir.

Ülkemizde AİHM’in “Perinçek – İsviçre” davasında verdiği kararlar hakkında yapılan yanlış yorumlardan bir diğeri de 1915 Sevk ve İskanı ile Holokost’un bir tutulmamasından yola çıkarak 1915 Sevk ve İskanı’nın “soykırım olmadığı” sonucuna varılabileceğidir. Elbette 1915 Sevk ve İskanı Kanunu’nda ve bunun ifasında bir “topyekûn veya kısmen yıkım amacına” rastlanamayacağından dolayı bir “soykırım” olarak nitelenemez. Yetkili bir uluslararası veya ulusal mahkemenin bu yönde bir kararı yahut 1915 Sevk ve İskanı’nın “soykırım” teşkil ettiğine yönelik bir evrensel görüş birliği olmadığı için “1915 Sevk ve İskanı’nın soykırım teşkil etmediği” tezi, çeşitli ülkelerin ulusal mahkemeleri nezdinde dillendirilebilir. Diğer taraftan bu durum, tek başına devlet temsilcilerinin bir tarihsel olay hakkında belli bir tutum almasını engellemeyeceği gibi AİHM’in “Perinçek – İsviçre” davasına ilişkin kararları da hiçbir şekilde Avrupa’daki yasama organlarının 1915 Sevk ve İskanı’nı “soykırım” olarak “tanımasını” engellememektedir. Başka bir deyişle; AİHM’in “Perinçek – İsviçre” davasına ilişkin kararları, Avrupa’daki Türklerin kendi tarihleriyle ilgili bilgi ve görüşlerini beyan edebilmeleri için özgür bir tartışma ortamı oluşması adına önemli bir adım olarak görülmeli fakat bu kararlardan 1915 Sevk ve İskanı’nın hukuki niteliğiyle ilgili mutlak bir hüküm veya “soykırım iddialarına karşı bir sav” çıkarılmamalıdır.

Esasında, AİHM’in Doğu Perinçek lehine karar vermesinin beş temel gerekçesi vardır:

86 Bkz. Yargıçlar Spielmann, Casadevall, Berro, De Gaetano, Sicilianos, Silvis ve Küris’in ortak muhalefet şerhi.

- 1- Perinçek'in İsviçre mahkemelerince “soykırımı inkâr” sayılan söylemlerinin halkı Ermeni toplumuna karşı nefret, ayrımcılık, tahammülsüzlük veya şiddete teşvik eder nitelikte olmaması. Bu gerekçe, AİHM kararının ardındaki temel gerekçe olarak da görülebilir. Nitekim AİHM, İsviçre ve (bir üçüncü taraf olarak) Ermenistan'ın “Ermeni halkının izzetinefsinin ve bir etnik grup olarak onurunun zarar gördüğü” yönündeki savına karşı da (paragraf 252, 253), sadece İsviçre tarafından dile getirilen ve Perinçek'e karşı uygulanan cezai yaptırımların “Ermeni azınlığın güvenli bir ortamda yaşamasını sağladığına” (paragraf 246) yönelik *ordre public* savına karşı da bu gerekçeyi göstermiştir.
- 2- Birinci gerekçeyle bağlantılı olarak; Perinçek, söylemlerinde Ermenilere karşı gerçekleştirilen şiddet eylemlerini ve katliamları savunmaya kalkmamış veya Ermenileri “suçlu” gösteren ifadelerde bulunmamıştır. Bilindiği üzere Perinçek'in İsviçre'de yaptığı konuşmalarda öne sürdüğü ana argüman, Türk ve Ermeni halkları arasındaki karşılıklı kısımların (ki kendisi Almanca *volkerschlacht* ifadesini kullanmıştır) emperyalistlerin kışkırtması sonucu gerçekleştiği yönündedir. Dolayısıyla; her ne kadar Perinçek konuşmalarından birinde Ermenileri ima ederek “emperyalistlerin maşası olmuşlardır” ifadesini kullansa dahi AİHM, bu ifadeyi de konuşmanın “tonu” ve genel çerçevesini göz önünde bulundurarak değerlendirmiştir. Sonuç olarak Strasburg mahkemesi, bir emsal karar teşkil eden “Handyside – Birleşik Krallık” davasında ortaya koyduğu ilkeye atıfta bulunmuş⁸⁷ ve ifade özgürlüğünün “şoke edici veya rahatsızlık veren” ifadeleri de kapsadığına hükmetmiştir (paragraf 221, 225).
- 3- AİHM, 1915 Sevk ve İskanı'nın “soykırım niteliğinin inkârının cezalandırılmasının” demokratik toplumda gerekli bir müdahale olup olmadığını değerlendirirken Sevk ve İskanı'nın üzerinden geçen zamanı ve İsviçre ile Sevk ve İskanı'nın gerçekleştiği coğrafya arasındaki bağı göz önünde bulundurmuştur (paragraf 244). Muhalefet şerhlerinde vurgulanan ve birçok insan hakları hukukçusu tarafından eleştirilen bu değerlendirme, aslında “Perinçek – İsviçre” davasına özgün değildir; zira AİHM, zaman faktörünü daha önce “Lehideux ve Isorni – Fransa” davasında, Vichy rejiminin aklanmasının cezalandırılması hususunu değerlendirirken de kullanmıştır.⁸⁸ Coğrafya kriteri ise özgün bir

87 Lehideux ve Isorni – Fransa, Başvuru no. 24662/94 ¶ 53 (23 Eylül 1998)
<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%22lehideux%22%22itemid%22:%5B%22001-58245%22%7D>

88 Handyside – Birleşik Krallık, Başvuru no. 5493/72 ¶ 49 (7 Aralık 1976)
<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22tabview%22:%5B%22document%22%22itemid%22:%5B%22001-57499%22%7D>

yaklaşımın sonucudur ve bu metnin yazarının kanaatine doğru tarafları olmasına karşın AİHM, BM İnsan Hakları Komitesi'nin belirlediği genel ilkeyi uygulamadığından dolayı tartışmaya açık tahliller yapmak zorunda kalmıştır.

- 4- “Soykırımı inkâr”ın suç sayılması yahut “inkârcı söylem”in cezalandırılması, uluslararası insan hakları sözleşmelerinden doğan bir yükümlülük değildir. İsviçre, bu bağlamda “Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme”ye atıfta bulunmuş fakat bu sav, Mahkeme tarafından reddedilmiştir (paragraf 260, 262).
- 5- Holokost'un Avrupa için *sui generis* bir dönem kabul edilen Nazi-faşizm iktidarı dönemi ile olan ilişkisinden doğan istisnai koşullar ve dolayısıyla bu karanlık dönemde işlenen suçların “küçümsenmesi” veya inkârının kamu düzeni için oluşturduğu tehdit, 1915 Sevk ve İskanı hakkındaki tartışmalar çerçevesinde geçerli değildir (paragraf 243).

Ne var ki bu son hüküm, AİHM nezdinde “soykırımı inkâr” suçlarının geleceğini tahmin etmemiz için yeterli değildir; zira, 1915 bir kenara, hakkında yetkili mahkemelerce verilen kararların olduğu Srebrenitsa Katliamı ve Ruanda Soykırımı'nın “inkârı” henüz AİHM tarafından ele alınmamıştır. Elbette Holokost, uluslararası ceza hukuku normları çerçevesinde en “eksiksiz” soykırımdır ve gerek Yahudi toplumu, gerekse (başta Romanlar ve Slavlar olmak üzere) tüm Avrupalı halklar için eşine rastlanmayacak bir trajedi niteliği taşımaktadır. Diğer taraftan, BM İnsan Hakları Komitesi'nin belirlediği ilke göz önünde bulundurulduğunda, tarihsel olaylarla ilgili ifade özgürlüğünün sınırları geniş tutulurken “neden Holokost, ‘soykırım’ olarak kabul edilen diğer olaylardan farklı bir şekilde ele alınmalıdır?” sorusunun en azından AİHM nezdinde yanıtlanamadığını söylemek gerekir. Bu bakımdan; “Perinçek – İsviçre” davasının somut bir kazanıma dönüştürülmesi hedefleniyorsa, “halkı toplumun bir kesimine karşı kin, nefret, tahammülsüzlük, ayrımcılık veya şiddete teşvik etmediği takdirde tarihsel olaylar üzerine yapılan yorumlar (tek başına) cezalandırılmamalıdır” savı, uluslararası insan hakları hukuku bakımından en tutarlı tez olacaktır.

4. Son söz

Doğurduğu tüm olumlu sonuçlara rağmen AİHM'in “Perinçek – İsviçre” davasına ilişkin verdiği kararlar, Türkiye'nin “soykırım iddialarına karşı mücadele” bağlamında kullanılabilir nitelikte değildir. Dahası, iç siyaset kaygılarıyla söz konusu kararlar üzerine yapılan yanlış değerlendirmeler, Türk

akademisi ve diplomasisinde yanlış bir izlenimin oluşmasına yol açarak Türkiye'nin bu konuyla ilgili yanlış bir strateji izlemesine neden olmaktadır. Nitekim; görüldüğü üzere “Perinçek – İsviçre” davası, Avrupalı kanun koyucuların bir kısmını daha temkinli olmaya sevk etmiş fakat “soykırımı inkâr” yasalarının topyekûn ortadan kalkmasına vesile olamamıştır. Dahası; üyesi olmaya çalıştığımız AB'nin ilgili makamları, BM İnsan Hakları Komitesi'nin ortaya koyduğu ilkeyi hiçe sayarak üye devletlere “soykırımın inkârı”nı, tek başına ve tüm “soykırım” olarak tanınan olayları kapsayacak şekilde cezalandırmaları konusunda baskı yapmakta ve üye devletlerin bir kısmı, “soykırımı inkâr” suçlarını “resmî tarih”i cezai yaptırımlarla dayatma aracı olarak kullanmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında Türkiye'nin öncelikle (sadece Holokost'u kapsayanlar hariç) “soykırımı inkâr” suçlarının yürürlükten kaldırılmasını savunarak başta akademisyenler olmak üzere Avrupa'da yaşayan Türk vatandaşlarının ifade özgürlüğünü etkin bir şekilde müdafaa etmiş olacağını söyleyebiliriz. Ayrıca, Fransa gibi “soykırımı inkâr” suçunun oluşması için “inkâr” edilen olayın hukuki niteliğiyle ilgili yetkili bir mahkemenin kararının arandığı ülkelerde ulusal hukuk çerçevesinde de benzer bir mücadele (Türk hukukçularca) pekâlâ yürütülebilir. Diğer taraftan, bu mücadele tek başına “soykırım iddialarına” karşı tez üretmeyecektir; kaldı ki, 1915 Sevk ve İskanı hukuken bir “soykırım” olmasa dahi, başka bir çağdaş uluslararası ceza hukuku normu çerçevesinde değerlendirilebilir. Dolayısıyla, bundan doğabilecek sorunlarla baş etmek adına benimsenecek en tutarlı sav, İsmet Paşa'nın Lozan'da savunduğu “Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nin devamcısı (*continuing state*) veya tek ardılı (*successor state*) değildir” tezidir. (1921 tarihli) Londra Konferansı, Fransa ile imzalanan Ankara Anlaşması ve Lozan Antlaşması'nın borçlara dair hükümleri, Türkiye'nin bu savını kolaylaştıracaktır.

BİBLİOGRAFYA

- Bailer-Galanda, Brigitte. “‘Revisionism’ in Germany and Austria: The Evolution of a Doctrine”, *Antisemitism and Xenophobia in Germany After Unification*, Hermann Kurthen, Werner Bergmann ve Rainer Erb editörlüğünde, 174-188. Oxford University Press, 1997
- Brook, Daniel. “Double Genocide”. *Slate.com*. 26 Temmuz, 2015. Erişim tarihi 27 Aralık 2021. <https://slate.com/news-and-politics/2015/07/lithuania-and-nazis-the-country-wants-to-forget-its-collaborationist-past-by-accusing-jewish-partisans-of-war-crimes.html>
- Donadio, Rachel. “The Dark Consequences of Poland’s New Holocaust Law”. *The Atlantic*. 9 Şubat, 2018. Erişim tarihi 27 Aralık 2021. <https://www.theatlantic.com/international/archive/2018/02/poland-holocaust-law/552842/>
- Ertür, Başak. “The Law of Denial”. *Law and Critique*. 30, no 1 (2009): 1-20. <https://doi.org/10.1007/s10978-019-09237-8>
- Fiori, Simonetta. “Ginzburg: “Perché è un errore punire i negazionisti””. *La Repubblica*. 22 Ekim, 2013. Erişim tarihi 27 Aralık 2021. https://www.repubblica.it/la-repubblica-delle-idee/polis/2013/10/22/news/ginzburg_perch_un_errore_punire_i_negazionisti-69161928/
- Foirry, Anne-Chloé. “Lois mémorielles, normativité et liberté d’expression dans la jurisprudence du Conseil constitutionnel: Un équilibre complexe et des évolutions possibles”. *Pouvoirs*, no 143 (2012/4): 141-156
- Golinkin, Lev. “Neo-Nazis and the Far Right Are On the March in Ukraine”. *The Nation*. 22 Şubat, 2019. Erişim tarihi 27 Aralık 2021. <https://www.thenation.com/article/archive/neo-nazis-far-right-ukraine/>
- Greer, Steven. *The Exceptions to Articles 8 to 11 of the European Convention on Human Rights*. Council of Europe Publishing, 1997.
- Hart, Herbert Lionel Adolphus. *The Concept of Law*. Üçüncü Baskı, Oxford University Press, Clarendon Law Series, 2012.
- Kharkiv Human Rights Protection Group. “Criminal liability for denying Holodomor as genocide against the Ukrainian people”. *kphg.org*. 26 Aralık, 2016. Erişim tarihi 27 Aralık 2021. <https://kphg.org/en/1167158368>

- Lebeck, Carl. "Sliding Towards Supranationalism? The Constitutional Status of EU Framework Decisions after Pupino". *German Law Journal* 8 no 5 (2007): 501 – 531
- Luhn, Alec. "Ukraine bans Soviet symbols and criminalises sympathy for communism". *The Guardian*. 23 Mayıs, 2015. Erişim tarihi 27 Aralık 2021, <https://www.theguardian.com/world/2015/may/21/ukraine-bans-soviet-symbols-criminalises-sympathy-for-communism>
- Maus, Didier. *François Luchaire, un républicain au service de la République*. Publications de la Sorbonne, 2005
- Nirnsteyn, Fiamma. "Negare la Shoah è da infami ma non è reato". *ilGiornale.it*. 17 Ekim, 2013. Erişim tarihi 27 Aralık 2021. <https://www.ilgiornale.it/news/interni/negare-shoah-infami-non-reato-959231.html>
- O'Flaherty, Michael. "Freedom of Expression: Article 19 of the Covenant on Civil and Political Rights and the Human Rights Committee's General Comment No 34". *Human Rights Law Review* 12, no. 4 (2012): 627-654
- Pech, Laurent. "The Law of Genocide Denial in Europe", *Genocide Denials and the Law*, Ludovic Hennebel ve Thomas Hochmann editörlüğünde, 185-234. Oxford Scholarship Online, 2011
- "Lois mémorielles et liberté d'expression : De la controverse à l'ambiguïté". *Revue française du droit constitutionnel*, no. 91. (2012/3): 563-570
- Schabas, William. *Genocide in International Law: The Crime of Crimes*. İkinci Baskı, Cambridge University Press, 2009
- Spigno, Irene. "La storia infinita e il reato di negazionismo". *Diritti Comparati*. 9 Ocak, 2014. Erişim tarihi 27 Aralık 2021. <https://web.archive.org/web/20150123211908/http://www.diritticomparati.it/2014/01/la-storia-infinita-e-il-reato-di-negazionismo-.html>
- Stanton, Gregory. "The Eight Stages of Genocide". *Genocide Watch*. 1998. Erişim tarihi 27 Aralık 2021. <https://www.keene.edu/academics/ah/cchgs/resources/educational-handouts/the-eight-stages-of-genocide/download/>

Storicamente: Laboratorio di storia. “Contro il negazionismo, per la libertà della ricerca storica”. *Università di Bologna*. 2006. Erişim tarihi 27 Aralık 2021. <https://storicamente.org/02negazionismo>

The Guardian. “Where Nazis are heroes”. 13 Nisan, 2000. Erişim tarihi 27 Aralık 2021. <https://www.theguardian.com/theguardian/2000/mar/13/features11.g23>

— ““Ukraine bans Communist party for ‘promoting separatism’”. 23 Mayıs, 2015. Erişim tarihi 27 Aralık 2021. <https://www.theguardian.com/world/2015/dec/17/ukraine-bans-communist-party-separatism>

Topuz, Hıfzı. *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*. Sekizinci Baskı, Remzi Kitabevi, 2003

Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) kurucu ve Onursal Başkanı merhum Ömer Engin Lütem'in 2018 yılında vefatının ardından "Ömer Engin Lütem Konferansları" başlığıyla gerçekleştirilmeye devam edilen konferanslarımız, Türkiye-Ermenistan ilişkileri, 1915 Olaylarıyla ilgili Türk-Ermeni uyumsuzluğu ve bu bağlamdaki Ermeni iddialarını konu alan çalışmalara yer vermektedir. Merkezimiz, çalışmalarında bu konuları tarihsel, hukuksal ve sosyolojik açıdan ele alan akademisyen, araştırmacı-yazar ve diplomatları her yıl bu konferanslarda misafir etmektedir. Konferanslarımızda sunulan tebliğler yıl sonunda kitap olarak derlenmekte ve yayınlanmaktadır.

AVİM 2021 yılında, bir önceki yılda olduğu gibi, ulusal ve uluslararası resmi ve sivil kuruluşlar, bağımsız araştırma kurumları ve üniversitelerle iş birliği içerisinde gerçekleştirdiği etkinliklerini çevrim içi ortamda devam etmiştir. Ömer Engin Lütem Konferansları kapsamında 2021 yılında on iki konferans gerçekleşmiş, bu konferansların kayıtları internet ortamında paylaşılmış, böylece geniş sayıda katılımcılarla buluşma olanağına ulaşılmıştır.

"Türk Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları 2021" başlıklı bu kitapta, "Ömer Engin Lütem Konferansları" çerçevesinde 2021 yılında düzenlenen yedi çevrim içi konferansta sunulan tebliğlerin makaleleri ve düzenlenmiş metinleri yer almaktadır.

İletişim / Contacts

Süleyman Nazif Sokak No:12/B Daire: 2-3-4

06550 Çankaya - ANKARA/TÜRKİYE

Tel: +90 (312) 438 50 24 • Fax: +90 (312) 438 50 26

E-mail: info@avim.org.tr

www.avim.org.tr

avrasyaincelemelerimerkezi

@avimorgtr
@avimorgtrEN

avimorgtr

avimorgtr

ISBN: 978-605-73572-0-5

9 786057 357205

Fiyatı: 60 TL